

В АРХІВІВ

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

№ 1 (32)

Науковий і документальний журнал

КИЇВ – 2009

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 1 (32) 2009 р.

Науковий і документальний журнал
Видається з серпня 1994 р.
Виходить двічі на рік

Засновник:

Головна редакційна колегія науково-документальної
серії книг «Реабілітовані історією»

Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ

Співзасновники:

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України
Служба безпеки України
Державний комітет архівів України
Національна спілка краєзнавців України

Редакційна колегія:

Олександр Рубльов — головний редактор,
Сергій Кокін — перший заступник головного редактора,
Володимир В'ятрович — заступник головного редактора,
Олег Бажан — заступник головного редактора,
Роман Подкур — відповідальний секретар,
Геннадій Борjak, Володимир Лозицький,
Валерій Васильєв, Наталія Маковська,
Ігор Верба, Руслан Пиріг,
Семен Глузман, Олександр Реєнт,
Василь Даниленко, Володимир Репринцев,
Олександр Іщук, Петро Тронько,
Станіслав Кульчицький, Юрій Шаповал.

Журнал внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових
фахових видань з історичних наук («Бюлетень ВАК України», 1999, № 5).

Відділи редакції: 01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 211, 212, 216;
тел.: 278–53–05, 279–13–88; факс: (044) 278–02–38;
01034, м. Київ, вул. Золотоворітська, 7; тел.: 255–85–41, 256–92–11

Усі права застережені. Журнал зареєстровано у Міністерстві у справах преси та
інформації України в квітні 1993 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КП № 1045.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв на авторах.

Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

Електронні версії номерів журналу розміщено на Інтернет-сторінці Головної
редколегії «Реабілітовані історією»: www.reabit.org.ua та Служби безпеки України:
www.sbu.gov.ua або www.ssu.gov.ua.

© Головна редакційна колегія науково-документальної
серії книг «Реабілітовані історією», 2009

ЗМІСТ

НАМ 15 РОКІВ

Рубльов О. Слово до читачів 7

ВЛАДА І ЦЕРКВА

Тригуб О. Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із
православною церквою в Україні (1922–1927 рр.) 10

Преловська І. Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ)
(1921–1938 рр.): огляд архівно-кримінальних справ
ГДА СБ України та ЦДАГО України 26

ДО 70-РІЧЧЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Пагіря О. Невідомі листи делегації уряду
Карпатської України до уряду Угорщини 49

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

Хаяли Р. Репресивная политика советского государства
в отношении крымских татар (1921–1941 гг.) 71

Іщук О. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду
боротьби з підпіллям ОУН та УПА:
до створення відомчої тематичної колекції
архівних документів (1959–1964 рр.) 87

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 1 (32) 2009 р.

Науковий і документальний журнал
Видається з серпня 1994 р.
Виходить двічі на рік

Засновник:

Головна редакційна колегія науково-документальної
серії книг «Реабілітовані історією»

Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ

Співзасновники:

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України
Служба безпеки України
Державний комітет архівів України
Національна спілка краєзнавців України

Редакційна колегія:

Олександр Рубльов — головний редактор,
Сергій Кокін — перший заступник головного редактора,
Володимир В'ятрович — заступник головного редактора,
Олег Бажан — заступник головного редактора,
Роман Подкур — відповідальний секретар,
Геннадій Борjak, Володимир Лозицький,
Валерій Васильєв, Наталія Маковська,
Ігор Верба, Руслан Пиріг,
Семен Глузман, Олександр Реєнт,
Василь Даниленко, Володимир Репринцев,
Олександр Іщук, Петро Тронько,
Станіслав Кульчицький, Юрій Шаповал.

Журнал внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових
фахових видань з історичних наук («Бюлетень ВАК України», 1999, № 5).

Відділи редакції: 01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 211, 212, 216;
тел.: 278–53–05, 279–13–88; факс: (044) 278–02–38;
01034, м. Київ, вул. Золотоворітська, 7; тел.: 255–85–41, 256–92–11

Усі права застережені. Журнал зареєстровано у Міністерстві у справах преси та
інформації України в квітні 1993 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КП № 1045.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв на авторах.

Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

Електронні версії номерів журналу розміщено на Інтернет-сторінці Головної
редколегії «Реабілітовані історією»: www.reabit.org.ua та Служби безпеки України:
www.sbu.gov.ua або www.ssu.gov.ua.

© Головна редакційна колегія науково-документальної
серії книг «Реабілітовані історією», 2009

ЗМІСТ

НАМ 15 РОКІВ

Рубльов О. Слово до читачів 7

ВЛАДА І ЦЕРКВА

Тригуб О. Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із
православною церквою в Україні (1922–1927 рр.) 10

Преловська І. Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ)
(1921–1938 рр.): огляд архівно-кримінальних справ
ГДА СБ України та ЦДАГО України 26

ДО 70-РІЧЧЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Пагіря О. Невідомі листи делегації уряду
Карпатської України до уряду Угорщини 49

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

Хаяли Р. Репресивная политика советского государства
в отношении крымских татар (1921–1941 гг.) 71

Іщук О. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду
боротьби з підпіллям ОУН та УПА:
до створення відомчої тематичної колекції
архівних документів (1959–1964 рр.) 87

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

Савченко В. Маловідомі факти з біографії С. Шварцбарда (до історії співробітництва з органами державної безпеки СРСР) **120**

Вронська Т. Сталінська гендерна політика у добу «Великого терору» (1937–1938 рр.) **137**

Ковальчук В. Доля Богдана — рідного брата Степана Бандери **176**

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Гуцал П., Бажан О. Багряний відблиск «золотого вересня» (політичні репресії на Тернопільщині у 1939–1941 рр.) **182**

Політичні репресії на Тернопільщині 1939–1941 рр. (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Державного архіву Тернопільської області) / *Упорядники: О. Бажан, П. Гуцал, Л. Кім* **194**

Потильчак О. Реорганізація стаціонарних таборів для військовополонених в УРСР (1946–1950 рр.) **252**

РЕЦЕНЗІЇ

Подкур Р. «Сімейне заручництво» як форма державного терору: Рец. на кн.: *Т. Вронська. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу в Україні (1917–1953 рр.).* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 486 с. – Бібліограф.: с. 458–478 **281**

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ **288**

CONTENT

WE ARE 15 YEARS OLD

Rublov O. Introduction **7**

THE AUTHORITY AND THE CHURCH

Tryhub O. The schism as the method of DPU struggle against the Orthodox Church in Ukraine (1922–1927) **10**

Prelovska I. The pursuit and elimination of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (Ukrainian Orthodox Church): the review of archival criminal cases of Branch State Archive of Security Service of Ukraine and Central State Archive of Civic Organization of Ukraine **26**

TO THE 70TH ANNIVERSARY OF CARPATHIAN UKRAINE

Pahiryva O. The unknown letters of delegation of government of Carpathian Ukraine to the government of Hungary **49**

THE HISTORY OF SECRET SERVICES

Khayaly R. Repressive politics of Soviet state toward Crimean Tatars (1921–1941) **71**

Ishchuk O. The generalization of struggle experience against OUN–UPA underground by KGB of Soviet Ukraine: dedicated to the creation of subject collection of archival documents (1959–1964) **87**

THE PERSON IN HISTORICAL CONTEXT

- Savchenko V.** The unknown facts of Shvartsbard's biography
(to the history of cooperation with
State Security of the USSR) **120**
- Vronska T.** Stalin's gender politics during the «Great Terror»
(1937–1938) **137**
- Kovalchuk V.** The destiny of Stepan Bandera's
brother Bohdan **176**

THE HISTORY OF WORLD WAR II

- Hutsal P., Bazhan O.** The crimson glow of «golden September»
(political repressions in Ternopil region
during 1939–1941) **182**
- Political repression in Ternopil region during 1939–1941**
(by documents the State archive of Security Service
of Ukraine and State archive of Ternopil region) /
The article *O. Bazhan, P. Hutsal, L. Kit* **194**
- Potylchak O.** Reorganization of stationary camps for
prisoners of war in the Soviet Ukraine (1946–1950) **252**

REVIEWS

- Podkur R.** «Family hostage» as a form of state terror.
(Book review: *T. Vronska*. The hostages of totalitarian
regime: the repressions against families of «people's
enemies» in Ukraine (1917–1953) / T. Vronska. –
Kyiv: Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine,
2009. – 486 p. Bibliography: p. 458–478.) **281**

BOOKSHELF **288**

НАМ 15 РОКІВ

Слово до читачів

Презентуючи у серпні 1994 р. перше число нового науково-публіцистичного журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», голова Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» акад. П.Т. Тронько наголошував на важливості для часопису знайти свого читача: «*Ним може стати музейник, який прагне створити яскраву і дохідливу експозицію для відвідувачів. Ним може стати кожен, для кого історія України — це не просто рядки шкільного підручника*».

За 15 років, що минули із часу появи першого номера «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», журнал таки знайшов свого читача, поступово здійснюючи дрейф від науково-публіцистичного стилю з характерним для нього (як і всієї історичної публіцистики середини 1980-х – 1990-х рр.) пошуком та оприлюдненням насамперед сенсаційного матеріалу й орієнтацією на заповнення історіографічних лакун (так званих «білих плям»), до стилю суто наукового (науково-документального), заглиблення в історичний контекст. Відтак нині нашим читачем є здебільшого фаховий історик, на ґрунтовний діалог з яким саме й орієнтується редколегія часопису.

THE PERSON IN HISTORICAL CONTEXT

- Savchenko V.** The unknown facts of Shvartsbard's biography
(to the history of cooperation with
State Security of the USSR) **120**
- Vronska T.** Stalin's gender politics during the «Great Terror»
(1937–1938) **137**
- Kovalchuk V.** The destiny of Stepan Bandera's
brother Bohdan **176**

THE HISTORY OF WORLD WAR II

- Hutsal P., Bazhan O.** The crimson glow of «golden September»
(political repressions in Ternopil region
during 1939–1941) **182**
- Political repression in Ternopil region during 1939–1941**
(by documents the State archive of Security Service
of Ukraine and State archive of Ternopil region) /
The article *O. Bazhan, P. Hutsal, L. Kit* **194**
- Potylchak O.** Reorganization of stationary camps for
prisoners of war in the Soviet Ukraine (1946–1950) **252**

REVIEWS

- Podkur R.** «Family hostage» as a form of state terror.
(Book review: *T. Vronska*. The hostages of totalitarian
regime: the repressions against families of «people's
enemies» in Ukraine (1917–1953) / T. Vronska. –
Kyiv: Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine,
2009. – 486 p. Bibliography: p. 458–478.) **281**

BOOKSHELF **288**

НАМ 15 РОКІВ

Слово до читачів

Презентуючи у серпні 1994 р. перше число нового науково-публіцистичного журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», голова Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» акад. П.Т. Тронько наголошував на важливості для часопису знайти свого читача: «*Ним може стати музейник, який прагне створити яскраву і дохідливу експозицію для відвідувачів. Ним може стати кожен, для кого історія України — це не просто рядки шкільного підручника*».

За 15 років, що минули із часу появи першого номера «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», журнал таки знайшов свого читача, поступово здійснюючи дрейф від науково-публіцистичного стилю з характерним для нього (як і всієї історичної публіцистики середини 1980-х – 1990-х рр.) пошуком та оприлюдненням насамперед сенсаційного матеріалу й орієнтацією на заповнення історіографічних лакун (так званих «білих плям»), до стилю суто наукового (науково-документального), заглиблення в історичний контекст. Відтак нині нашим читачем є здебільшого фаховий історик, на ґрунтовний діалог з яким саме й орієнтується редколегія часопису.

Упродовж п'ятнадцятиріччя, що минуло, редакційна колегія видання свідомо йшла на те, аби публікація «нормативних» чисел журналу чергувалася зі спецвипусками, які присвячувалися тій або іншій актуальній із наукового погляду проблемі, достатньою мірою цікавій для читача й належним чином задокументованій у матеріалах Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Серед цих спецвипусків «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» варто згадати такі: історія фабрикації й трагічні наслідки «справи Єврейського антифашистського комітету (ЄАК)» (№ 3/4 (8/9), 1998); Чорнобильська трагедія у документах і матеріалах (№ 1 (16), 2001); «справа Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації» (справа «Весна», 1930–1931 рр.) за документами Державного архіву Служби безпеки України (№ 1 (18) – № 2 (19), 2002); влада і Костьол у советській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму (№ 2 (21), 2003); репресована УАПЦ: Політичні репресії проти священиків Української автокефальної православної церкви (1919–1938 рр.) (№ 1/2 (24/25), 2005 – № 1/2 (26/27), 2006) та ін.

Як і раніше, редколегія вважає своїм обов'язком значну увагу приділяти публікації документальних матеріалів з архівів колишніх спецслужб тоталітарного СРСР — завдання тим більш актуальне, що після порівняно тривалого періоду «перестройки», а, відтак, і архівної відкритості, матеріали колишнього КГБ в учорашньому імперському центрі знову переходять у режим «закритого» зберігання, і насамперед в їхній «українській» частині. Але, безперечно, у центрі уваги нашого видання — людські долі у контексті тоталітарної доби. Висвітлення життєвого шляху тієї або іншої особи редколегія та автори часопису завжди намагалися (і прагнутьимуть надалі) здійснювати не лише на підставі однієї — двох справ з ГДА СБ України (іноді так і було у перші роки «гласності» й «перестройки»), а й верифікуючи специфічні енкаведистські матеріали за «цивільними» джерелами з центральних та обласних державних архівів, відкритими й колишніми «спецхранівськими» виданнями, особистим листуванням тощо.

Попри відоме урядове рішення щодо фінансування журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», наш часопис так ніколи

й не підтримувався коштами державного бюджету, тому іноді підготовленим матеріалам доводилося роками чекати на вихід у світ. Утім, редколегія за будь-яких умов не втрачала оптимізму, сподіваючись на підтримку людей, яким не байдуже до оперативного й перманентного оприлюднення правди про репресивно-тоталітарний період нашої історії. Саме завдяки цим Небайдужим наш журнал зміг подолати тривалу паузу, яка настала після появи його 2-го (21-го) числа 2003 р., і нині виходить доволі регулярно. Не маємо багатотисячних накладів, але натомість присутні сьогодні у вигляді електронної версії у мережі Інтернет.

Віддаючи на суд читацької аудиторії перший за 2009 р. номер «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», ми з оптимізмом дивимосся у майбутнє — готуємо нові числа видання, шукаємо цікавих авторів, урізноманітнюємо тематику, посилено працюємо в архівах.

Віriamo (і знаємо!), що робимо Суспільно Корисну Справу, тож сподіваємося на вашу підтримку, шановні читачі.

З повагою,

*Ваш Головний редактор
Олександр Рубльов*

ВЛАДА І ЦЕРКВА

Олександр Тригуб
(Миколаїв)

Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.)

Tryhub O. The schism as the method of DPU struggle against the Orthodox Church in Ukraine (1922–1927).

In article on the basis of wide sources' base the place and a role of the GPU and its regional divisions in religious life, their organizational registration, specific features, structure and directions of work. The special attention addresses for a role of the given bodies in schism of Russian Orthodox Church in Ukraine in 1922–1927.

Історія взаємин між Російською православною церквою (РПЦ) та вищим партійно-державним керівництвом і місцевим виконавчим апаратом СРСР є однією з актуальних проблем вітчизняної історіографії. Дослідницький інтерес пояснюється зняттям ідеологічних обмежень на вивчення церковної історії і церковно-державних стосунків, можливістю роботи із засекреченими донедавна матеріалами державних, партійних і відомчих архівів. Особливу цікавість викликає проблема розколу РПЦ у 1920-х рр., його причини, рушійні сили, вплив державних органів на виникнення та перебіг цього явища, міжконфесійні стосунки тощо.

Загальні засади церковної політики розроблялися в надрах більшовицької партії та Антирелігійної комісії (АРК). Безпосередньою реалізацією політики ліквідації церковних інститутів займалися місцеві апарати НКВС СРСР, радянської України (ліквідаційні комісії, пізніше — відділи культів адмінвідділів) та

більшовицької таємної поліції ВУНК–ДПУ. Перші — реалізовували публічні акції церковно-державних взаємин, інші — через агентурний апарат здійснювали основну роботу щодо розколу та дезорганізації церковних структур.

З огляду на виникнення у православної церкви під час національно-визвольних змагань кількох течій більшовицька влада вирішила скористатися внутрішніми церковними негараздами. Головний напрямок роботи партійно-радянського апарату полягав в організації так званої «боротьби зсередини» за принципом *«divide et impera»* (лат. «розподіляй і володарюй»).

Метод розколу РПЦ в Україні втілював голова ВУНК Мартин Іванович Лаціс. Приїхавши з Москви у квітні 1919 р., він підписав наказ про застосування «особливих» методів боротьби з релігійною контрреволюцією. Новопризначений керівник спецслужби радянської України налаштовував підлеглих на тривалу й обережну роботу, визнавши водночас, що релігію «мечем не скорити». Дослідник історії церкви Наталія Рубльова зазначала, що наказ не уточнював, у чому саме полягала «особливість» нових методів¹. Однак подальша практика «чекістської роботи» продемонструвала головні засади «особливих» методів.

Так, 2 грудня 1919 р. М. Лаціс «у дискусійному порядку» виступив у газеті «Известия» зі статтею «Держава і церква», в якій уперше намітилася «чекістська» ідея розколу церкви шляхом виявлення і підтримки «прогресивного духовенства», лояльного радянській владі.

По-перше, автор статті вважав за можливе пряме втручання держави у справи церкви.

«Радянська влада, — писав він, — провела відокремлення церкви від держави, а релігію оголосила приватною справою. Це, однак, не означає, що радянській державі байдуже, що діється у церкві та яким шляхом вона йде. [...] Допустити розбіжність церкви з державою — це значить допустити державу в державі».

По-друге, аналізуючи дворічний досвід радянської влади у державно-церковних стосунках, М. Лаціс пропонував у релігійній політиці зробити особливий акцент на підтримку «прогресивного духовенства», лояльного до радянської влади.

¹ Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920-і роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 229.

«Цей недавній досвід учити нас, — вказував головний чекіст України, — бути завбачливими і підтримувати у духовенстві ту течію, яка йде за духом часу і йде на підтримку радянської влади. Ця течія намітилася досить ясно, і було б нерозважливо не звернути уваги на нові віяння у православної церкви»².

Проаналізувавши статтю, російський дослідник Анатолій Кашеваров дійшов висновку, що у контексті загальної оцінки церкви як «знаряддя для підпорядкування працюючих мас експлуататорам» неупереджено налаштованому читачеві зрозуміло, що запропонована М. Лацісом тактика підтримки державою «нових віань у церкви» була спрямована на розкол і подальше знищення³.

Отже, справжнім автором концепції розколу РПЦ був не Лев Троцький, про що твердять як вітчизняні, так і зарубіжні сучасні дослідники історії державно-церковних стосунків⁴, а Мартин Лаціс (справжнє ім'я — Ян Фрідріхович Судрабс).

Протягом 1920 – першої половини 1921 рр. у вищих ешелонах влади радянської Росії точилися суперечки про використання розколу як засобу боротьби з релігією. Нарком освіти А. Луначарський 30 листопада 1920 р. надіслав листа В. Леніну про використання окремих ієрархів для створення «радянської» церкви, що призвело б до «визнання з боку церкви принципів: боговстановленості радянської влади; правильності принципу відокремлення церкви від держави; повної узгодженості комуністичного ідеалу з істинним християнством»⁵. Того ж дня лист опинився у голови ВНК Ф. Дзержинського, який направив його М. Лацісу із запискою:

«Дорогий товаришу Лаціс. При цьому [надсилаю] лист Луначарського товаришу Леніну. Прошу терміново написати доповідь із цього питання для репероудження тов. Леніну. Моя думка: церква розвалюється, тому (так у тексті. — О. Т.) нам треба допомогти, але

жодним чином не відроджувати її в оновленій формі. Тому церковну політику розвалу повинна вести ВНК, а не хто-небудь інший. Офіційні або напівофіційні зносини з попами — неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не релігію. Лавірувати може тільки ВНК для єдиної мети — розкладання попів. Зв'язок, який би то не був, з попами інших органів — кине на партію тінь — це найнебезпечніша річ. Вистачить нам одних спеців. [...] Лист до Леніна поверніть, просив би 3-го грудня прислати мені Вашу доповідь»⁶.

Водночас головний чекіст країни направив записку В. Леніну:

«Надсилаю Вам із питання про попів доповідь Лаціса і Самсонова. Вважаю, що офіційно чи напівофіційно мати з попами справи не потрібно. Вийде тільки компрометація. На це може дозволити тільки ВНК»⁷.

Найімовірніше, що чекістам вдалося переконати партійну верхівку у власній концепції розвалу церкви. Про це свідчив циркулярний лист Катеринославської НК до повітових комітетів від 10 серпня 1921 р., в якому зазначалося:

«Наше завдання — настрахати чорносотенні елементи «священства», захищаючи священників, що визнають радянську владу, проводячи тенденцію (обережно) про виборність єпископів на патріархальних з'їздах, дозволяючи такі тільки при наявності співчуваючого нам елемента, і, найголовніше, посиленна вербовка інформаторів із духовенства, матеріально зацікавлюючи його, однак твердо враховуючи, що ніякого радянського духовенства ми не створюємо, а тільки використовуємо взаємні чвари поміж різними частинами духовенства (виділення наше. — О. Т.) для того, щоб вони самі себе знищували, причому ми робимо таким чином тимчасову поступку масі [...]»⁸.

У 1922 р. трапилася нагода реалізувати задуманий план. Оргбюро ЦК РКП (б) постановою від 30 травня доручило ДПУ справу розколу церкви⁹. На масштабну операцію відразу ж був націлений

² Див.: *Кашеваров А.Н.* Православная российская церковь и советское государство (1917–1922). – М.: Изд-во Крутицкого подворья, О-во любителей церковной истории, 2005. – С. 226.

³ Там само. – С. 226–227.

⁴ Див.: *Киридон А.* «Щоб вороги топили один одного...». Про причини церковних розколів у радянській Україні 1920-х років // Людина і світ. – 2004. – № 6. – С. 23–30; *Luukkanen A.* The Rise and Fall of Trotsky in Soviet Religious Policy // Journal of Trotsky Studies. – 1996. – № 4. – Р. 31–45.

⁵ Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917–1941: Документы и фотоматериалы. – М.: Изд-во Библейско-богословского ин-та св. апостола Андрея, 1996. – С. 158.

⁶ Архивы Кремля: Политбюро и церковь. 1922–1925 гг.: В 2 кн. – Новосибирск: Сибирский хронограф; М.: РОССПЭН, 1997. – Кн. 1. – С. 9; *Митрофанов Г.* История Русской православной церкви. 1900–1927. – СПб.: Сатисъ, 2002. – С. 232.

⁷ Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. – С. 159.

⁸ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДнО), ф. П-1, оп. 1, спр. 230, арк. 2.

⁹ *Поспеловский Д.В.* Православная церковь в истории Руси, России и СССР: Учеб. пособ. – М.: Библейско-богословский ин-т св. апостола Андрея, 1996. – С. 248.

відповідний апарат органів держбезпеки. Головні чекісти не тільки керували неминучим широкомасштабним застосуванням насильства, але й впливали на вироблення лінії політбюро ЦК РКП(б).

Уся оперативна робота у даному напрямку зосередилася у VI відділенні Секретного відділу у складі Секретно-оперативного управління ДПУ радянської Росії. У 1921 р. його очолив П. Валеїчик, з 1922 р. незмінним начальником цього відділення протягом кількох наступних років став Євген Олександрович Тучков («Ігумен»). Паралельно він був секретарем Антирелігійної комісії, доповідав на її засіданнях про стан роботи у церковній сфері органів ДПУ, вносив пропозиції і часто персонально їх реалізовував. Зокрема, допитував патріарха Тихона, проводив переговори з церковними ієрархами, вербував духовенство, організовував «обновленські» собори тощо. У 1931 р. за «блискавичні успіхи» у справі «розколу православної церкви (обновленців, тихонівців і низку інших течій)» його нагородили орденом Трудового Червоного Прапора¹⁰.

До справи розколу РПЦ в Україні органи держбезпеки звернулися у травні 1922 р. Оперативна робота у цьому напрямку координувалася V відділенням Секретного відділу ДПУ УСРР. У губвідділах ДПУ церковними справами опікувався помічник уповноваженого по духовенству і сектам IV групи Секретно-оперативної частини (СОЧ). Але принципові питання вирішував голова місцевого ДПУ, який паралельно був членом спеціальних міжвідомчих релігійних комісій, «трійок» тощо. Активне залучення апаратів місцевих відділів до загальної церковної політики відбулося, найімовірніше, на початку літа 1922 р. Так, у телеграмі секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського зазначалося:

«У губвідділі ДПУ повинна бути обов'язково спеціальна особа, що займається справами оновлення церкви, розколювання і екзархівств, і автокефалістів, що спостерігає за релігійними громадами [...]»¹¹.

На органи державної безпеки покладалася завдання обмеження діяльності тихонівців, підтримка зібрань та з'їздів обновленського духовенства, формування нових церковних рад на засадах обновлення та винятково із прихильників нової течії. Співробітники

¹⁰ Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. – С. 290–291.

¹¹ Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. П-9032, оп. 1, спр. 63, арк. 100.

ДПУ зобов'язувалися «створити ряд процесів проти прихильників Тихона [...] з винесенням смертних вироків»¹².

У звіті за перше півріччя 1922 р. українські чекісти таким чином оцінювали перші результати роботи:

«Органи ДПУ тактичною обережно повели роботу з подальшого розкладання рядів духовенства, поглиблюючи і форсуючи розкол, направляючи рух у бажане русло й одночасно зберігаючи за собою загальне керівництво ним»¹³.

У другій половині 1922 р. діяльність Секретного відділу спрямовувалася на збір інформації про внутрішні церковні конфлікти, фінансові негаразди тощо. Згодом ці матеріали стали підґрунтям для вербування «незадоволених», висунення активістів обновлення, організації осередків Живого церкви, ліквідації антиобновленської опозиції та популяризації ідей обновленського реформаторства, усунення «непримиренного єпископату».

Система державної інформації організовувалася «з метою своєчасного і повного інформування і вжиття відповідних заходів» згідно з таємним циркуляром ВЦК і ЦК РКП(б) від 17 березня 1921 р. На місцях із представників губкому, губвиконкому та губНК створювалися Державні інформаційні трійки. Апарат держінформтрійки формувався відповідно до розпорядження ВНК від 19 квітня 1921 р. «Інструкція з держінформації» чітко вказувала, що «держінформтрійка не має спеціального технічного апарату, а користується апаратом губНК» і «фактичне керівництво всіма роботами держінформтрійки належить винятково губНК»¹⁴. Усім губернським НК і особливим відділам пропонувалося використати «інформаційні апарати цивільних і військових установ, вимагаючи офіційно кожні три дні відомості». У додатку містилися списки питань, відповіді на які губчека повинно було вимагати.

Апарати інформаційних трійок складали двотижневі бюлетені, що включали «загальні висновки, а також як розпочаті, так і передбачувані заходи для усунення прогалин, зазначених у зведенні». Інформація мала подаватися «точно і ясно [...] із зазначен-

¹² ДАПО, ф. П-9032, оп. 1, спр. 63, арк. 100.

¹³ ГПУ. Отчёт о полугодовой деятельности (январь–июнь 1922 года). – Харьков, 1922. – С. 61.

¹⁴ *Измозик В.С.* Система государственной информации: создание и деятельность // Исторические чтения на Лубянке. 1999 год: Отечественные спецслужбы в 20–30-е годы. – М.: ФСБ России, 2000. – С. 23–24.

ням причин і фактичних даних». До бюлетеню не повинні були потрапляти «неперевірені відомості, отримані на підставі чуток, розмов тощо». Запитувані відомості постійно уточнювалися й деталізувалися. За задумом, держінформтрійка повинна була відігравати роль координатора зусиль партійних, радянських органів і спецслужби у зборі та аналізі інформації. Кожні три дні інформтрійка губернії направляла до Харкова та Москви телеграфну інформацію. Матеріали мали гриф «цілком таємно», а «знімати копії зі зведень, безумовно, забороняється».

Нова «Інструкція з держінформації» підбила підсумки дев'яти-місячної роботи й була оголошена наказом ВНК № 85 від 23 лютого 1922 р. Поряд із визнанням, що «держінфзведення [...] дають низку цінних матеріалів нашим центральним органам для спостереження за роботою місць», відзначалися істотні прогалини, що роблять «ці зведення інколи абсолютно марними». Указувалося, наприклад, що

«майже у всіх зведеннях переважають загальнотуманні якісні характеристики подій і явищ. Конкретні ж факти й цифри у зведеннях майже відсутні».

Підкреслювалося, що

«в результаті [...] загальна картина становища району, про який даються відомості, залишається або зовсім невисвітленою, або вона настільки відрізняється від дійсної, що робити з неї які-небудь висновки не вважається можливим».

Керівництво ВНК в «Інструкції...» чітко сформулювало мету держінформації і розкрило сутність уявлень про політичний контроль:

«Найважливішим завданням держінформації є висвітлення настроїв всіх груп населення і факторів, що впливають на зміну цих настроїв [...]. У даний момент [...] четвертим, суто чекістським, завданням держінформації є інформування Центру про активні прояви явної й таємної контрреволюції, про роботу контрреволюційних партій і угруповань (звичайно, тільки там, де вони виходять за межі звичайного агентурного спостереження й набувають розмірів явищ державної важливості)»¹⁵.

Духовенство та віруючі громадяни кваліфікувалися чекістами як «контрреволюційні елементи».

Обов'язковою складовою щотижневих та щомісячних інформаційних зведень губернських апаратів ДПУ був розкол у православії та загальна характеристика становища церкви і духовен-

ства. Подавалися також дані про становище інших конфесій на терені округи і губернії, характеристика окремих діячів церкви, статистика релігійних громад і служителів культу, звіти про витрати на підкуп духовенства та єпископату, про способи проникнення агентів ДПУ у церковне середовище та наслідки їх руйнівної діяльності¹⁶.

На цьому етапі чи не головним завданням НК–ДПУ стало «посилене вербування інформаторів із духовенства». Так, у протоколі засідання Секретного відділу ВНК за 1921 р. зазначалося:

«Питання інформаційної агентурної роботи з духовенством найбільш хворе у НК як за труднощами його виконання, так і за тим, що на нього дотепер НК мало звертала уваги. Для більш швидкого й правильного проведення в життя необхідно спочатку вжити наступних заходів:

1. Використовувати у своїх цілях духовенство, яке займає особливе важливе службове становище у церковному житті, як-от архієреїв, митрополитів і т.д., змушуючи їх під страхом суворої відповідальності видавати по духовенству ті або інші розпорядження, що можуть бути нам корисними, наприклад, припинення забороненої агітації із приводу декретів про закриття монастирів і т.д.

2. З'ясувати характер окремих єпископів, вікаріїв, щоб на межі честолюбства грати різного роду варіанти, заохочуючи їх бажання і задуми.

3. Вербувати інформаторів по духовенству пропонується після певного знайомства з духовним світом і з'ясування всебічних рис характеру по кожному служителю культу окремо. Матеріали можуть бути добуті різними шляхами, головним чином через вилучення кореспонденції при обшуках і через особисте знайомство з духовним середовищем.

Матеріальне зацікавлення того або іншого інформатора серед духовенства необхідне, тому що на одному цьому ґрунті ще можна домовитися з попом, а сподіватися на його доброзичливе ставлення до радянської влади не можна. При цьому субсидії грошові й натурою, без сумніву, зв'язуватимуть їх із нами ще й в іншому відношенні, а саме в тому, що він буде вічний раб НК, який боїтиметься розконспірувати свою діяльність.

Повинно практикуватися вербування інформаторів і через залякування в'язницею й табором за незначними приводами — за спекуляцію, порушення розпоряджень влади і т.п. Щоправда, цей спосіб

¹⁶ Тригуб О.П. Документи фондів КП(б)У як джерело до історії РПЦ 20-х рр. XX ст. // Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії: Матер. V міжнарод. наук. конф., 24–25 трав. 2007 р. – К.: НКПКС, Фенікс, 2008. – С. 33–34.

¹⁵ Измозик В.С. Система государственной информации... – С. 25.

може бути корисним тільки в тому випадку, коли об'єкт для вербування слабохарактерний і безвільний [...]»¹⁷.

Відповідно до наказу ДПУ № 291 (від 14 листопада 1922 р.) було запроваджено класифікацію секретних співробітників і встановлювалися три їх категорії: агент зовнішнього спостереження (лінія оперативного відділу, який займався стеженням, арештами, обшуками), інформатор — особа, яка завербована або введена в організацію, установу чи квартиру для «висвітлення» ситуації (лінія інформаційного відділу) й «освідомлювач» — особа, яка завербована або введена до «антирадянської, контрреволюційної, шпигунської чи злочинної організації» для висвітлення й добування відомостей про неї (підпорядкування секретного, контррозвідального відділу). За певних обставин працівники, які надавали матеріали загального характеру, переводилися до категорії інформаторів з підпорядкуванням інформаційному відділу, а ті, кому вдалося проникнути у «злочинну організацію», передавалися з інформаційного до секретного чи контррозвідального відділів¹⁸.

Протягом другої половини 1922 – першої половини 1923 рр. саме на вербовці духовенства була зосереджена увага СОЧ як у центрі, так і на місцях. У середині 1923 р. в Україні «по лінії розробки духовенства» діяло 30 секретних співробітників на платні, на потреби яких виділялося по 2 тис. руб. щомісяця (знаками 1922 р.), а в кінці 1923 р. — уже 50 руб. золотом¹⁹. Особливо переймалися даним питанням на місцях:

«Звернута увага на вербування освідомів із духовенства в округах [...]. У Лубнах уже завербовано двох осіб», — відзначав Полтавський губвідділ ДПУ²⁰.

Значною перешкодою для розширення агентурної мережі була постійна нестача коштів. Дослідниця церковно-державних сто-

¹⁷ Русская православная церковь в советское время (1917–1991): Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью: В 2 кн. / Сост. Герд Штриккер. – М.: Прописи, 1995. – Кн. 1. – С. 215–216.

¹⁸ Подкур Р. Інформаційна мережа ВЧК–ГПУ в Україні в 20-х роках ХХ ст. // Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст.: Матер. міжнарод. наук.-практ. конф., Вінниця, 23–24 листоп. 2001 р. – Вінниця: Велес, 2002. – С. 44–45.

¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 61, 64.

²⁰ ДАПО, ф. П-9032, оп. 1, спр. 80, арк. 28.

сунків А. Киридон, вивчаючи питання матеріальної винагороди агентів у церковному середовищі, цитувала висловлювання співробітника ДПУ (1926 р.):

«Жодна ділянка чекістської роботи не вимагає так багато матеріальних витрат, як релігійні угруповання».

При цьому зазначалося:

«Попів різних мастей не важко вербувати, але досить важко використовувати, не купуючи їх грішми».

Пояснюючи важливість саме матеріальної зацікавленості священнослужителів, автор документа зауважував:

«У комуністичну ідеологію вони не вірять; у партію знають, що навіть за умови зречення сану, не приймуть, застосування у [19]26 р. репресій попи не допускають, у надання їм [державної] служби після зняття сану не вірять». Тож «єдиним солідним для них аргументом є гроші».

Начальник секретного відділу ДПУ УСРР В. Горожанин у 1928 р. зазначав:

«Вербування попів особливих проблем не становить, але їх використання можливе лише за умови виплати грошової компенсації»²¹.

Місцеві апарати ДПУ УСРР постійно скаржилися на нестачу коштів. Так, начальник Подільського губвідділу ДПУ І. Леплевський направив до губвиконкому листа, де зазначав:

«У зв'язку з використанням усіх кредитів [...] прошу про асигнування [...] по 40 тис. руб. на місяць, які необхідні для секретної роботи з поглиблення розколу серед духовенства»²².

Грошовими проблемами переймалися і Полтавське ДПУ, відзначаючи:

«Болюче питання як в ГВ [губвідділі], так і в округах, — це зовсім немає ніяких коштів по духовенству, попри те, що нами вказувалося у кожному політзведенні про критичний стан. Центром очевидно ніяких заходів не вжито і не звернено уваги на ЦЕ ВАЖЛИВЕ ПИТАННЯ (так в оригіналі. — О. Т.)».

У підсумку заступник уповноваженого ІV групи відзначав:

²¹ Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – С. 80.

²² Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. Р-925, оп. 8, спр. 8, арк. 97.

«На крайній випадок, доведеться відмовитися від відповідальності за успішне проведення у життя ваших циркулярів, де у більшості випадків говориться: "Необхідно зацікавити матеріально"»²³.

Замість виділених ДПУ УСРР 1 тис. руб. Полтавським ДПУ було витрачено 5 тис. руб., тобто у 5 разів більше запланованого. Пояснення таким витратам ми виявили у звіті подільських чекістів:

«Утримання сексотів по Ж[ивій] ц[еркві] й організація розколу обходиться [в] колосальні суми грошей, беручи до уваги бездонність попівських кишень»²⁴.

Отже, можна констатувати, що на поглиблення розколу і пов'язану з цим вербовку «сексотів» на місцях витрачалось набагато більше коштів, ніж планувалося у ДПУ УСРР. Відповідно кількість їх також була набагато більшою, враховуючи, що не всі таємні співробітники отримували платню, а були завербовані за інших обставин (кримінальна справа, співчуття радянській владі, власні амбіції тощо).

Як наслідок, агентурна мережа у різних течіях РПЦ протягом 1920-х рр. активно розвивалася (див. табл.).

Таблиця 1²⁵

№	КОНФЕСІЯ	Кількість секретних співробітників		
		1923 р.	1926 р.	1928 р.
1.	Український екзархат РПЦ (тихонівці)	30	84	82
2.	Українська синодальна церква (обновленці)		84	82
3.	Соборно-єпископська церква		36	36

Активно насаджувалася агентурна мережа у регіонах України. Подільський губвідділ ДПУ інформував:

²³ ДАПО, ф. П-9032, оп. 1, спр. 80, арк. 94-зв.

²⁴ ДАВО, ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 19.

²⁵ Складено за: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 92; оп. 20, спр. 1772, арк. 64; спр. 2318, арк. 37. Зменшення агентів у 1928 р. порівняно з 1926 р. пояснюється зменшенням кількості округ в Україні з 42 до 41 (по 2 «сексота» на округу).

«Головним діячем і керівником даної боротьби [у церкві. — О. Т.] є губвідділ ДПУ, адже насадженням своїх інформаторів і секів [«сексотів». О. Т.] він повсякчас спрямовує роботу для розколу і ворожнечі єпископської церкви. Жоден момент церковного життя на Поділлі не приховано від поглядів губвідділу, до всіх течій введено сексотів та інформаторів, які твердо й визначено проводять лінію розвалу»²⁶.

У деяких парафіях кількість «чекістів у рясах» просто вражала. Так, у 1926 р. у кафедральному соборі м. Сталіно служили 4 священники і 5 дияконів, з яких 1 священник і 4 диякони були агентами ДПУ. Вони інтенсивно займалися «висвітленням антирадянської діяльності» колег-священників та віруючих своєї парафії²⁷.

Отже, шляхом розгортання широкої агентурної мережі органи ДПУ УСРР отримали можливість здійснювати негласний контроль за кожним важливим осередком православної церкви та володіли досить повною інформацією про життя релігійних громад. Для збору даних використовувалося широке коло секретних співробітників (інформаторів, освідомлювачів, спеціальних агентів — як чоловіків, так і жінок). До кінця 1920-х рр. агентурна мережа охопило майже кожен п'ятдесятку, кожен парафіяльну раду. Утім, як стверджує російський дослідник Юрій Макаров, здебільшого це стосується міст, адже створення масової й ефективної інформаторської мережі у селі виявилось справою практично неможливою ані в 1920-х, ані у 1930-х рр.²⁸

У 1922 р. чекісти почали активно використовувати агентурний ресурс для насадження обновленських ідей та організації осередків Живої церкви. Механізм реалізації цього завдання був нескладним і являв собою загальноновживану схему, яка використовувалася по всій Україні. Імовірно, вона розроблялася фахівцями Центру та виглядала таким чином: вербувалося 2–3 секретних співробітника, які налагоджували контакт із представниками духовенства, котрі проявляли бажання підтримати обновленство. Із них створювався комітет Живої церкви. Із числа «сексотів» виділялася одна особа, яка направлялася для отримання повноважень у московське Вище церковне управління (ВЦУ).

²⁶ ДАВО, ф. П-1, оп. 1, спр. 490, арк. 2 зв., 4.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 46.

²⁸ Макаров Ю.Н. Советская государственная религиозная политика и органы ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД СССР (окт. 1917 – конец 1930-х годов): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02: Отечество. история; С.-Петербург. гос. ун-т. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 41.

Спархіяльне управління розпускалося і повноваження переходили до комітету Живної церкви. На периферії створювалися відповідно повітові комітети, до складу яких теж повинні були входити секретні співробітники. Після утворення губернського та місцевих комітетів оголошувалося скликання з'їзду, який виборним шляхом закріплював перехід влади до рук обновленців. Така схема з урахуванням місцевих умов була впроваджена на Волині, Поділлі, Миколаївщині, Херсонщині, Харківщині та в інших регіонах²⁹. Зокрема, секретар Новоушицького повіткому КП(б)У у політичній доповіді за грудень 1922 р. відзначав:

«Ініціативна група і з'їзд [Живної церкви. — О. Т.] штучно ініційовані повітовим відділенням ДПУ»³⁰.

Для надання «релігійним реформаторам» духовного авторитету на їх бік намагалися схилити авторитетних священників. Якщо ж цього зробити не вдавалося щодо них застосовували репресивні заходи. Так, в Україні більше половини єпископів та значна кількість священників зазнали репресій за відмову підтримати обновленців. Лише в Київській губернії, на думку чекістів, у 1923 р. необхідно було вислати на Північ близько 100 найактивніших священників³¹.

До компетенції спецслужб також входила популяризація обновленського руху шляхом виділення коштів на виготовлення і поширення друкованої продукції, листівок, відозв, відкритих листів тощо³². Жодне офіційне видання не проходило повз цензуру й правку фахівців із Секретного відділу. Навіть поширювані перед скликанням обновленського собору передвиборчі листівки попередньо переглядалися членом Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У С. Діманштейном³³.

²⁹ Держаний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. Р-28, оп. 6, спр. 35, арк. 32 зв.–33 зв.; ДАВО, ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 18 зв.–19; спр. 490, арк. 3–3 зв.; Тригуб О.П. Херсонський єпископ Прокопій та обновленський рух Півдня України (20–30-і рр. ХХ ст.) // Південний архів: Зб. наук. праць: Істор. науки. Вип. ІХ. – Херсон, 2002. – С. 91–96.

³⁰ Держаний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. П-287, оп. 1, спр. 3, арк. 16 зв.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1693, арк. 70.

³² Там само, спр. 1772, арк. 29, 62; Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-1146, оп. 2, спр. 141, арк. 40; Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. П-11, оп. 1, спр. 41, арк. 217.

³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 1.

Статті за авторством представників обновленства, що публікувалися у місцевій пресі у 1922–1923 рр. («Церковная газета» (Харків), «Живая церковь» (Київ), «Церковное обновление» (Одеса)) готувалися у надрах ДПУ УСРР. Так, «Церковное обновление» редагувалося співробітником ДПУ Петровим і видавалося Одеським губернським відділом ДПУ. Більшість публікацій тут були анонімними і виходили за підписами «Обновленец», «Поборник церковного обновления» тощо³⁴.

Уже в 1922 р. «ударна» робота чекістів дала результат. У «Короткому огляді про духовенство» від 2 січня 1923 р.³⁵ співробітник Секретного відділу ДПУ УСРР А. Сокольський зазначав:

«Розпочата нами робота по розколу православної церкви увінчалася повним успіхом [...]. Кінцева мета наша у цій роботі полягає в остаточному розкладі духовенства і повному розколі церкви [...].»³⁶

Політбюро ЦК КП(б)У оцінило роботу органів ДПУ УСРР, ухваливши рішення щодо «посилення роботи» у «церковній політиці»³⁷. Органи держбезпеки працювали у тісному тандемі з місцевим партійним апаратом та радянськими структурами й організаціями. Насамперед, це були первинні партійні осередки, антирелігійні комісії у Центрі та на місцях, відповідні відділи НКВС УСРР.

Роль більшовицької спецслужби була настільки вагомою, що жодне питання не вирішувалося без її участі. Так, у циркулярі НКВС № 54/с від 29 вересня 1924 р. зазначалося про посилення зв'язку відділів культів з органами ДПУ³⁸. Навіть зв'язок вищої інстанції з визначення церковної політики — Центральної антирелігійної комісії при ЦК РКП (б) з АРК при ЦК КП(б)У і місцевими АРК з принципових питань здійснювалися винятково через апарат ДПУ, а для вирішення «окремих питань поточної роботи» повинні були зв'язуватися безпосередньо з Держполітуправлінням³⁹.

Циркуляром також підтверджувалося посилення зв'язку відділів культів з органами ДПУ й особливо антирелігійними (цер-

³⁴ ДАДО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1107, арк. 332–333; Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. П-3, оп. 1, спр. 390, арк. 56–57.

³⁵ У документі вказано 1922 рік, що є явною помилкою, оскільки події, що описуються, відбулися протягом 1922 р.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450, арк. 1.

³⁷ Киридон А.М. Вказ. праця. – С. 79.

³⁸ ДАЖО, ф. Р-28, оп. 6, спр. 61, арк. 79.

³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 56; ДАЧО, ф. П-8477, оп. 3, спр. 146, арк. 204–204 зв.

ковними) комісіями при губернських та окружних партійних комітетах, що регламентувалося циркуляром НКВС № 44/с від 25 серпня 1924 р.⁴⁰ Проте швидких зрушень у цьому напрямку досягнуто все ж не було. Так, у циркулярі НКВС № 18/с від 17 квітня 1925 р. вказувалося, що окружні відділення культів недостатньо підтримують зв'язок з органами ДПУ та АРК й «часто не узгоджують своїх заходів із заходами цієї лінії, будучи часом навіть необізнаними про окремі деталі роботи, що провадиться відповідними органами». Відтак наказувалося «узгоджувати всі більшість принципів питання із відповідними органами» безпосередньо начальникам адмінвідділів або начальникам окружного відділення культів⁴¹.

Про тісний зв'язок чекістів з органами виконавчої влади свідчив циркулярний лист Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У від 19 березня 1924 р.:

«З метою зміцнення обновленської церкви і розкладу тихонівської [церкви] необхідно використовувати не тільки агентурно-оперативні методи роботи органів ДПУ, але й інші радянські органи, з якими релігійні громади, парафії і т.д. входять у ті чи інші зносини (губвиконкоми, ліквідкоми, фінвідділи, прокуратура та інші). Губвідділи ДПУ, пильно стежачи за всіма потребами обновленських парафій і тихонівських, повинні у контакт із зазначеними радянськими органами, тобто через них (ретельно приховуючи свою — ДПУ — участь у цьому), всіляко надавати підтримку першим і протидіяти другим»⁴².

Наступного дня губвідділам ДПУ було розіслано циркулярний лист № 12663, в якому детально регламентувалися шляхи зменшення податкового тиску на обновленські громади⁴³.

Подібні циркуляри активно реалізовувалися у практичній взаємодії виконавчих, партійних та органів держбезпеки. Про це свідчив протокол закритого засідання пленуму Олександрійського окружного КП(б)У від 22 вересня 1924 р., на якому вирішувалися практичні кроки щодо реалізації політики на підтримку обновленських груп шляхом звільнення від податків, наділення землею, репресій щодо тихонівців тощо. Усі постанови повинні були розроблятися та реалізовуватися органами ДПУ спільно з окружним

фінвідділом (порядок звільнення від держподатків), окружним земельним управлінням (наділення землею). При цьому

«всю роботу ДПУ [...] проводити із дотриманням особливої обережності, такту і конспірації. Усі заходи повинні мати законну оболонку [...], залишаючи цілковито непомітною і законспірованою руку, що організовує і спрямовує цю боротьбу. Роботу [...] оголосити ударною»⁴⁴.

Отже, органи ДПУ УСРР для ефективного руйнування РПЦ використовували весь агентурно-оперативний арсенал «численних і різноманітних методів і підходів у роботі [...] у галузі церковного руху»⁴⁵. Така практика поглибила розкол, перетягнувши на бік обновленців значну кількість духовенства та загостривши міжконфесійні чвари тощо. Результатом роботи чекістів стало виникнення у середовищі РПЦ ряду релігійних течій, зокрема синодальної, соборно-єпископської, істинно-православної церков та григоріанського розколу. Вершиною роботи ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР щодо підкорення РПЦ стало отримання контролю над керівництвом та кадровою політикою Московської патріархії, визначення її внутрішнього курсу. У 1927 р. співробітники ОДПУ СРСР «схилили» до лояльності заступника патріаршого місцєблюстителя митрополита Сергія (Страгородського).

У циркулярному листі «Про стан і перспективи церковного руху та чергові завдання органів ОДПУ» (березень 1930 р.) керівництво ОДПУ СРСР підсумувало результати боротьби з церковниками і віруючими у 1920-х рр. Як досягнення згадувалося створення органами держбезпеки обновленських осередків, сприяння розколу церкви та провокування конфліктів серед церковних ієрархів, що підривало єдність церкви. Керівники ОДПУ СРСР підкреслювали, що у 1920-х рр. жоден захід церковників не проходив без їх «негласного керівництва».

«Ми виявилися господарями становища у церкві настільки, — вказувалося у циркулярі, — що змусили церковників провести низку заходів, явно їм невіддільних (укази про церковні покарання за контрреволюційну діяльність, переведення і призначення церковників за нашими вказівками, запевнення урядів іноземних держав у відсутності будь-яких утисків релігії у СРСР, продовження непримиренної політики стосовно інших течій) [...]»⁴⁶.

⁴⁴ ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1095, арк. 146–147.

⁴⁵ ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 1208, арк. 75.

⁴⁶ *Ченцов В.В.* Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. — Тернопіль: Збруч, 2000. — С. 286.

⁴⁰ ДАВО, ф. Р-197, оп. 8, спр. 6, арк. 179; ДАЖО, ф. Р-28, оп. 6, спр. 61, арк. 79.

⁴¹ ДАМО, Р-2266, оп. 1, спр. 4, арк. 169.

⁴² ДАЧО, ф. П-8477, оп. 3, спр. 146, арк. 203.

⁴³ Там само, спр. 295, арк. 6–7.

Згодом органи державної безпеки не робитимуть таємниці з власної участі у руйнуванні церковних інституцій. Зі згортанням непу «релігійний фронт» вже не вимагатиме, на думку більшовиків, обережного ставлення, відтак буде взято курс на відновлення колишньої практики боротьби з релігією шляхом «кавалерійської атаки».

Ірина Преловська
(Київ)

Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ) (1921–1938 рр.):

огляд архівно-кримінальних справ
ГДА СБ України та ЦДАГО України

Prelovska I. The pursuit and elimination of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (Ukrainian Orthodox Church): the review of archival criminal cases of Branch State Archive of Security Service of Ukraine and Central State Archive of Civic Organization of Ukraine.

The present article analyzed the documents of criminal cases opened on main figures of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (Ukrainian Orthodox Church) that shed the light on the relationships between the state and the church in 1920th – 1930th as well as on the mechanism that launched the repression against the believers in Ukraine.

Після тривалої і галасливої ідеологічної кампанії проти православної церкви взагалі, і Української автокефальної православної церкви зокрема, упродовж 1920–1930-х рр. влада перейшла до рішучіших заходів. Із 1930 р. почалася повільна агонія Української православної церкви. За формальним залишенням православних церков різних юрисдикцій йшло їх подальше знищення через руйнування святинь, розгортання масових репресій проти ієрархії і духовенства. На сьогодні історіографія цієї проблеми є достатньо

репрезентативною завдяки зусиллям українських науковців¹, а також публікаціям у діаспорі².

За останні роки з'явилися нові праці історика Алли Киридон, де більше уваги приділено власне історії УАПЦ та її перетворенню на УПЦ на I Надзвичайному соборі УАПЦ у січні 1930 р. Авторка цілком по-новаторськи здійснила нову класифікацію і періодизацію соборної діяльності УАПЦ (УПЦ) та переосмислення процесів, які супроводжували стосунки між владою і церквою в Україні³.

¹ *Еленський В.Є.* Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990) / Т-во «Знання» УРСР. Респ. центр духовн. культури. – К., 1991. – 71 с.; *Літопис Голготи України. Т. 1: Спогади політв'язнів, репресованих і переслідуваних.* – Л., 1993. – 245 с.; Т. 2: Репресована церква. – Дрогобич, 1994. – 528 с.; *Мученики за віру: Біограф. дані служителів культу Винниц, епархії і репрес. в роки сталінізму.* – Вінниця: Держ. обл. вид-во «Вінниця», 1993. – 62 с.; *Релігійно-церковні процеси періоду радянського тоталітаризму // Історія релігії в Україні: Навч. посіб. / НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького.* – К., 1999. – Розділ 4. – С. 497–569; *Репресована церква: [Про трагічну долю УГКЦ] / Ін-т релігієзнавства та ін.; Гол. ред. В. Цветков.* – Дрогобич: Відродження, 1994. – 527 с.; *Бабенко Л.Л.* ВУНК–ДПУ–НКВС: реалізація тактики церковних розколів на початку 20-х років ХХ століття // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – К., 2004. – Вип. 27. – С. 120–136; *Білокінь С.* Винищення українського духовництва у 1930-х роках // *II Міжнародний конгрес українців, Львів, 22–28 серп. 1993 р.: Доп. і повідом.* *Історія / Міжнар. асоц. українців АН України; Упоряд.: Я. Ісаєвич, Я. Грицак.* – Л., 1994. – Ч. 2. – С. 81–85; *Жиллюк С.* Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30-х роках ХХ ст.: Арх. док. та матеріали. – Рівне: Волин. обереги, 2003. – 152 с. та ін.

² *Бурко Д., протопресв.* Українська автокефальна православна церква — вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, 1988. – 392 с.; *Мартирологія українських церков: У 4 т. Т. I: Українська православна церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України.* – Балтимор; Торонто: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с.; *Митрополит Василь Липківський.* Історія Української православної церкви. Розділ VII: Відродження української церкви. – Вінніпег: Вид. накладом фундації Івана Гришчука, 1961. – 181 с.; *Явдась М.* Українська автокефальна православна церква: Документи для історії Української автокефальної православної церкви. – Мюнхен; Інгольштадт: Вид. Краєвої ради УАПЦ у Федеральній Республіці Німеччині, 1956. – 228 с. та ін.

³ *Киридон А.* Агонія сподівань: взаємини Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) і радянської влади в середині 1920-х років // *Науковий вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. пр.* – Чернівці: Рута,

Згодом органи державної безпеки не робитимуть таємниці з власної участі у руйнуванні церковних інституцій. Зі згортанням непу «релігійний фронт» вже не вимагатиме, на думку більшовиків, обережного ставлення, відтак буде взято курс на відновлення колишньої практики боротьби з релігією шляхом «кавалерійської атаки».

Ірина Преловська
(Київ)

Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ) (1921–1938 рр.):

огляд архівно-кримінальних справ
ГДА СБ України та ЦДАГО України

Prelovska I. The pursuit and elimination of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (Ukrainian Orthodox Church): the review of archival criminal cases of Branch State Archive of Security Service of Ukraine and Central State Archive of Civic Organization of Ukraine.

The present article analyzed the documents of criminal cases opened on main figures of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (Ukrainian Orthodox Church) that shed the light on the relationships between the state and the church in 1920th – 1930th as well as on the mechanism that launched the repression against the believers in Ukraine.

Після тривалої і галасливої ідеологічної кампанії проти православної церкви взагалі, і Української автокефальної православної церкви зокрема, упродовж 1920–1930-х рр. влада перейшла до рішучіших заходів. Із 1930 р. почалася повільна агонія Української православної церкви. За формальним залишенням православних церков різних юрисдикцій йшло їх подальше знищення через руйнування святинь, розгортання масових репресій проти ієрархії і духовенства. На сьогодні історіографія цієї проблеми є достатньо

репрезентативною завдяки зусиллям українських науковців¹, а також публікаціям у діаспорі².

За останні роки з'явилися нові праці історика Алли Киридон, де більше уваги приділено власне історії УАПЦ та її перетворенню на УПЦ на I Надзвичайному соборі УАПЦ у січні 1930 р. Авторка цілком по-новаторськи здійснила нову класифікацію і періодизацію соборної діяльності УАПЦ (УПЦ) та переосмислення процесів, які супроводжували стосунки між владою і церквою в Україні³.

¹ *Еленський В.Є.* Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990) / Т-во «Знання» УРСР. Респ. центр духовн. культури. – К., 1991. – 71 с.; *Літопис Голготи України. Т. 1: Спогади політ'язнів, репресованих і переслідуваних.* – Л., 1993. – 245 с.; Т. 2: Репресована церква. – Дрогобич, 1994. – 528 с.; *Мученики за віру: Біограф. дані служителів культу Винниц, епархії і репрес. в роки сталінізму.* – Вінниця: Держ. обл. вид-во «Вінниця», 1993. – 62 с.; *Релігійно-церковні процеси періоду радянського тоталітаризму // Історія релігії в Україні: Навч. посіб. / НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького.* – К., 1999. – Розділ 4. – С. 497–569; *Репресована церква: [Про трагічну долю УГКЦ] / Ін-т релігієзнавства та ін.; Гол. ред. В. Цветков.* – Дрогобич: Відродження, 1994. – 527 с.; *Бабенко Л.Л.* ВУНК–ДПУ–НКВС: реалізація тактики церковних розколів на початку 20-х років ХХ століття // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – К., 2004. – Вип. 27. – С. 120–136; *Білокінь С.* Винищення українського духовництва у 1930-х роках // *II Міжнародний конгрес українців, Львів, 22–28 серп. 1993 р.: Доп. і повідом.* *Історія / Міжнар. асоц. українців АН України; Упоряд.: Я. Ісаєвич, Я. Грицак.* – Л., 1994. – Ч. 2. – С. 81–85; *Жилюк С.* Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30-х роках ХХ ст.: Арх. док. та матеріали. – Рівне: Волин. обереги, 2003. – 152 с. та ін.

² *Бурко Д., протопресв.* Українська автокефальна православна церква — вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, 1988. – 392 с.; *Мартирологія українських церков: У 4 т. Т. I: Українська православна церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України.* – Балтимор; Торонто: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с.; *Митрополит Василь Липківський. Історія Української православної церкви. Розділ VII: Відродження української церкви.* – Вінніпег: Вид. накладом фундації Івана Гришчука, 1961. – 181 с.; *Явдась М.* Українська автокефальна православна церква: Документи для історії Української автокефальної православної церкви. – Мюнхен; Інгольштадт: Вид. Краєвої ради УАПЦ у Федеральній Республіці Німеччині, 1956. – 228 с. та ін.

³ *Киридон А.* Агонія сподівань: взаємини Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) і радянської влади в середині 1920-х років // *Науковий вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. пр.* – Чернівці: Рута,

Зокрема, у дисертаційному дослідженні «Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті роки)» (2006 р.) А. Киридон спеціально розглянула проблему еволюції назви УАПЦ (УПЦ).

Діячів УАПЦ (УПЦ) неодноразово заарештовували каральні органи радянської влади з самого початку її встановлення в Україні. У відкритих на сьогодні архівних фондах збереглася тільки невелика частина (якщо порівняти кількість повідомлень у спогадах і протоколах допитів у віднайдених справах) окремих архівно-кримінальних справ на діячів УАПЦ за період до 1929 р.⁴

Якщо на початку 1920-х рр. арешти не мали планомірного характеру, то з другої половини 1920-х рр. ситуація змінюється. Це відзначають і сучасні дослідники, зокрема Арсен Зінченко у монографії, присвяченій життю та діяльності митрополита УАПЦ Василя Липківського:

«Восени 1925 р. репресії проти УАПЦ посилюються. Це було одним із виявів посилення тоталітарних тенденцій у політиці більшо-

виків. В Україні вони, до того ж, пов'язувалися з намаганням влади тримати під жорстким контролем національно-опозиційні кола»⁵.

Ключові події в історії УАПЦ (УПЦ) відбулися впродовж 1929–1930 рр., коли справу боротьби з колишніми учасниками визвольних змагань було доведено до театралізованого дійства у Харківському оперному театрі — процесу «Спілки визволення України». Суд над «учасниками СВУ» тривав 42 дні (з 9 березня по 19 квітня 1930 р.). Благочинника і голову Ідеологічної комісії Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) Володимира Чехівського на цьому процесі зробили головним звинуваченим від УАПЦ. Він, нібито як член президії «СВУ», намагався зробити з автокефальної церкви «терористичний осередок», який готував «націоналістично налаштовані кадри» для «майбутнього повстання» проти радянської влади.

Улітку 1929 р. відбулися арешти діячів, яких запланували зробити фігурантами майбутнього процесу «СВУ». Ці події вже знайшли відображення у численних публікаціях⁶. Однак через

2005. – Вип. 240/241: Філософія. – С. 154–162; *Ї ж.* Антирелігійна комісія 1920-х рр. в Україні // Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії: Матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. – Черкаси: ЧНУ, 2004. – С. 47–49; *Ї ж.* Джерела з історії Української православної церкви (1930–1936 рр.): спроба реконструкції // Історична пам'ять: Наук. зб. (Полтава). – 2004. – № 2. – С. 20–38; *Ї ж.* Діяльність комісії Української православної церкви (1930–1936 рр.) // Література і культура Полісся (Ніжин). – 2004. – Вип. 27: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. – С. 159–163; *Ї ж.* Документи ЦДАВО України з історії Української православної церкви на чолі з митрополитом Іваном Павловським (1930–1936 рр.) // Історичний журнал. – 2004. – № 12. – С. 55–62; *Ї ж.* Організація єпархій Української православної церкви (1930 р.) // Історичні записки: Зб. наук. пр. (Луганськ). – 2004. – Вип. 2. – С. 104–115; *Ї ж.* Доля одного проекту відродження Української православної церкви (1937 р.) // Там само. – Вип. 5. – С. 109–117; *Ї ж.* Стан збереження архівних документів ліквідованих релігійних громад (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.) // Студії з архівної справи та документознавства. – 2005. – Т. 13. – С. 155–163; *Ї ж.* Українська православна церква (1930–1936 рр.) // Укр. істор. журн. – 2005. – № 3. – С. 143–159 та ін.

⁴ Білокін С. Хресний шлях архієпископа Олександра Яреценка: [Сталін. репресії проти діячів УАПЦ на Харківщині, 1926 р.]. // Розбудова держави. – 1993. – № 10. – С. 55–63; Український засів (Харків). – 1994. – № 1. – С. 23–42; Відомості Митрополії УАПЦ у діаспорі. – 1996. – № 2. – С. 45–47; № 3. – С. 43–45.

⁵ Зінченко А. Визволитись вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К.: Дніпро, 1997 – С. 256.

⁶ Шаповал Ю. Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку із справою «Спілки визволення України» // Людина і світ. – 1996. – № 11/12. – С. 13–17; Антоненко-Давидович Б. СВУ: [Процес НКВС над Спілкою визволення України] // Неопалима купина. – 1994. – № 1. – С. 31–66; *Його ж.* СВУ // Антоненко-Давидович Б. Д. Нащадки прадідів. – К., 1998. – С. 301–358; *Болабольченко А.* СВУ — суд над переконаннями. – К.: УКСП «Кобза», 1994. – 113 с.; Документи про підготовку й проведення судового процесу над членами Спілки визволення України / Підгот. до друку В. Пристайко та Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 373–396; *Кузьменко М. М.* Процес СВУ за періодичною пресою України (1929–1933) // Архіви України. – 2002. – № 1/3. – С. 193–198; Опера СВУ — музика ГПУ: Спогади свідків / Передм., упор., підгот. тексту Ю. Хорунжого. – Кам'янськ-Шахтинський: Станиця, 1992. – 156 с.; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти / Відп. ред. І. Ільченко. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.; *Ї ж.* Фарс з трагічним фіналом: (До 65-річчя процесу у справі «Спілки визволення України») // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 190–198; *Семенко Ю.* Вороги СВУ з-під прапора комуністичної партії // Визвольний шлях. – 1999. – Кн. 2. – С. 164–168; *Сидоренко О., Болабольченко А.* Катарсис, або Ким і як було сфабриковано справу «Спілки визволення України» // Київ. – 1994. – № 7. – С. 103–119; № 8/9. – С. 127–143 та ін.

майже повну закритість джерел практично відсутні дослідження, які стосувалися підготовки двох «надзвичайних» соборів УАПЦ (УПЦ) у 1930 р., тобто паралельно процесу «СВУ».

У справі скликання та проведення цих соборів багато невивченого. Тому необхідно опрацювати архівні документи і матеріали, які відклалися під час проведення зазначених церковних заходів⁷. Частково оригінальні джерела з цієї проблеми вже віднайдено, відтак можна здійснити історичну реконструкцію подій 1929–1930 рр. на основі матеріалів ГДА СБ України та архівно-кримінальних справ із фонду № 263, що були передані до ЦДАГО України у 1990-х рр. у зв'язку з розпочатим процесом реабілітації жертв сталінських репресій, у тому числі діячів УАПЦ (УПЦ).

Повна ліквідація УПЦ почалася у травні 1936 р., коли було заарештовано митрополита Івана Павловського й тих єпископів і священників, які ще залишалися на окремих парафіях — Юрія Міхновського, Володимира Самборського, Олександра Червінського, Володимира Бржосньовського, Конона Бея та інших⁸. Слідом пішла хвиля арештів тих, хто зрікся священства і працював у державних закладах та установах. Їх «викривали» як «колишніх», і так само гнали у Сибір, на Соловки, Біломорканал, Казахстан або гноїли в політизоляторах.

До кінця 1930-х рр. в Україні було закрито близько 8 тис. церков (75–80% всіх храмів). Із 1710 культових споруд Київської області за призначенням використовували лише 2, із 28 монастирів не діяв жоден, із 1435 священників служило всього 3. В

⁷ *Ігнатуша О.* Українська автокефальна православна церква // Довідник з історії України. – Т. 3 (Р–Я) / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К.: Генеза, 1999. – С. 384–385 (співавтор С. Білокінь); *Його ж.* Українська православна автокефальна церква // Там само. – С. 437–438.

⁸ *Білокінь С.* Розстрільна справа архієпископів УАПЦ Володимира Самборського та Юрія Міхновського // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 37–51; Україна ХХ ст.: 36. ст. – К., 1996. – Вип. 2. – С. 122–143; *Його ж.* «Ламали саму людську субстанцію»: [Про архієпископа Юрія Міхновського] // Людина і світ. – 1993. – № 2/3. – С. 11–17; № 4/5. – С. 43–46; *Ігнатуша О.* Степан Орлик // Довідник з історії України. – Т. 3 (Р–Я). – С. 268; *Його ж.* Тарнавський Петро // Там само. – С. 309–310; *Його ж.* Феодосій Сергіїв // Там само. – С. 496; *Його ж.* Шараївський Нестор // Там само. – С. 600; *Його ж.* Юрій Жевченко // Там само. – С. 656; *Його ж.* Юрій Міхновський // Там само. – С. 656–657; *Його ж.* Юрій Тесленко // Там само. – С. 657; *Його ж.* Юхим Калішевський // Там само. – С. 658; *Його ж.* Яків Чулаївський // Там само. – С. 667 та ін.

Україні не залишилося діючих єпископів. Остаточна ліквідація вцілілих частин православної церкви сталася 1937 р.

Як релігійна організація УАПЦ (УПЦ) зазнала таких самих правових та адміністративних обмежень, як і інші церкви у СРСР. Але на відміну від Російської православної церкви, сталінський режим навіть в умовах Другої світової війни не дозволив відновлення УАПЦ. Причина, напевно, полягала у спрямуванні цієї церковної інституції, яка уособлювала українські національні прагнення до релігійної та духовної незалежності від Москви.

В остаточному підсумку саме російський націоналізм запровадив ґрунт для парадоксального союзу між церквою та радянською державою в умовах Другої світової війни. Таким чином, засуджене як найбільше зло в УАПЦ — український націоналізм, в очах Кремля стало найбільшою чеснотою для РПЦ — російський націоналізм. Подвійні критерії — типова риса радянської національної та релігійної політики.

У 1937–1938 рр. в існуванні УАПЦ (УПЦ) було поставлено крапку. До цього часу трьох українських автокефальних митрополитів, хоча і неодноразово заарештовували, але принаймні залишали серед живих (при цьому вони не мали можливості виконувати церковне служіння). Ситуація докорінно змінилася під час «великого терору». Наприкінці 1937 р. митрополитів української церкви було страчено — Василя Липківського у Києві і Івана Павловського у Белгороді. Микола Борецький після тривалих поневірянь помер у таборі (у 1937 р. його ще живим застав Дмитро Ходзицький).

Матеріали з архівних фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України вже частково залучені до наукового обігу при вивченні перебігу репресій в Україні 1920–1930-х рр., зокрема процесу «СВУ». У цій справі відбулося відкриття спецфондів архівів і бібліотек, де зберігалися примірники стенографічного звіту процесу, опубліковані у 1930 р.⁹, опубліковані документи та дослідження щодо подальшого розгортання переслідування віруючих УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським. Але існує нагальна потреба подальшого наукового вивчення обставин діяльності УАПЦ (УПЦ) до остаточного її розгрому у 1937–1938 рр., уточнення інформації щодо життєписів священнослужителів, віру-

⁹ Винувальний висновок у справі контрреволюційної організації «Спілка визволення України» (за звинуваченням С. Єфремова, В. Чехівського, А. Ніковського та ін.). – Харків: Держтрест «Харполіграф», 1930. – 229 с.

ючих, церковних громад, організацій та установ. Важливим аспектом для розуміння причин загибелі УАПЦ (УПЦ) є вивчення матеріалів ДПУ України, яке безпосередньо займалося ліквідацією української церкви.

Архівно-кримінальні справи проти репресованих діячів УАПЦ (УПЦ) подають механізм застосування норм радянського законодавства щодо церкви. Завдяки проведеним дослідженням архівних документів можна твердити, що у церковному середовищі ОДПУ СРСР — ДПУ радянської України провадили цілеспрямовану діяльність. Організація та функціонування підрозділів каральних органів, які займалися втіленням у життя декрету про відокремлення церкви від держави, потребує спеціального дослідження.

Оригінальні документи, які репрезентують рівень державно-церковних стосунків у 1920–1930-х рр. та дозволяють з'ясувати механізми розгортання репресій щодо віруючих в Україні, зберігаються у фонді № 6 («Кримінальні справи на осіб, яких знято з оперативного-довідкового обліку в інформаційних центрах УВС–МВС України») ГДА СБ України. Окремі справи у 1990-х рр. передано до ЦДАГО України, згідно з указом Президії Верховної Ради України № 1525-ХІІ від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки».

Темі всебічного вивчення і широкого використання архівно-кримінальних справ було присвячено першу спеціальну науково-практичну конференцію «Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання» (1998 р.)¹⁰. Вона проводилася за ініціативою ГАУ при КМ України, ЦДАГОУ, УДНДІАСД, ДА СБ України. У роботі наукового заходу взяли участь 76 осіб — співробітники державних архівів, академічних інститутів, працівники Служби безпеки України, прокуратури, органів внутрішніх справ, комісій із питань поновлення прав колишніх репресованих, члени товариств «Меморіал» та політв'язнів.

Архівно-кримінальні справи репресованих є унікальним, надзвичайно цінним історичним джерелом. Це документальне свідчення епохи більшовицького тоталітаризму, негативні наслідки якого українському суспільству доведеться долати ще тривалий час.

¹⁰ Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. праць / Редкол.: Р. Я. Пиріг (гол.) та ін. – К., 1998. – 161 с.

Відкриття цих специфічних документів, їх передача від колишнього КДБ до державних архівів має декілька аспектів¹¹. *Перший* – морально-політичний, суспільний. Це ознака глибокої демократизації нашого життя, активних намагань покінчити з наслідками тоталітарного минулого. Сотням тисяч безвинних жертв політичних репресій повернуто чесні імена. Реалізується широкомасштабна державна програма видання серії книг «Реабілітовані історією». *Другий аспект* — соціально-правовий. Зроблено перші кроки з відновлення соціальної справедливості щодо численних жертв політичного терору та їхніх родин. Саме на цій документальній базі працює мережа комісій із питань поновлення прав реабілітованих. *Третій аспект* — науковий, адже фахівцям стали доступні донедавна закриті оригінальні історичні джерела. Завдяки цьому ліквідовано чимало білих плям новітньої історії України, руйнуються стійкі міфологеми радянської історіографії, комуністичної пропаганди, оголюється «режисура» багатьох процесів та справ, сфабрикованих кількома поколіннями «доблесних чекістів». І, нарешті, *четвертий аспект* — архівно-суспільний. Поява у лоні державної архівної служби такого величезного масиву специфічних архівних джерел породила низку вельми складних як внутріархівного, так і ширшого, суспільного, характеру питань, вирішення яких ускладнюється недосконалістю нормативно-правової бази¹².

Наукове вивчення проблеми «великого терору» 1937–1938 рр. має декілька напрямів, один з яких становить дослідження репресій щодо церковних інституцій та віруючих у СРСР та УРСР, зокрема архівно-кримінальних справ діячів УАПЦ (УПЦ), де зустрічаються прізвиська тих, хто давав санкції на затримання та арешт, слідчих, які вели справи, голів та членів «трійок», виконавців вироків і навіть тих співробітників каральних органів, які переглядали архівно-кримінальні справи в умовах реабілітаційного процесу другої половини 1950–1990-х рр. Останнім часом з'явилися довідники, де опубліковано біографічні відомості співробітників органів державної безпеки¹³.

¹¹ Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. – С. 3.

¹² Там само.

¹³ *Золотарьов В.* Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С. Мазо // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 374–389; *Його ж.* Комісар державної безпеки 1-го рангу

Архівно-кримінальні справи стали основою численних студій з історії Української автокефальної православної церкви. У справі публікації документів про УАПЦ (УПЦ), зокрема щодо репресивної політики радянської влади проти діячів церкви, уже чимало зроблено українськими науковцями¹⁴. Однією з останніх публікацій джерел з історії церковно-державних взаємин УАПЦ і каральних

Станіслав Францевич Реденс // Формування історичної пам'яті: Польща і Україна: Матер. міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 12 трав. 2007 р. – Х.: Майдан, 2008. – С. 34–62; *Його ж.* Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 2. – С. 326–342; *Його ж.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Х.: Фоліо, 2007. – 319 с.; *Його ж.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Х.: Фоліо, 2003. – 477 с.; *Його ж.* Чекісти 20-х – 30-х: матеріали до біографічного словника // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1 – С. 168–176; 1995. – № 1/2. – С. 334–338; *Його ж.* Руководящий состав государственной безопасности Харьковской области в 1919–1941 годах // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы) // Матер. междунар. науч. конф., Харьков, сент. 2003 г.: Сб. докл. – Х.: Вост.-рег. центр гум.-образов. инициатив, 2004. – С. 112–125; *Золотарьов В.А., Руценко І.П.* Початок і фінал кар'єри першої хвилі чекістської верхівки України: соціально-статистичний аналіз // Наукові записки Харків. економ.-прав. ун-ту. – 2004. – № 1. – С. 158–169; *Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І.* В. А. Балицький. На шляху правди про нього // Укр. істор. журн.. – 1993. – № 4/6. – С. 50–63; 1993. – № 7/8. – С. 53–69; *Їх же.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – 468 с.; *Їх же.* Кар'єра ката // Розбудова держави. – 1995. – № 1. – С. 27–36; *Їх же.* «Коливань у проведенні лінії партії не було» (Сторінки біографії К. М. Карлсона — заступника наркома внутрішніх справ УРСР) // Укр. істор. журн. – 1996. – № 1. – С. 91–105; *Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

¹⁴ *Ігнатуша О.М.* Міжконфесійні взаємини в Україні 20–30-х рр. ХХ ст.: до питання про характер джерельної бази проблеми // Наук. пр. іст. ф-ту (Запоріжжя). – 2001. – Вип. 10. – С. 112–121; *Новицький П.* Переслідування Української автокефальної православної церкви на Вінниччині в 1934–1935 рр. // Тези доп. і повідом. XVII Він. обл. іст.-краєзн. конф., 18 верес. 1997 р. – Вінниця, 1997. – С. 62–63; *Шаповал Ю.* Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку із справою «Спільки визволення України» // Людина і світ. – 1996. – № 11/12. – С. 13–17 та ін.

органів стали збірники документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, які вийшли друком у 2005–2006 рр.¹⁵

У першому збірнику (2005 р.) зосереджено документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (*далі* — ЦДАВО України), які є найбільшим і найповнішим зібранням оригінальних матеріалів радянського законодавства про церкву і культу. Зокрема, декрети Тимчасового робітничо-селянського уряду України, постанови РНК УСРР, циркуляри і постанови ВУЦВК, витяг з Адмінкодексу УСРР, зареєстрований статут УАПЦ 1926 р., циркуляри НКВС СРСР та України про порядок реєстрації релігійних організацій, положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служителів культу, інструкції про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та обліку складу громадян, служителів церкви, типові статuti релігійних громад тощо¹⁶.

Важливе значення у справі дослідження розгортання репресій радянської влади проти УАПЦ (УПЦ) мають матеріали фонду № 3984 («Українська автокефальна церква. Відділ керівничий», тобто з канцелярії ВПЦР) ЦДАВО України. Тут зібрано найголовніші документи практично за весь, а саме до 1929 р., час діяльності УАПЦ. Проміжок часу до 1934 р., коли діяльність цієї церкви припинилася, треба вивчати за іншими документами. Раніше ці справи зберігалися в ЦДІА УРСР (м. Харків), у фонді № 880. Після його передачі до Центрального державного архіву Жовтневої революції (*нині* — ЦДАВО України) фонд, який складається з 4 описів і 2925 справ, отримав інший номер.

Проведення зовнішньої критики документів з фонду № 3984 ЦДАВО України дозволяє стверджувати, що майже всі вони мають

¹⁵ Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священиків Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України / Упор.: І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2005. – № 1/2 (24/25). – Ч. 1. – 344 с.; Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священиків Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Ч. II / Упор.: І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – 335 с.

¹⁶ Див. док. № 1–9 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2005. – № 1/2 (24/25). – С. 40–85.

авторство, дату написання, зазначення належності до канцелярії УАПЦ. Більшість не викликають сумнівів у своїй автентичності, окрім тих документів, які не мають першого екземпляру, а тільки затверджені копії. Внутрішня критика джерел переконує у високому ступені цінності інформації.

Практично всі джерела є цілком вірогідними й містять доволі широку та об'єктивну інформацію. Комплексне використання різноманітних видів джерел обумовлює їх репрезентативність у висвітленні досліджуваної проблеми. Із матеріалів фонду № 3984 до збірника включено документи передсоборної наради в липні 1927 р., на якій вирішувалося питання про долю митрополита Василя Липківського напередодні Всеукраїнського собору УАПЦ, що відбувся того року, а також листування у справі скликання цього собору з НКВС¹⁷.

Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України при виконанні планової роботи вже опублікував більш повні збірники документів і матеріалів I Всеукраїнського собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. (1999 р.) і II Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. (2007 р.)¹⁸. Оприлюднення цих архівних джерел дозволяє докладніше проаналізувати хід розгортання репресій влади проти української церкви.

Окремим видом документів стали секретні зведення агентів ДПУ УСРР про діяльність автокефального духовенства за 1927–1928 рр., які вдалося віднайти в ГДА СБ України. Ця інформація є цінним джерелом у справі вивчення механізму ведення справжньої війни ДПУ УСРР проти УАПЦ. Документи розкривають методику розкладання керівного складу ВПЦР зсередини, нейтралізації впливових осіб напередодні важливих подій, заміщення агентурним складом ДПУ УСРР керівних структур парафіяльних та округових церковних рад, створення штучної ізоляції митрополита Василя Липківського, демонструють основні кроки підзвітної ДПУ

¹⁷ Див. док. № 10–12 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2005. – № 1/2 (24/25). – С. 86–102.

¹⁸ Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р.: Документи і матеріали / Упор.: Г. Михайліченко, Л. Пиливець, І. Преловська. – К.; Львів: Жовква, 1999. – 560 с.; Другий Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р.: Док. і матер. / Упор.: С. Білокінь, І. Преловська, І. Старовойтенко. – К.: Оранта, 2007. – 698 с.

УСРР опозиції у керівництві ВПЦР, очолюваної з осені 1926 р. єпископом Петром Ромодановим.

Почасти цей масив унікальних документальних матеріалів вчені вже використали при аналізі розкладницької діяльності каральних органів у церковному середовищі, зокрема всебічної підготовки впродовж 1926–1927 рр. справи усунення митрополита Василя Липківського від керівництва УАПЦ. Імовірно, саме у цей період проти нього збиралися звинувачення в «антирадянській діяльності», які потім фігурували на соборі.

Делегат II Всеукраїнського собору УАПЦ 1927 р., згодом священник УАПЦ (соборноправної) Іван Гаращенко згодом писав:

«Не стерпівши буйного розквіту церкви і величного авторитету митрополита та передових єпископів і священників, влада почала їх заарештовувати [...]. Цього було владі замало, вона наважилася усунути наріжний камінь української церкви — самого митрополита Василя»¹⁹.

Матеріали щотижневих звідомлень за 1927–1928 рр., які зберігаються у ГДА СБ України, було оприлюднено на конференції, присвяченій 70-й річниці страти митрополита В. Липківського²⁰.

Важливе значення у справі формування комплексу архівно-кримінальних справ репресованих діячів УАПЦ (УПЦ) мав процес «Спілки визволення України». Справа навіть не в тому, що після I Надзвичайного церковного собору УАПЦ сама себе визнала «контрреволюційною організацією» і через це оголосила «самоліквідацію», а потім діячі цієї церкви скликали в київському Софійському соборі новий Екстрений собор (8–12 грудня 1930 р.), що проголосив утворення Української православної церкви²¹.

¹⁹ о. І. Гаращенко. Матеріали до історії Української автокефальної православної церкви. 1921–1971. – Чикаго: Укр. православне братство ім. митроп. Василя Липківського, 1975. – С. 154.

²⁰ Преловська І. Усунення митрополита Василя Липківського від церковного служіння: передумови і наслідки // Служіння і спадщина митрополита Василя Липківського: Матер. Всеукр. наук. конф., Київ, 17 листопа. 2007 р. – К., 2008. – С. 81–114.

²¹ Преловська І. Процес ліквідації Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) (1921–1930) — Української православної церкви (УПЦ) (1930–1937): Спроба джерелознавчого аналізу // Держава і церква в Україні за радянської доби: Зб. наук. ст. за матер. II Всеукр. наук. конф., Полтава, 18–19 жовт. 2007 р. – Полтава: АСМІ, 2008. – С. 111–120; *Ії ж.* Останні богослужіння Української автокефальної православної

Сам цей процес суттєво змінив обвинувальні формулювання для тих діячів УАПЦ (УПЦ), кого заарештовували вже по його завершенню. Після 1926 р. звинувачення проти заарештованих стосувалися порушення радянського законодавства про церкву, «антирадянської» діяльності митрополита Василя Липківського або причетності до вже заарештованого і засланоного архієпископа харківського Олександра Яреценка.

Матеріали процесу «СВУ» дали можливість формулювати звинувачення новим текстуальним блоком, який чекісти при дальшому формулюванні слідчих матеріалів проти діячів УАПЦ (УПЦ) прив'язували до вже опрацьованого обвинувального висновку 1930 р. У згаданому збірнику передруковано текст «Винувально-го висновку у справі “Спілки визволення України”» у тій частині, де було сформульовано звинувачення проти УАПЦ (розділ VI «Діяльність автокефальної церкви — зняряддя “СВУ”»)²².

У ГДА СБ України зберігаються обидва варіанти обвинувального висновку у справі «СВУ» — машинописний, де є правки від руки червоним чорнилом, та типографський примірники. Текст опублікованого «Винувального висновку» надруковано на папері поганої якості і він виглядає як брошура для службового користування. На титульній сторінці надруковано:

«Зовсім таємно. Винувальний висновок у справі контрреволюційної організації “Спілка визволення України” (за винуваченням С. Єфремова, В. Чехівського, А. Ніковського та інших)».

Бібліографічний опис цього видання вміщено в «Літопису українського друку», «Картковому репертуарі» та інших покажчиках Української книжкової палати.

Загалом у ГДА СБ України зберігається цілий комплекс архівно-кримінальних справ, які стосувалися процесу «Спілки визволення України» — № 47757 (№ 67098-ФП), який складається з 237 томів.

церкви (1921–1930) в Михайлівському Золотоверхому соборі 1929–1930 рр. (на документальних матеріалах архівно-слідчих справ ЦДАГО України) // Наук. зб., присвяч. 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря: Матер. наук.-практ. конф., Київ, 23 трав. 2008 р. — С. 235–249.

²² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67098, т. 2, арк. 2 а, 121–168. Див. док. № 10–12 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2005. — № 1/2 (24/25). — С. 230–254.

Матеріали, які стосувалися колишнього офіцера української армії, згодом священика УАПЦ Миколи Чехівського²³, були віднайдені у трьох справах, які внесено до комплексу «СВУ». Слідчі матеріали за 1927 р. чомусь опинилися після матеріалів за 1930 р.²⁴

Завдяки клопотанням Володимира Чехівського, на початку грудня 1927 р. слідчу справу стосовно Миколи Чехівського було припинено і його звільнили. Але документи, виявлені у кінці 131-го тому справи № 67098-ФП свідчать, що звільнення було тимчасовим і вже у серпні 1928 р. його знову притягнули до кримінальної відповідальності²⁵. В обох справах були довідки про розподіл слідчих матеріалів та їх дублікатів за підписом помічника уповноваженого 7-го відділення СОУ ГУДБ НКВС Володимира від 10 червня 1935 р.

Перший протокол допиту як причетного до справи «СВУ» датовано 15 липня 1929 р. Допитував Миколу Чехівського начальник 2-го відділку Секретного відділу ДПУ УСРР Козельський. Віднайдено й опубліковано декілька протоколів допиту та додаткових свідчень М. Чехівського за липень, серпень і жовтень 1929 р., але вони не містять ніякої інформації щодо УАПЦ, невеликі за обсягом і формальні за змістом, що свідчить про стійкість заарештованого.

Арешт М. Чехівського у 1929 р. відрізнявся від обставин арешту 1927 р. Слідство, за задумом організаторів процесу «СВУ», повинно було закінчитися реальним комплексом неспростованих свідчень щодо тісного зв'язку між українською армією часів С. Петлюри та УАПЦ. Подарунком для слідства можна вважати той факт, що Микола і Володимир Чехівські були рідними братами — родині зв'язки обігрувалися при формулюванні звинувачень. Публікація свідчень Миколи Чехівського дає можливість вивчити цей підготовчий процес²⁶.

У ГДА СБ України зберігається цілий комплекс архівно-кримінальних справ на колишнього прем'єр-міністра УНР, головного

²³ Преловська І. Слідчі справи братів Чехівських [Володимира і Миколи] як джерело вивчення біографій репресованих діячів УАПЦ (1921–1930 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2003. — № 1. — С. 258–277; Ігнатуша О. Чехівський Володимир Мусійович // Довідник з історії України. — Т. 3 (Р–Я). — С. 571–572; Його ж. Чехівський Микола Мусійович // Там само. — С. 572–573.

²⁴ Див. док. № 93–100 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2005. — № 1/2 (24/25). — С. 275–290.

²⁵ Див. док. № 101 // Там само. — С. 291–293.

²⁶ Там само. — С. 296–342.

ідеолога УАПЦ Володимира Чехівського (1876–1937 рр.). Одна з перших справ містить матеріали, які стосуються його арешту у 1921 р. Там є посвідчення на відрядження до Вінницького губернського партійного комітету УКП на Поділлі за червень–серпень 1920 р., ордер на обшук та арешт В. Чехівського, виданий Подільською губНК 17 січня 1921 р., квитанція на вилучення цінностей, протоколи допиту, які було складено Київською губНК 21 січня – 12 березня 1921 р., заяви та оригінал паспорту самого В. Чехівського, постанова про його звільнення від 22 березня 1921 р. під відповідальність ЦК УКП.

Усі інші віднайдені й опубліковані матеріали слідства на Володимира Чехівського були скомпановані і підшиті до матеріалів справи з підготовки і проведення процесу «СВУ»²⁷. Саме їх розташування свідчить про велику проведену чекістами роботу у справі всебічного доведення участі В. Чехівського в організації терористичної діяльності у складі керівного органу «СВУ» до її «успішного викриття» у 1929 р.

Останніми є документи, які були заведені в Ярославському політизоляторі, а також матеріали Соловецької в'язниці, де зберігся акт про розстріл. Ця справа містить документи на бланках Управління НКВС по Ленінградській області — обліково-статистичні картки Управління Соловецького виправно-трудоного табору ОДПУ СРСР, копію вироку 45 особам, засудженим на процесі «СВУ» 1930 р., копію характеристики на ув'язненого 8-го Соловецького відділення ББК–НКВС від 18 серпня 1936 р., засвідчену копію витягу з протоколу № 83 засідання Особливої трійки УНКВС Ленінградської області про повторне засудження осіб, обвинувачених за поданням Оперативної частини Соловецької тюрми 9 жовтня 1937 р., де під номером 119 є вирок щодо В. Чехівського²⁸, оригінал акту про виконання вироку від 3 листопада 1937 р. (в окремому конверті)²⁹.

Текст протоколу про засудження осіб, обвинувачених за поданням Оперативної частини Соловецької тюрми 9 жовтня 1937 р., у тому числі і В. Чехівського, уже опубліковано (разом із відомос-

тями про його реабілітацію у 1989 р. з посиланням на архівні справи)³⁰.

Перебуваючи з 1933 р. на Соловках, В. Чехівський зміг переслати декілька листів до дружини — Олени Чехівської. Уже в еміграції вона передала їх діячеві УАПЦ Федорові Бульбенку, а після його смерті листи було передано до архіву УВАН у Нью-Йорку та опубліковано у збірнику християнського самвидаву³¹. Таким чином, більшість документальних матеріалів з архівно-кримінальних справ братів Миколи і Володимира Чехівських дають можливість детально дослідити їх діяльність в УАПЦ, але під тим кутом зору, який був потрібен владі в контексті підготовки до процесу «СВУ».

Матеріали з фондів обласних архівів також поступово залучаються до наукового обігу в контексті вивчення процесу ліквідації УАПЦ (УПЦ). Зокрема, серед документів Державного архіву Харківської області було віднайдено архівно-кримінальну справу голови Всеукраїнської православної церковної ради у 1919–1924 рр. Михайла Мороза, створену напередодні процесу «СВУ» (фонд № Р-6452). Матеріали цієї справи опубліковано практично повністю, окрім тих документів, які не мають принципового значення³². Справа була розпочата у 1929 р. Складається враження, що початкові документи (мотивація необхідності арешту, постанова про арешт, ордер на арешт) відсутні. Кілька документальних форм майже незаповнені. Протоколи кількох перших допитів написані самим слідчим. Згодом він передав Михайлові Морозу папір і той писав спогади про свою діяльність в УАПЦ.

Із моменту арешту й до початку 1930 р. М. Мороза утримували у Харківській в'язниці, під час перебування в якій він власноручно виклав свою версію створення та діяльності УАПЦ, яка публікується вперше. Ці унікальні документи авторства голови ВПЦР 1919–1924 рр. раніше були недосяжними для дослідників і суттєво доповнюють створений у діаспорі та у сучасній (з 1990-х рр.) Україні варіант історії УАПЦ. Однак при їх використанні слід

²⁷ Див. док. № 120–145 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – С. 13–110.

²⁸ Остання адреса. Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках. – К.: Сфера, 2003. – Вид. 2. – Т. 2. – С. 714.

²⁹ Див. док. № 149 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – С. 115.

³⁰ Остання адреса... – Т. 2. – С. 932.

³¹ Мартирологія українських церков... – Т. I. – С. 503–528 (тут є листи, їх факсиміле, фото Олени Чехівської і сторінка протоколу обшуку помешкання В. Чехівського 17 липня 1929 р.).

³² Див. док. № 150–168 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – С. 116–188.

враховувати, що, незважаючи на таких «ліберальний» варіант допитів, Михайло Мороз усе ж таки кілька місяців перебував у в'язниці, тож його звинувачення проти митрополита Василя Липківського, Володимира Чехівського та інших діячів УАПЦ були сформульовані в контексті майбутнього процесу «СВУ». Таким чином, його планували використати як свідка, як «колишнього» церковного діяча. З іншого боку, при оцінці критичних свідчень, які подав Михайло Мороз, слід враховувати його ставлення до УАПЦ після залишення посади голови ВПЦР через конфлікт у 1924 р. з митрополитом Василем Липківським.

Щодо уточнення дати смерті Михайла Мороза, то у ГДА СБ України вдалося віднайти «Обзорную справку», яку підшито у справу діяча УАПЦ Костянтина Бутвиненка № 42180, де зазначено, що М. Мороз був

«арестован 4 отд. УНКВД Черниговской обл. 15 апреля 1938 г. и 29 августа 1938 г. решением тройки при Киевском облуправлении НКВД УССР осуждён к ВМН — расстрелу с конфискацией имущества».

Михайла Мороза розстріляли 28 вересня 1938 р. Таким чином, його критичні свідчення щодо УАПЦ під час процесу «СВУ», які він сформулював, очевидно, під впливом особистої образи на митрополита Василя Липківського і Володимира Чехівського, не відвернули смертного вироку.

Єдина віднайдена на сьогодні архівно-кримінальна справа першого митрополита Київського і всієї України УАПЦ (1921–1927 рр.), редактора часопису «Церква і життя», автора богословських праць та перекладів богослужбових книг³³ Василя Липківсь-

³³ *Липківський В.* Відродження церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто: Добра книжка, 1959. – Вип. 160. – 335 с.; *Його ж.* Історія Української православної церкви. Розділ VII: Відродження української церкви. – Вінніпег: Вид. накладом фундації Івана Грищука, 1961. – 181 с.; *Його ж.* Проповіді на апостольські послання. – Чикаго: Православний українець, 1966. – 209 с.; *Його ж.* Проти наклепів, ніби УАПЦ прямує до унії (проповідь). – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1967. – 16 с.; *Його ж.* Православна Христова церква українського народу. – Мюнхен: Православна церковна рада УАПЦ, 1951 (Репринт. вид.: Нью-Йорк, 1974). – 32 с.; *Його ж.* Проповіді на неділі й свята. Слово Христове до українського народу. – Торонто: Укр. православне братство ім. митроп. Василя Липківського, 1988. – 609 с.; *Його ж.* Слово Христове до українського народу. Проповіді на неділі і свята. – К.: Біб-ка журн. «Пам'ятки України», 1993. – С. 305–404.

кого (роки життя: 1864–1937) вже неодноразово використовувалася в публікаціях сучасних українських істориків³⁴. Вивчення величезної творчої спадщини українського митрополита становить цілий напрямок церковної і світської історіографії³⁵.

Судячи з мізерної кількості протоколів допитів, В. Липківського майже не допитували, а формували справу на підставі копій протоколів допитів його колишніх церковних співробітників. Ці документи й стали основою для звинувачувального вироку про «антирадянську діяльність» і засудження до розстрілу сімдесятирічного священнослужителя, який «являвся одним из руководителей националистической фашистской организации украинских церковников, проводил активную антисоветскую работу, был связан с заграничными эмигрантскими кругами и посылал им антисоветскую информацию». У певному сенсі ця слідча справа 1937 р. була наслідком засудження УАПЦ на процесі «СВУ».

Головна увага при вивченні діяльності та життєвого шляху митрополита Василя Липківського зазвичай приділялася періоду відродження українського церковного життя (1917–1921 рр.). Особливо багато публікацій та досліджень присвячено проблемі скликання та проведення I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. у соборі Святої Софії Київської та пресвітерській хіротонії митрополита Василя. Але як представ-

³⁴ *Носко-Оборонів Т.* Митрополит Василь Липківський — до 60-ліття розстрілу (27.XI.1937–27.XI.1997) // *Визвольний шлях.* – 1999. – Кн. 4. – С. 448–455; *Пащенко В.* Василь Липківський // *Історія України в особах XIX–XX ст.* – К., 1995. – С. 274–281; *Пащенко В.О., Рибачук М.Ф.* Першопіарх нової української церкви митрополит Василь Липківський [1864–1937] // *Укр. істор. журн.* – 1993. – № 2/3. – С. 48–57; *Вілокін С.* Смерть митрополита Липківського // *Людина і світ.* – 1992. – № 4. – С. 27–34; *Українське православне слово.* – 1992. – № 11. – С. 7–10; № 12. – С. 6–10; *Зінченко А.Л.* Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997. – 423 с.

³⁵ Почасті історіографію життя та діяльності митрополита Василя Липківського викладено у: *Преловська І.М.* Перший Всеукраїнський православний церковний собор Української автокефальної православної церкви 14–30 жовтня 1921 р.: короткий огляд історіографії проблеми // *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць на пошану д-ра іст. наук, проф. Р. Г. Симоненка / Ін-т історії України НАН України.* – Вип. 11. – К., 2002. – С. 102–121. Основний перелік див. у бібліографії до видання: *Зінченко А.Л.* Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита УАПЦ Василя Липківського. – К.: Дніпро, 1997.

ники української діаспори, так і сучасні дослідники цієї проблеми дуже мало уваги приділили подіям, пов'язаним із його діяльністю в останнє десятиліття життя³⁶ — від II Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ (17–30 жовтня 1927 р.) до загибелі (27 листопада 1937 р.). Весь цей час митрополит, якого на згаданому соборі було «звільнено від тягара митрополичого служіння» повинен був жити там, де відбувався процес остаточної руйнації його дітища — Української автокефальної православної церкви. На жаль, архівно-кримінальна справа, заведена на Василя Липківського у жовтні 1937 р., де міститься, у тому числі, довідка про його розстріл у Лук'янівській в'язниці³⁷, містить надто мало відомостей про останній період життя митрополита³⁸.

Згадки про останню архівно-кримінальну справу митрополита Василя Липківського присутні в дослідженнях сучасних українських істориків³⁹. У 1990-х рр. у вітчизняній історіографії сформувався цілий напрямок вивчення історії української православної церкви. Багато досліджень було здійснено вченими в діаспорі — із часу переїзду церковних діячів та вірних УАПЦ на Захід. Найбільше зусиль у цій справі доклала УАПЦ (соборноправна), яка виникла у 1947 р. в Німеччині, а також Українське православне братство імені митрополита Василя Липківського у США.

До речі, одним із головних звинувачень ДПУ УСРР проти митрополита були зв'язки із закордонними організаціями. Дійсно, він активно листувався з діячами, які після поразки Української революції опинилися в еміграції — у Польщі, Західній Європі, Америці, Канаді тощо. Офіційними представниками УАПЦ у Західній Європі з благословення митрополита Василя були Євген Бачинський (1885–1978 рр.) та Сергій Шелухін (1864–1938 рр.), які надсилали повідомлення про церковне життя в Європі та виступали з інформаціями про УАПЦ у країнах перебування. У США

³⁶ Див. розділи, присвячені митрополитові Василеві Липківському: *Бурко Д.* Українська автокефальна православна церква — вічне джерело життя. — С. 223–259.

³⁷ Див.: *Зінченко А.Л.* Визволитись вірою. Життя і діяння митрополита УАПЦ Василя Липківського. — С. 318.

³⁸ Див. док. № 169–181 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2006. — № 1/2 (26/27). — С. 189–237.

³⁹ *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К.: ДМП «Полімед», 1999. — С. 252–253; *Зінченко А.Л.* Визволитись вірою... — С. 316–317.

та Канаді УАПЦ представляв архієпископ Іван Теодорович (1887–1971 рр.). Головним джерелом інформації про останнє десятиріччя життя митрополита Василя Липківського стали його листи, які він написав упродовж 1933–1937 рр. до о. Петра Маєвського, архієпископа Івана Теодоровича, адвоката Василя Свистуна, о. Павла Корсуновського, до консисторії Української греко-православної церкви в Канаді тощо. Усього до адресатів дійшло 19 листів, решта загубилися. Листування розпочалося у неймовірно важкий для України 1933 р.⁴⁰

Після II Всеукраїнського церковного собору УАПЦ 1927 р. шляхи церкви та її першого митрополита розійшлися. Останнє десятиліття життя (1927–1937 рр.) Василь Липківський провів у поневіряннях і злиднях, втрачаючи дітей і рідних, від нього відвернулися колишні співпрацівники. Величезне бажання служити українській церкві спонукало його навіть у страшні голодоморні роки (1932–1933 рр.) працювати над українським перекладом творів Іоанна Златоуста, богослужбових книг, недільних проповідей тощо.

У цей час митрополит Василь, який жив разом із хворою дружиною, матір'ю та сестрою, відчував страшну скруту. При звільненні від «митрополичого тягара» (1927 р.) йому було призначено пенсію від ВПЦР у розмірі 50 руб., але з листування зрозуміло, що він її так і не отримав. Дякуючи о. Петру Маєвському за грошову допомогу, митрополит пише:

«Тут усі тільки й говорять і міркують про харчування; це й моя найперша турбота. Про такі речі, як молоко, масло, м'ясо, цукор нема вже чого й думати, а хоч би мати з півфунта хліба на сутки, хоч 1 пуд муки на місяць, на якого коржа або галушку, з півпуда круп на кашу, куліш та з 1 фунт якого жиру на присмаку, що все становить на гроші приблизно 5 доларів на місяць — то я був би цілком задоволений і принаймні турбота про хліб щоденний трохи втратила б свою гостроту».

Із квітня 1933 р. в кожному листі митрополит Василь писав про важку самотність:

«З часу свого оселення на Солом'янці я майже ніколи в Києві не буваю, жию справжнім анахоретом, мало коли й на вулицю показуюсь. Ні з ким із сучасних церковних діячів я жодних стосунків не

⁴⁰ *Липківський В.* Листи (1933–1937). — Торонто: Вид. Укр. православного братства ім. митроп. Василя Липківського, 1980. — 167 с.

маю, ні з ким з них за весь час я навіть не разу не зустрічався, ніхто до мене не заходить і я ні до кого, і тому про стан церкви на Україні я не краще освідомлений тут на Солом'янці, ніж Ви там в Америці».

Василя Липківського заарештовували декілька разів. Уперше це сталося 5 лютого 1923 р. у с. Михайлівці на Богуславщині. Тримали його в м. Богуславі при комендатурі ДПУ. У грудні 1925 р. заарештований у Харкові через листування ВПЦР із закордонними представниками УАПЦ Сергієм Шелухіним та Євгеном Бачинським. Перебував в ув'язненні 2 тижні. Іншим разом протримали місяць — від 10 липня 1926 р. Останній раз Василя Липківського було заарештовано у жовтні 1937 р. Причому постанову про арешт підписано 27 жовтня 1937 р. з наступним формулюванням:

«Був активним учасником антирадянської фашистської організації українських церковників»⁴¹.

Постанову по справі № 49329 підписав оперуповноважений IV відділу Управління державної безпеки НКВС УРСР Гольдфарб. У ній вказувалося, що скоєні митрополитом «злочини» передбачені статтею 54-11 КК УРСР, а затримано його на підставі свідчень уже заарештованих і допитаних єпископів УАПЦ Самборського, Міхновського, Карабіневича та інших, що перебували у Лук'янівській в'язниці. Санкцію дав тимчасово виконуючий обов'язки начальника відділу по спецсправах прокуратури УРСР Аудрінг⁴². Хоча постанову про арешт було підписано 27 жовтня, протокол першого допиту митрополита датований 22 жовтня 1937 р.

Під час допитів оперуповноважений Гольдфарб формулював запитання таким чином, що начебто наявність «антирадянської організації церковників» вже повністю доведена і від Василя Липківського треба тільки формальне підтвердження того, що вже численними свідченнями «довели» єпископи УАПЦ Володимир Самборський, Юрій Міхновський, Костянтин Малюшкевич, Микола Карабіневич та інші ув'язнені ієрархи УАПЦ. Слідчий зачитував Липківському витяги з протоколів допитів, де про нього були записані показання саме такого змісту.

Під час допиту Василь Липківський категорично відмовився від висунутих звинувачень і відкинув усі спроби нав'язати йому

керівництво міфічною антирадянською організацією з метою приєднання України до Німеччини і Польщі. Він зазначив, що зачитані йому свідчення знайомих йому осіб не підтверджує і в жодних антирадянських організаціях участі не брав⁴³. Також категорично відкинув зв'язок УАПЦ з «СВУ», сказавши, що Чехівського знав як церковного діяча, що УАПЦ не була «філією СВУ». Слідчий наполегливо підводив його до висновку, що проти цих звинувачень заперечувати безглуздо:

«Вы напрасно пытаетесь отделять церковную деятельность украинской автокефальной церкви и вашу личную от политики. Исторически доказано, что украинская автокефальная церковь была организована исключительно с целью создания легальной базы для антисоветской деятельности националистических элементов, группировавшихся вокруг церкви», — твердив Гольдфарб.

На всі зачитані йому звинувачення Василь Липківський із незмінною категоричністю відповідав, що ніколи не організував ані «центрів», ані «угруповань», про «СВУ» дізнався з газет, усе життя займався тільки церковним служінням. Слідчі «працювали» із заарештованим майже місяць, представивши йому свідчення проти нього, вибиті з ув'язнених єпископів УАПЦ В. - Самборського, Ю. Міхновського, К. Малюшкевича. Власне, сама справа Липківського — це копії протоколів допитів останніх, після яких уміщено звинувачувальний вирок від 20 листопада 1937 р. у справі Липківського Василя Костянтиновича за статтями 54-10, 54-11 КК УРСР. На початку повідомлялося про те, що IV відділом Управління державної безпеки НКВС УРСР було ліквідовано «націоналістичну фашистську організацію українських церковників» на чолі з її «керівником» — колишнім митрополитом УАПЦ Василем Липківським. Далі йшлося:

«1. Являлся одним из руководителей националистической фашистской организации украинских церковников. 2. Проводил активную антисоветскую работу. 3. Был связан с заграничными эмигрантскими кругами и посылал им антисоветскую информацию. Признал только, что он был организатором сбора подписей на восстановление украинских церквей и поддерживал связь с украинскими епископами, находящимися в эмиграции»⁴⁴.

⁴¹ Див. док. № 169 // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2006. — № 1/2 (26/27). — С. 189.

⁴² Див. док. № 170 // Там само. — С. 190.

⁴³ Див. док. № 171 // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2006. — № 1/2 (26/27). — С. 191-196.

⁴⁴ Див. док. № 178 // Там само. — С. 234.

За вироком «трійки» НКВС УРСР від 20 листопада 1937 р. митрополита Василя Липківського було розстріляно у Лук'янівській в'язниці. Сталося це 27 листопада 1937 р.⁴⁵

Так закінчилося страдницьке життя засновника Української автокефальної православної церкви, видатного проповідника й історика церкви митрополита Київського і всієї України Василя Липківського. Добре ім'я страченого ієрарха намагалися воскресити діячі діаспори, зокрема Українське православне братство імені митрополита Василя Липківського у США й Канаді. Саме завдяки зусиллям тих, хто пам'ятав про відродження української церкви, вийшли друком праці митрополита, які були вивезені з України. У 2007 р. відбулася конференція, присвячена 70-й річниці загибелі Василя Липківського⁴⁶.

Окрім архівно-кримінальних справ проти очільників УАПЦ (УПЦ) опубліковано матеріали проти інших діячів цієї церкви, які в різні роки брали участь в її розбудові. Весь цей комплекс джерел значно розширює коло досліджуваних наукових проблем⁴⁷.

Таким чином, пошук, дослідження і публікація архівно-кримінальних справ проти діячів УАПЦ (УПЦ) має важливе значення при з'ясуванні причин ліквідації української церкви у 1937–1938 рр., чільним діячам якої інкримінували антирадянську діяльність, зв'язок з українською еміграцією з метою «шпигунства» та організації підпільних осередків задля «повалення радянської влади» і проголошення самостійної України.

ДО 70-РІЧЧЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

*Олександр Пагіря
(Київ)*

Невідомі листи делегації уряду Карпатської України до уряду Угорщини

Pahiryia O. The unknown letters of delegation of government of Carpathian Ukraine to the government of Hungary.

The present article is dedicated to the negotiations between the governments of two states that took place in March 1939. The author made the translation of Carpathian Ukraine's letters to the Hungarian government.

Історія контактів між урядами Карпатської України та Угорщини в перші дні після окупації угорською армією території Закарпаття є малодослідженим питанням. Якщо військовий аспект проблеми на сьогодні вже достатньо опрацьований як українськими, так і угорськими вченими, то дипломатичний (йдеться про спроби проведення переговорів між урядами двох держав у березневі дні 1939 р.) випав із поля зору дослідників.

У даному матеріалі увазі читачів пропонуються листи членів дипломатичної місії уряду Карпатської України, що була вповноважена на засіданні Кабінету Міністрів Карпатської України на чолі з Ю. Реваєм 15 березня 1939 р. на проведення офіційних переговорів з угорським керівництвом із приводу державної належності краю. Згадані документи — а це угорськомовні машинописні копії трьох листів членів урядової делегації Карпатської України на

⁴⁵ Див. док. № 179–180 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – С. 235–236.

⁴⁶ Преловська І. Усунення митрополита Василя Липківського від церковного служіння: передумови і наслідки // Служіння і спадщина митрополита Василя Липківського: Матер. Всеукр. наук. конф. Київ, 17 листоп. 2007 р. – К., 2008. – С. 81–114.

⁴⁷ Див. док. № 182–209 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – С. 238–310.

За вироком «трійки» НКВС УРСР від 20 листопада 1937 р. митрополита Василя Липківського було розстріляно у Лук'янівській в'язниці. Сталося це 27 листопада 1937 р.⁴⁵

Так закінчилося страдницьке життя засновника Української автокефальної православної церкви, видатного проповідника й історика церкви митрополита Київського і всієї України Василя Липківського. Добре ім'я страченого ієрарха намагалися воскресити діячі діаспори, зокрема Українське православне братство імені митрополита Василя Липківського у США й Канаді. Саме завдяки зусиллям тих, хто пам'ятав про відродження української церкви, вийшли друком праці митрополита, які були вивезені з України. У 2007 р. відбулася конференція, присвячена 70-й річниці загибелі Василя Липківського⁴⁶.

Окрім архівно-кримінальних справ проти очільників УАПЦ (УПЦ) опубліковано матеріали проти інших діячів цієї церкви, які в різні роки брали участь в її розбудові. Весь цей комплекс джерел значно розширює коло досліджуваних наукових проблем⁴⁷.

Таким чином, пошук, дослідження і публікація архівно-кримінальних справ проти діячів УАПЦ (УПЦ) має важливе значення при з'ясуванні причин ліквідації української церкви у 1937–1938 рр., чільним діячам якої інкримінували антирадянську діяльність, зв'язок з українською еміграцією з метою «шпигунства» та організації підпільних осередків задля «повалення радянської влади» і проголошення самостійної України.

ДО 70-РІЧЧЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

*Олександр Пагіря
(Київ)*

Невідомі листи делегації уряду Карпатської України до уряду Угорщини

Pahiryá O. The unknown letters of delegation of government of Carpathian Ukraine to the government of Hungary.

The present article is dedicated to the negotiations between the governments of two states that took place in March 1939. The author made the translation of Carpathian Ukraine's letters to the Hungarian government.

Історія контактів між урядами Карпатської України та Угорщини в перші дні після окупації угорською армією території Закарпаття є малодослідженим питанням. Якщо військовий аспект проблеми на сьогодні вже достатньо опрацьований як українськими, так і угорськими вченими, то дипломатичний (йдеться про спроби проведення переговорів між урядами двох держав у березневі дні 1939 р.) випав із поля зору дослідників.

У даному матеріалі увазі читачів пропонуються листи членів дипломатичної місії уряду Карпатської України, що була вповноважена на засіданні Кабінету Міністрів Карпатської України на чолі з Ю. Реваєм 15 березня 1939 р. на проведення офіційних переговорів з угорським керівництвом із приводу державної належності краю. Згадані документи — а це угорськомовні машинописні копії трьох листів членів урядової делегації Карпатської України на

⁴⁵ Див. док. № 179–180 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – С. 235–236.

⁴⁶ Преловська І. Усунення митрополита Василя Липківського від церковного служіння: передумови і наслідки // Служіння і спадщина митрополита Василя Липківського: Матер. Всеукр. наук. конф. Київ, 17 листоп. 2007 р. – К., 2008. – С. 81–114.

⁴⁷ Див. док. № 182–209 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – С. 238–310.

адресу угорського уряду — зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (*дали* — ГДА СБ України). У справі містяться також російські переклади, які були зроблені співробітниками управління контррозвідки «СМЕРШ» 4-го Українського фронту. Перед тим, як перейти до аналізу листів, згадаємо окремі факти з історії зовнішньополітичних стосунків Карпатської України та Угорщини у перші дні після початку окупації краю.

Отже, 14 березня 1939 р. о 15-й год. представники угорського уряду вручили чехословацькому посланцеві в Будапешті Мілошу Кобру ультиматум. У документі де-юре визнавалося проголошення незалежності Словаччини. Водночас, посилаючись на події в Карпатській Україні, угорський уряд вимагав від Чехословаччини негайно звільнити затриманих угорців, припинити їх переслідування, надати повну свободу організації, видати зброю загонам угорського самозахисту, протягом 24 годин приступити до евакуації урядових військ з території Карпатської України та подбати про збереженість майна угорських підданих. На виконання ультиматуму відводилося 12 годин.

Під вечір того ж дня Мілош Кобр вручив постійному заступникові міністра іноземних справ Угорщини Ярошеві Верне відповідь на угорські претензії. Уряд Чехословаччини пообіцяв виконати більшість пунктів угорського ультиматуму (у тому числі звільнення інтернованих угорців, забезпечення свободи і збереження майна, виведення урядових військ), однак відмовився озброювати загоны угорської самооборони, посилаючись на закон Карпатської України, згідно з яким право на зброю мали тільки армія та органи безпеки. У відповідь угорський уряд заявив, що якщо влада Карпатської України не може захистити угорське населення на своїй території, то про це подбає сама Угорщина¹.

О 19-й год. все того ж 14 березня 1939 р. угорський військовий представник у Празі барон Вімсперг вручив представникові Карпатської України В. Шандору ультиматум, в якому вимагалось:

- 1) звільнити угорців, що були інтерновані в Карпатській Україні (Рутенії);
- 2) припинити переслідування угорців у Карпатській Україні та не забороняти їм вільно організовуватися;
- 3) видати зброю місцевій угорській гвардії;

¹ *Пушкаш А.* Цивілізація или варварство. Закарпаття 1918–1945. — М.: Европа, 2006. — С. 271.

- 4) протягом доби організувати виведення урядових військ з території Карпатської України;
- 5) гарантувати життя і свободу угорців у Карпатській Україні².

Уряд А. Волошина, будучи солідарним із позицією празького керівництва, погодився виконати всі пункти угорського ультиматуму за винятком одного, який вимагав озброїти угорців Карпатської України.

Наступного дня, 15 березня 1939 р., о 12-й год. 30 хв. міністр закордонних справ Угорщини Іштван Чаки надіслав у Хуст на ім'я Августина Волошина ультимативні вимоги, «пропонуючи» прем'єр-міністрові Карпатської України без жодного опору передати всю повноту влади на території Підкарпатської Русі Угорщині. Відповіді потрібно було до 20-ї год.

У надісланій о 16-й год. 50 хв. телеграмі-відповіді А. Волошина повідомлялося, що уряд проголошеної самостійної Карпатської України направив до Будапешта делегацію у складі трьох осіб для проведення переговорів із приводу питання державної належності краю, до завершення яких висловлювалося прохання призупинити просування угорських військ углиб території Карпатської України.

У той же день о 18-й год. 05 хв. Іштван Чаки відповів, що угорський уряд гостинно зустрине заявлену делегацію, але зупинити просування військ уже неможливо з технічних причин. Угорський уряд мав намір швидко зайняти Карпатську Україну і просив Августина Волошина, як церковного діяча, зробити все для уникнення кровопролиття³.

О 21-й год. на єдиному й останньому засіданні сформованого після сесії сойму уряду Карпатської України було призначено спеціальну повноважну урядову делегацію у складі трьох осіб на чолі з міністром фінансів та комунікацій Юліаном Брацайком (крім нього до складу карпатоукраїнської місії ввійшли міністр здоров'я та соціальної опіки Микола Долинай та інженер лісництва Михайло Дутка)⁴. Делегація отримала завдання негайно виїхати до столиці

² *Шандор В.* Спомини. Т. 1: Карпатська Україна: 1939–1945. — Ужгород: Гражда, 1996. — С. 339–340.

³ *Пушкаш А.* Цивілізація или варварство... — С. 273.

⁴ *Брацайко Ю.М.* «Що я видів на Закарпаттю...»: Спогади. — Ужгород: Ліра, 2009. — С. 44–45.

Угорщини для проведення офіційних переговорів з урядом цієї країни щодо припинення бойових дій та визначення державної належності Карпатської України. Мета місії цілком узгоджувалася з політичною позицією президента А. Волошина та уряду Карпатської України стосовно угорсько-українського міждержавного конфлікту.

Перший лист членів урядової делегації на адресу угорського прем'єр-міністра графа Пала Телекі був написаний 19 березня 1939 р. Автори документа повідомляли голову уряду Угорщини, що вони є членами української делегації, уповноваженої на засіданні уряду Карпатської України, яке відбулося після сесії сойму 15 березня 1939 р. у м. Хусті, на проведення офіційних переговорів з угорським урядом про умови приєднання Карпатської України до Угорщини. У ньому зазначалося, що

«уряд Карпатської України визнає, що територія Закарпаття у силу історичних, геополітичних та господарських обставин належала до Угорщини і що корінне українсько-русинське населення отримує гарантію на життя, якщо йому нададуть територіальну автономію лише в межах Угорської держави»⁵.

Від імені уряду Карпатської України члени делегації заявляли, що

«територія краю і корінне українсько-русинське населення просить таку автономію, яка поважає існуючий стан у Закарпатській Україні для того, щоб ця національність збереглася у межах угорської держави, проявила свою культурність в області літературної мови, адміністрації, релігії, шкіл, господарства та юриспруденції»⁶.

У листі українські представники просили угорського прем'єр-міністра графа Пала Телекі врахувати вимоги уряду Карпатської України та передати це питання на обговорення угорського королівського уряду.

У листі від 26 травня 1939 р., написаному членами української делегації на адресу угорського прем'єра перед від'їздом із Будапешта, так і не дочекавшись відповіді від угорського керівництва, українські представники знову зазначали, що вони 15 березня 1939 р. о 21-й год. вповноважені урядом Карпатської України на ведення переговорів з угорським королівським урядом із приводу приєд-

⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 29.

⁶ Там само, арк. 30.

нання Карпатської України до Угорщини. Далі нагадувалася історія місії карпатоукраїнської делегації до Будапешта. На виконання ішення уряду 16 березня 1939 р. вона виїхали в напрямку на Нодьселлеж, маючи намір перетнути кордон у районі села Ракас, але через сильний обстріл з угорського боку члени місії змушені були повернутися назад і змогли перейти кордон у районі Тячева⁷.

Більш детально поїздку карпатоукраїнської державної делегації до Будапешта описав її голова Ю. Брацайко у спогадах 1946 р.:

«15.03. в 10 годин рушився їхати на Севлюш до Будапешта, надіючись, що перепустять делегацію через фронт. Но се не вдалося, бо малярське військо стріляло на авто так, що я мусив вернутися і пробувати перейти через Тячево»⁸.

Однак у Тячеві, який уже був під контролем угорської народної ради, Ю. Брацайка, як січовика, заарештувала місцева угорська поліція. Після розмови, у ході якої з'ясувалося, що в машині їдуть члени урядової делегації Карпатської України на переговори до Будапешта, його було звільнено надано дозвіл на проїзд до кордону. Опинившись на території Румунії, члени карпатоукраїнської місії зупинилися в м. Сиготі, де змушені були цілий день чекати офіційного дозволу румунського уряду на проїзд територією цієї країни до Угорщини⁹.

Нарешті 17 березня 1939 р. о 18-й год. карпатоукраїнська делегація прибула до Будапешта і відразу направилася до міністерства закордонних справ Угорщини. Тут її зустрів один із найнижчих співробітників — помічник секретаря міністра Елемар Уйпетері, який узагалі не був ознайомлений із деталями переговорів і погодився провести розмову з українськими представниками лише як приватна особа¹⁰. На звернення українських переговорників він оголосив, що міністр закордонних справ занедужав, а з приводу проблеми Карпатської України необхідно звернутися до державного секретаря з питань національних меншин при угорському уряді доктора Тібора Патакі. Натомість останній узагалі відмовився прийняти членів делегації Карпатської України, заявивши, що він не може це зробити з огляду на окупацію угорськими

⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 11.

⁸ Брацайко Ю.М. «Що я видів на Закарпаттю...». – С. 45.

⁹ Там само. – С.45–46.

¹⁰ Пушкаш А. Цивілізація или варварство... – С. 293.

військами території Закарпаття. Він лише погодився розглянути звернення членів делегації, але суто як громадян Карпатської України, і передати його угорському королівському уряду. Українським представникам було запропоновано викласти прохання у письмовому вигляді з відповідною аргументацією.

Під час спілкування обговорювалося також питання автономії Закарпаття у складі Угорщини. Було запропоновано, щоб делегати розробили відповідну заяву. Члени української місії підготували документ про розмір території Карпатської України, її автономію, організацію уряду та парламенту, який 26 березня 1939 р. було передано державному секретареві докторові Тібору Патакі¹¹.

Не дочекавшись відповіді міністерства закордонних справ, уповноважені уряду Карпатської України у листі до прем'єр-міністра Угорщини коротко виклали недовгу історію дипломатичних стосунків між урядом Карпатської України й Угорщиною напередодні та в перші дні окупації краю. У ній зазначалося, що угорські війська перейшли кордон Карпатської України ще 13 березня 1939 р., а 14 березня уряд Карпатської України отримав ультимативну телеграму від міністра закордонних справ Угорщини. Із чотирьох пунктів уряд Карпатської України виконав три (окрім вимоги озброїти громадян угорської національності).

15 березня 1939 р. у другій половині дня міністр закордонних справ Угорщини надіслав нову телеграму, запропонувавши негайно і без жодних умов передати всю повноту влади у краї до рук угорської адміністрації. Своєю чергою уряд Карпатської України зажадав від угорської сторони негайно припинити бойові дії проти підрозділів Карпатської Січі. Після цього делегація у складі трьох осіб прибуде до Будапешта для проведення мирних переговорів з угорським урядом щодо умов приєднання Закарпаття до Угорщини. Угорський уряд відмовився видати наказ про припинення наступу, мотивуючи це рішення технічними причинами. Однак він погодився прийняти карпатоукраїнську делегацію у складі трьох осіб у Будапешті з «угорською гостинністю»¹².

У листі зазначалося:

«На нашу думку, великої шкоди принесла та обставина, що угорський уряд лише з огляду на технічні причини не прийняв заяви

уряду Карпатської України. Якщо б ця заява була прийнята, то не помер би жоден гонвед і жоден солдат Карпатської України, а результатом було б отримання Угорщиною Закарпаття без крові; у дійсності ж Угорщина отримала Карпатську Україну ціною крові; організація управління та юриспруденції була б вирішена одним кроком в інтересах обох сторін і не почалася б довготривала боротьба, кінець якої сьогодні ніхто не бачить»¹³.

Для вирішення питання надання автономії Карпатській Україні у складі Угорщини члени української делегації підготували заяву №30, в якій виклали свої вимоги. Однак вони так і не отримали ані письмової, ані навіть усної відповіді угорської сторони, окрім запевнення окремих представників військових кіл Угорщини про можливість звільнення заарештованих вояків Карпатської Січі¹⁴.

29 березня 1939 р. в Будапешті нарешті відбулися переговори між Тібором Патакі та членами карпатоукраїнської урядової делегації на чолі з Ю. Брацайком. Т. Патакі поінформував співрозмовників «про свої враження від поїздки Підкарпаттям», яку він здійснив напередодні. Після цього він ознайомив українських представників із рішенням угорського уряду про надання Августинові Волошину права вільного пересування територією Угорщини.

Ю. Брацайко повідомив Тібору Патакі адресу перебування А. Волошина — греко-католицька семінарія у м. Заґребі. Патакі додав, що поки все не вгамується, потрібно, щоб А. Волошин оселився у передмісті Будапешта, а потім на певний час перебрався у свій маєток. Ю. Брацайко пообіцяв написати йому про запрошення угорського уряду. Тим більше, що у Будапешті проживали близькі родичі А. Волошина.

Потім Ю. Брацайко попросив угорського державного секретаря відновити на посаді головного лікаря Ужгородської лікарні М. Долина, який його супроводжував. Тут він також додав, що останній переїхав з Ужгорода до Хуста на прохання А. Волошина для того, щоб там побудувати лікарню. Однак це прохання не було задоволене¹⁵.

Не досягши успіху в переговорах із державним секретарем Тібором Патакі, уповноважені представники уряду Карпатської

¹³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 13–14.

¹⁴ Там само, арк. 14.

¹⁵ *Пушкаш А.* Цивілізація или варварство... – С. 296.

¹¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 11–12.

¹² Там само, арк.12–13.

України вирішили узагальнити свої вимоги, виклавши їх у листі на адресу прем'єр-міністра Угорщини Пала Телекі:

- 1) Прийняти заяви членів української делегації, передані доктору Тібору Патакі, які стосуються питання визначення території Карпатської України, організації автономного уряду та парламенту у краї.
- 2) Дозволити повернутися на попереднє місце роботи закарпатським учителям, професорам, адміністративним, фінансовим чиновникам, суддям, службовцям судів, працівникам залізниці, пошти, телеграфу, охорони здоров'я, сільського господарства та іншим державним службовцям, яким необхідно виплатити гроші без урахування того, народилися вони в Карпатській Україні або переїхали туди після 1 вересня 1918 р. й отримали там державне громадянство. Члени делегації просили не враховувати попередньої діяльності карпатоукраїнських чиновників, як під час прийняття їх на старе місце роботи, так і при нових призначеннях.
- 3) Розглядати всіх карпатоукраїнців, колишніх чехословацьких громадян, які отримали карпатоукраїнське громадянство з 1 вересня 1918 р. по 15 березня 1939 р., як угорських громадян з автоматичним забезпеченням їм усіх прав та свобод.
- 4) За санкцією регента М. Горті оголосити, що всі особи, які з 1 вересня 1918 по 15 березня 1939 р. були задіяні в політичній, господарській або культурній діяльності в Карпатській Україні (представники українофільського та русофільського напрямків) не повинні переслідуватися угорською владою, і будь-хто із мешканців Закарпаття може вільно повернутися додому з-за кордону без попередньої перевірки. Уряд Угорщини повинен оголосити амністію для всіх заарештованих громадян Карпатської України і не переслідувати їх.
- 5) Визнати існування в Карпатській Україні українсько-русинської національності, української мови, культурні, політичні та господарські організації українців, дозволити проведення культурної діяльності українською мовою союзом культури та орденом св. Василія.
- 6) На представлення уряду Карпатської України проекту автономії оголосити у парламенті проект закону про введення у парламент 20-ти делегатів від Карпатської України, а саме М. Анталовського, Е. Бачинського, Г. Бенце, Ю. Бращайка, А. Бродія, М. Долина, М. Гулянича, В. Гаджу, П. Хайовича, К. Гоккі, А. Яцину, П. Кошшея, Ю. Ревая, С. Антоля, А. Волошина, М. Бращайка, С. Клочурака, Ю. Перевозника, Ф. Ревая, П. Сидора.
- 7) Припинити в подальшому проведення антиукраїнської пропаганди, спрямованої проти членів уряду Карпатської України, адміністративних та державних чиновників, приватних осіб, гарантувати безпеку та добробут закарпатським українцям.

- 8) Запросити для проведення офіційних переговорів з питання запровадження у краї автономії д-ра А. Волошина та Ю. Ревая, як представників українського напрямку, А. Бродія і С. Фенцика, як представників русофільського напрямку, із забезпеченням їм права затверджувати остаточні тексти законів про автономію Карпатської України у складі Угорщини.
- 9) Повернути греко-католицькій церкві в Карпатській Україні її маєтності та школи¹⁶.

Останній лист членів карпатоукраїнської місії в Будапешті був відправлений на адресу державного секретаря угорського уряду Тібора Патакі 12 червня 1939 р. У ньому повідомлялося, що уряд Угорщини нарешті відповів на заяви та листи української делегації і надав дозвіл на повернення на територію Карпатської України президента А. Волошина —

«ми знаємо про те, що пан доктор Августин Волошин, колишній президент Закарпато-Української Республіки, зі свого боку, охоче повернувся б на Батьківщину, але в інтересах власного престижу та культурних, господарських і політичних інтересів свого народу може повернутися лише тоді, коли королівський уряд Угорщини буде милостиво виконувати прохання нижчепідписаних, і доктор Волошин негайно повернеться на Батьківщину»¹⁷.

Далі українські представники уточнювали деякі прохання до угорської сторони. Зокрема, щоб до оголошеної в майбутньому амністії були додані члени Карпатської Січі та всі українці, заарештовані після 15 березня 1939 р. Окремим пунктом йшлося про скасування військової адміністрації на території Карпатської України. Українські представники також просили, щоб угорський уряд письмово підтвердив, що

«бажання розмовляти українською мовою, називати себе українцями-русинами не є злочином, а головне, не є антиугорською антидержавною діяльністю»¹⁸.

Члени делегації вказували, що президент Карпатської України д-р Августин Волошин висловлював прохання, щоб для обговорення законів про автономію Карпатської України та всіх адміністративних справ, пов'язаних із краєм, обов'язково запрошувалися також члени уряду Карпатської України, які є корінними мешкан-

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 14–19.

¹⁷ Там само, арк. 24.

¹⁸ Там само, арк. 24–25.

цями Закарпаття та мають право представляти інтереси населення регіону.

Автори документа просили угорський уряд припинити переслідування членів ордену св. Василя Великого, повернути конфісковане майно й дозволити його членам повернутися у монастирі. Останній пункт містив прохання про дозвіл на повернення Августина Волошина до Закарпаття, гарантування його життя та приватної власності¹⁹. Наприкінці документа відзначалося:

«Ми просимо Вашої протекції в угорського королівського уряду, щоби вирішити наші прохання в повному обсязі; у цьому випадку пан Августин Волошин повернеться остаточно»²⁰.

Загалом, за даними Ю. Брацайка, члени карпатоукраїнської делегації підготували 78 меморандумів до угорського уряду з різними проханнями. Серед них, зокрема, проекти законів про територію Закарпаття, автономію та адміністрацію краю, меморандуми про становище членів уряду Карпатської України та у справі земельної реформи, прохання про закриття угорського концтабору в м. Ворулопош, меморандуми про розпуск загонів чорносорочечників партії С. Фенцика та угорських «терористичних банд» «Сабачапаток», а також про амністію всіх заарештованих українців Закарпаття. Окрім цього, було надіслано меморандуми, в яких порушувалися різні справи особистого характеру, зокрема щодо долі окремих урядовців та посадовців Карпатської України, питання господарського, фінансового, сільськогосподарського та культурного характеру. Більшість прохань, звернень, листів та меморандумів так і залишилися без відповіді з боку угорського уряду²¹.

На початку липня 1939 р. член української місії Ю. Долинай виїхав до Праги, а ще раніше Будапешт залишив М. Дутка. Таким чином, до кінця вересня 1939 р. всю дипломатичну діяльність, пов'язану із захистом інтересів Закарпаття перед угорським урядом виконував колишній міністр фінансів та комунікацій Карпатської України Ю. Брацайко. Невдовзі А. Бродій, який був радником угорського уряду у справах Закарпаття, висловив протест проти діяльності Ю. Брацайка. З огляду на безперспективність подальшого перебування в Будапешті та повне ігнорування його з боку

угорського уряду голова карпатоукраїнської делегації наприкінці вересня 1939 р. виїхав до Хуста, де відкрив власну адвокатську канцелярію, повністю відійшовши від політичного життя²². Таким чином, делегація уряду Карпатської України в Будапешті припинила свою діяльність.

Зміст листів членів карпатоукраїнської урядової делегації однозначно свідчить, що її діяльність у Будапешті повністю узгоджувалася із задумами та планами президента Карпатської України А. Волошина та членів уряду на чолі з Ю. Реваєм, які емігрували за кордон. Активіст карпатоукраїнської місії спростовує твердження деяких істориків, що нібито президент і уряд Карпатської України після проведення сесії сойму та з початком агресії угорської армії виїхали з краю, покинувши його захисників напризволяще.

Позицію президента та членів уряду Карпатської України щодо карпатоукраїнсько-угорського міждержавного конфлікту, яка була викладена в листах членів місії на адресу Пала Телекі, не слід розцінювати як відступ від прийнятого на засіданні сойму 15 березня 1939 р. конституційного закону, яким проголошувалося створення самостійної Карпатоукраїнської Республіки. Таку позицію радше слід розглядати як тактичний дипломатичний хід, що мав вимушений характер і був зумовлений фактичною окупацією краю угорськими військами. Головною метою було відвертання репресій проти активних учасників державного будівництва у Карпатській Україні, членів Карпатської Січі та інших осіб, причетних до утвердження паростків української державності на території Закарпаття.

Така позиція також цілком узгоджується з політичними поглядами та християнським світоглядом д-ра А. Волошина, який схилився до політичного компромісу у стосунках з Угорщиною, виступаючи проти вирішення міждержавних проблем військовим шляхом та намагаючись запобігти кривавій трагедії Карпатської України.

Не видавши офіційного наказу про збройну відсіч угорському наступові президент та уряд Карпатської України через делегатів у Будапешті намагалися схилити угорський уряд до припинення наступу, оголошення амністії для всіх заарештованих громадян Карпатської України та членів Карпатської Січі, надання дозволу на повернення додому біженців, припинення переслідувань проти активних учасників українського визвольного руху у Закарпатті,

²² Брацайко Ю.М. «Що я видів на Закарпаттю...». – С. 47.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 25.

²⁰ Там само, арк. 26.

²¹ Брацайко Ю.М. «Що я видів на Закарпаттю...». – С. 47.

офіційного визнання існування в Карпатській Україні української нації, дотримання мовних та національно-культурних прав місцевого населення, і, найголовніше, запровадження політичної автономії на території краю та формування крайового уряду і парламенту. Визнаючи факт окупації території Закарпаття угорськими військами, у результаті чого край став частиною Угорського королівства, члени уряду Карпатської України намагалися сформулювати умови, на яких могло здійснюватися співробітництво між ними як законними представниками місцевого населення та угорським урядом. При цьому вони керувалися інтересами власного народу та намагалися не допустити масових репресій і мадяризації місцевого українського населення.

Варто відзначити, що при формуванні пропозицій до угорської влади уряд Карпатської України виходив не тільки з інтересів української політичної течії, перемога якої у краї була засвідчена результатами виборів 12 лютого 1939 р. і засіданням сойму Карпатської України 15 березня 1939 р., але й водночас враховував інтереси представників русофільства. Незважаючи на те, що останні дискредитували себе в очах місцевого населення неприхованою співпрацею з урядами іноземних держав, керівники Карпатської України рахувалися також з інтересами тієї частини населення краю, яка підтримувала у Закарпатті русофільство.

Однак правлячі кола Угорщини, натхненні ідеєю відновлення «тисячолітньої держави св. Іштвана», відкинули всі прохання та пропозиції української делегації, проігнорували навіть сам факт її прибуття та довготривале перебування у Будапешті. Тим самим, угорська влада взяла на себе повну відповідальність за наслідки жорстокого терору проти учасників українського визвольного руху на території Карпатської України.

* * *

Нижче подаємо три листи членів урядової делегації Карпатської України на адресу угорського уряду в їх російському перекладі. Відібрані документи публікуються згідно з археографічними правилами, мовою оригіналу. Наявні у тексті стилістичні й орфографічні помилки, що не впливають на зміст документа, виправлені без застережень.

№ 1

Лист делегації уряду Закарпатської України до прем'єр-міністра угорського королівського уряду Пала Телекі про обговорення умов приєднання Закарпатської України до Угорщини

19 березня 1939 р.

ЛИЧНО

СВЕТЛЕЙШЕМУ ГРАФУ Г-НУ ТЕЛЕКИ ПАЛ,
прем'єр-министру венгерського королівського уряду.

Будапешт.

Мы, нижеподписавшиеся уполномоченные заседанием правительства Закарпатской Украины 15.3.39 г. в г. ХУСТ, посланы в Будапешт к светлейшему графу обсудить условия присоединения Закарпатской Украины* на основе порученного и наших полномочий, мы подготовили светлейшему графу следующее.

Закарпато-украинское правительство признаёт, что территория, называемая Закарпатская Украина, в силу исторических, геополитических и хозяйственных обстоятельств принадлежала к Венгрии и что коренное украинско-русинское население получит в наше время гарантию на жизнь, если ему предоставят территориальную автономию лишь в пределах Венгерского государства.

Закарпато-Украинское правительство признаёт, что часть населения так называемой Закарпатской Украины в период между 2.9 и 10.9.38 г. высказало желание — как было за несколько столетий до этого, — целиком присоединиться к Венгрии.

Для некоторой части коренного населения Закарпатской Украины слово украинец было чуждо и не признавалось; они поэтому открыто протестовали против такого названия.

На территорию так называемой Закарпатской Украины название «украинец»** в 1918 году и в последующие годы импортировали, главным образом, солдаты и унтер-офицеры, находившиеся в течениях мировой войны на «русской» Украине.

* Тут і далі підкреслення в документі зроблені сірим олівцем.

** Слова «название “украинец”» дописані олівцем збоку.

От имени правительства Закарпатской Украины мы объявляем, что эта территория и коренное украинско-русинское население просит такую автономию, которая уважает существующие в Закарпатской Украине отношения для того, чтобы эта национальность сохранилась в рамках венгерского государства, проявила свою культурность в области литературного языка, администрации, религии, школ, хозяйства и юриспруденции.

Мы заявляем, что некоторые члены закарпато-украинского правительства хотели уже со 2.9.38 г. работать во имя установление связи для взаимопонимания с венгерским королевским правительством, но они этого не могли осуществить, так как правительство Закарпатской Украины в этом вопросе не было свободным, и лишь вечером 15.3.39 г. получило такую возможность, и поэтому немедленно послало своих представителей в Будапешт.

С глубоким почтением мы просим светлейшего графа принять это послание, и учесть его, и передать на обсуждение венгерскому королевскому правительству.

Со своей стороны мы заявляем, что мы не противимся божьей воле и просим венгерское правительство — и в прошлом поддерживающее экономически* население Закарпатской Украины, — чтобы и в будущем оно оставалось внимательным к украинско-русинскому населению и давало возможность квалифицированным кадрам народа Закарпатской Украины в рамках венгерского государства продолжать свою службу.

Остаёмся полные уважения к светлейшему господину полные почтения.

Уполномоченные правительства
Закарпатской Украины.

Будапешт, 19 марта 1939 г.

Перевели: Эрцгеди и ст. л. Залётный.

*ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 29–31.
Машинопис. Переклад з угорської.*

№ 2

Лист делегації уряду Закарпатської України до прем'єр-міністра угорського королівського уряду Пала Телекі про умови приєднання Закарпатської України до Угорщини

26 травня 1939 р.

ЛИЧНО

СВЕТЛЕЙШЕМУ ГРАФУ ГОСПОДИНУ ТЕЛЕКИ ПАЛ,
премьер-министру венгерского королевского правительства

Будапешт.

Нижеподписавшиеся уполномоченные 15 марта 1939 г. в 9 часов вечера правительством Закарпатской Украины обсудить с венгерским королевским правительством вопрос о присоединении Закарпатской Украины к Венгрии. Мы хотели выполнить это поручение и поэтому 16.3. в полдень выехали в направлении Надьселлеж, желая возможно скорее попасть в Будапешт. Но мы не могли перейти границу в районе села Ракас, лежавшего в направлении Надьселлеж из-за стрельбы с венгерской стороны; в силу этого карпато-украинские солдаты не могли установить контакт с венгерскими командными кругами, чтобы те прекратили стрельбу и дали возможность нам перейти фронт.

В силу этого мы были вынуждены возвратиться и перейти границу Закарпатской Украины в районе села Течо* и направиться на автомашине через Румынию в Будапешт, куда мы могли прибыть лишь 17.3 в 6 часов вечера. Мы немедленно явились в Министерство иностранных дел, где, однако, нам заявили, что г-н министр иностранных дел болен и что по вопросу о Закарпатской Украине необходимо обраться к почтенному г-ну государственному секретарю д-ру ТИБОР Патоки. Поэтому мы обратились к почтенному г-ну д-ру ТИБОР ПАТОКИ, который, однако, заявил, что он не может принять нас как представителей правительства Закарпатской Украины, так как за это время венгерские войска оккупировали Закарпатскую Украину; но в интересах народа За-

* Слово «экономически» дописано олівцем зверху.

* Угорська назва Тячева.

карпатской Украины принимает нашу словесную просьбу, как просьбу граждан Закарпатской Украины, и передает её венгерскому королевскому правительству.

Вскоре затем нам предложили изложить нашу просьбу письменно с соответствующей аргументацией. В ходе переговоров обсуждался также вопрос автономии и поэтому нам предложили разработать заявления, касающиеся этого вопроса. Мы подготовили эти заявления (а именно: заявления о размере территории Закарпатской Украины, об автономии, организации правительства и парламента) и 26.3.39 г. передали в руки почтенного г-на д-ра ПАТОКИ ТИБОР*.

Перед отъездом из Будапешта мы считаем полезным обратиться непосредственно к светлейшему господину, как к главе правительства, и вкратце повторить, что происходило до сих пор.

Действительно, венгерские войска перешли границу Закарпатской Украины ещё 13.3.39 г. Действительно также, что 14.3.39 г. правительство Закарпатской Украина получило телеграмму г-на министра иностранных дел венгерского королевского правительства; из 4-х пунктов телеграммы правительством Закарпатской Украины были немедленно выполнены 3 пункта и лишь одно требование — вооружить граждан венгерской национальности в Закарпатской Украине, выполнено не было. Несогласие с этим требованием имело место потому, что правительство Закарпатской Украины в интересах соблюдения общего порядка не могло вооружать какие-либо национальности. Но, кажется, что подобную телеграмму получило также командование чешской армии Закарпатской Украины, так как чешские солдаты вооружали граждан венгерской национальности; это признавали сами граждане венгерской национальности, а также видели своими глазами нижеподписавшиеся. Например, в сёлах: Буштыгазо**, Течо и т.п.

После обеда 15.3.39 г. г-н министр иностранных дел венгерского королевского правительства прислал новую телеграмму, в которой предложил немедленно и без всяких условий передать власть. На это правительство Закарпатской Украины дало немедленные ответ, в котором предлагало сейчас же прекратить военные действия,

для того, чтобы послать в Будапешт делегацию из трёх человек, которые обязаны обсудить условия присоединения к Венгрии.

Венгерское королевское правительство не дало указания прекратить военные действия и сослалось на невозможность сделать это в [силу] технических причин, но заявило, что делегацию из трёх человек оно примет с венгерской гостеприимностью.

По нашему мнению, большой вред принесло то обстоятельство, что венгерское королевское правительство лишь из-за технических причин не приняло заявления правительства Закарпатской Украины. Если бы это заявление было принято, то не умер бы ни один гонвед и ни один солдат Закарпатской Украины, а результатом было бы получение Венгрией Закарпатской Украины без крови; в действительности же Венгрия получила Закарпатскую Украину ценою крови; организация управления и юриспруденции была бы разрешена одним ударом в интересах обеих сторон и не началась бы длительная борьба, конец которой сегодня никто не видит.

Чтобы вопрос Закарпатской Украины был разрешён гладко в интересах Закарпатской Украины и Венгрии, нижеподписавшиеся использовали проведённое в Будапеште время, чтобы изложить в заявлении № 30 наши просьбы, касающиеся автономии Карпатской Украины и её территории. Но на это мы не получили ни устного, ни письменного принципиального ответа, исключая удовлетворение нашей просьбы со стороны армии отпускать безнаказанно домой скрывающихся в горах русинских и украинских солдат и членов организации «Сич», если последние сдадут оружие.

Мы видели благонамеренного почтенного д-ра ПАТОКИ ТИБОР*, который в некоторых случаях помогал нашим товарищам, но, само собой разумеется, что принципиального решения он сам дать не мог. Поэтому мы считаем полезным суммировать наши принципиальные точки зрения для светлейшего господина, и надеемся, что это явится предметом обдумывания.

1. Венгерское королевское правительство должно принять наши законные заявления, переданные почтенному господину доктору ПАТОКИ ТИБОР**, касающиеся вопросов территории Закарпатской Украины, автономии и организации правительства и парламента.

* Так у документі.

** Угорська назва села Буштино Тячівського району.

* Так у документі.

** Так у документі.

2. Венгерское королевское правительство должно принять просьбу о возвращении на старое место работы всех закарпато-украинских учителей, профессоров, административных, финансовых чиновников, судей и служащих судов, служащих железных дорог, почты, телеграфа, здравоохранение, сельского хозяйства и прочих государственных служащих, которым надлежит выплатить деньги без учёта того, родились ли эти чиновники в Закарпатской Украине или переехали туда после 1.9.1918 г. и получили там государственное гражданство. Мы просим не учитывать прошлой деятельности закарпато-украинских чиновников, как при принятии их на старое место работы, так и при новых назначениях.

3. Венгерское королевское правительство правительства рассматривает всех закарпато-украинцев, бывших чехословацких грн, которые получили закарпато-украинское гражданство с 1.9.1918 по 15.3.1939 г., как венгерских граждан.

4. Венгерское королевское правительство объявляет о подтверждении светлейшего регента — или в форме амнистии, или в другой форме, — что всякая политическая, хозяйственная или культурная деятельность с 1.9.1918 г. по 15.3.1939 г. (как в нападении закарпато-украинском, так и великорусском) не будет преследоваться, и поэтому всякий может вернуться домой из-за границы без проверки его прошлой деятельности. В силу этого должны быть освобождены все заключённые в тюрьмах, в концлагерях; не должно возбуждаться процессов по вышеуказанной деятельности. Караться должны обычные преступления.

5. Венгерское королевское правительство признаёт в Закарпатской Украине украино-русинскую национальность, название национальности, язык, культурные, политические и хозяйственные организации, разрешает дальнейшую деятельность на украинорусинском языке союза культуры, церковной организации СЕНТ-БАЗИЛ (для мужчин и женщин).

6. Венгерское королевское правительство до предоставления Закарпатской Украине автономии объявляет в парламенте проект закона о введении в парламент 20 делегатов от Закарпатской Украины: 1) АНТОЛОВСКИЙ Н*, школьный инспектор в с. Сойва, президент организации ДУХНОВИЧ; 2) Д-р БАЧИНСКИЙ Эден, судья

* Так у документі.

и сенатор, б[ывший] министр, проживает в [г.] Хуст; 3) БЕНЦЕ Георг, владелец мелкого предприятия, член делегации Закарпатской Украины, проживает в [г.] Хуст; 4) д-р БРАЦАЙКО Дюла, адвокат, б[ывший] министр, президент просветительного культурного совета, проживает в [г.] Хуст, 5) БРОДЫ Эндре, депутат парламента, б[ывший] премьер-министр, проживает в Ужгороде; 6) д-р ДОЛИНАЙ Миклош, главный врач больницы, член провинциальной Рады Закарпатской Украины, проживает в Ужгороде; 7) ГУЯНИЧ Михай*, школьный инспектор, член провинциальной Рады Закарпатской Украины, проживает в [г.] Хуст; 8) ГАДЖА Василь, крестьянин, член провинциальной Рады Закарпатской Украины, живёт в селе Альшошеллисе; 9) ХАЙОВИЧ Пётр, фабрикант, промышленник, главный секретарь русской национальной Рады, проживает в Мукачево; 10) ГОККИ Карой, депутат парламента, профессор, проживает в Нодьселлеж; 11) ЯЦИНА Андреш, чиновник кассы помощи больным, член провинциальной Рады Закарпатской Украины, проживает в [г.] Хуст; 12) д-р КОШПЕЙ Пал, чиновник административного совета, депутат парламента, проживает в Буштягаза; 13) РИВОЙ Дола**, профессор средней школы, депутат парламента, б[ывший] министр, проживает в [г.] Хуст, 14) д-р СТЕПАН АНАТОЛЬ***, адвокат, член делегации Закарпатской Украины, проживает в [г.] Рахов; 15) д-р ВОЛОШИН Агаштон****, б[ывший] депутат парламента, директор педагогического института, б[ывший] премьер-министр, президент дирекции Подкарпатского банка, проживает в [г.] Хуст; 16) д-р БРАЦАЙКО Михай, президент «Школьна матица»; 17) КЛОЧУРАК Иштван, б[ывший] министр; 18) ПЕРЕВОЗНИК Георг, б[ывший] министр; 19) РЕВАЙ Фёдор, б[ывший] член делегации Закарпатской Украины; 20) СИДОР ПАЛ член делегации Закарпатской Украины. Вышепоименованные лица рекомендуются потому, что это бывшие министры, депутаты парламента, сенаторы, члены провинциальной Рады и делегации Закарпатской Украины; они являются ведущими личностями в политической, культурной и хозяйственной жизни и могут представлять Закарпатскую Украину в венгерском парламенте.

* Так у документі.

** Так у документі.

*** Так у документі.

**** Так у документі.

7. Венгерское королевское правительство должно положить конец беспочвенной клевете и натравливанию против украинской национальности, бывшего украинского правительства в Закарпатской Украине, отдельных членов б[ывшего] правительства, отдельных административных чиновников и других государственных служащих, а также против частных лиц в прессе — в Ужгороде (главным образом газета «КАРПАТЫ МАДЬЯР ГИРЛОП»), МУКАЧЕВО и везде в Закарпатской Украине, ибо это ведёт к излишнему замучиванию «воды в колодце». Одновременно правительство даст строгий приказ властям в Ужгороде гарантировать жизнь и благосостояние украинорусинов.

8. Венгерское королевское правительство приглашает для переговоров по вопросу автономии и связанным с ней вопросам господ доктора ВОЛОШИНА Агоштон, РЕВОЙ Дюла, д-ра БРАЦАЙКО Дюла с таким расчётом, чтобы со стороны великорусской партии БРОДЫ Эндре и д-ра ФЕНЦИГ Иштван* было бы такое же количество представителей, имеющих право утверждать окончательный текст проектов законов об автономии и прочих и могущих перенять в руки власть в Закарпатской Украине.

9. Венгерское королевское правительство передаёт обратно церкви б[ывшую] греко-католическую школу, которая была передана государству чехословацким правительством с 1918 по 1938 г.

Это заявление мы делаем лишь в интересах украинорусинов в Венгрии и Закарпатской Украине. Надеемся, что светлейший господин даст положительный ответ, с тем, чтобы вопрос консолидации в Закарпатской Украине шагнул далеко вперёд, чтобы всё было решено спокойно и могла быть начала созидательная работа.

Остаёмся полные уважения к светлейшему господину

Будапешт, 26 мая 1939 года.

Полные почтения:

Перевели: Эрцгеди и ст. л. Залётный.

*ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 11–19.
Машинопис. Переклад з угорської.*

* Так у документі.

№ 3

Лист делегації уряду Закарпатської України до секретаря угорського королівського уряду Тібора Патакі про умови повернення президента Августина Волошина у Закарпатську Україну*

12 червня 1939 р.

ПОЧТЕННЕЙШЕМУ ДОКТОРУ ПАТОКИ ТИБАР**,
г-ну секретарю венгерского королевского правительства.

Б У Д А П Е Ш Т

Высочайшее королевское правительство Венгрии смилостивилось известить нас о том, что оно не препятствует возвращению главы правительства Закарпатской Украины, впоследствии президента Закарпатской Украины доктора ВОЛОШИНА Агоштон на родину.

Мы знаем о том, что господин доктор ВОЛОШИН Агоштон, б[ывший] президент Закарпато-Украинской Республики, со своей стороны также охотнее вернулся бы на родину, но в интересах собственного престижа и в культурных, хозяйственных и политических интересах своего народа может вернуться лишь тогда, когда высочайшее королевское правительство Венгрии будет [готово] милостиво исполнить просьбу нижеподписавшихся, а доктор ВОЛОШИН немедленно вернётся на родину.

1. Неоднократно мы просили объявить амнистию или сделать подобное заявление за подписью светлейшего регента, чтобы эта амнистия распространялась на граждан, оставшихся внутри страны, а также эмигрировавших за границу, и чтобы все могли свободно вернуться на родину и по возможности получить работу на старом месте. В этой амнистии мы просим ясно указать о распространении её и на членов так называемой «Сич» гвардии.

* На перекладі документа підпис начальника управління контррозвідки «СМЕРШ» 4-го Українського фронту генерал-лейтенанта М. Ковальчука і дата – 9.02.1945.

** Так у документі.

2. Одновременно с амнистией мы просим освободить из тюрем и концлагерей всех арестованных после 15.3.39 года украино-русинов.

3. Мы просим немедленно ликвидировать военную администрацию на территории Закарпатской Украины.

4. Кроме того, мы просим венгерское королевское правительство письменно заявить о том, что желание говорить и разговор на украино-русинском языке, называть себя украино-русинами не является преступлением, а главное не является противовенгерской антигосударственной деятельностью и значит употребление этого названия разрешено.

5. Господин доктор ВОЛОШИН Агоштон, б[ывший] президент Закарпатской Украины, просит, чтобы для обсуждения законов об автономии и всех административных дел приглашались такие члены бывшего закарпато-украинского правительства, которые являются коренными гражданами Закарпатской Украины.

6. Далее мы просим венгерское королевское правительство, чтобы все члены организации СЕНТ-БАЗИЛ (мужчины и женщины), находящиеся в Закарпатской Украине, могли вернуться в свои монастыри и что ни их личности, ни их собственность не будут затронуты. Положение остаётся таким, каким было до 15.3.39 г.

7. Далее мы просим при возвращении господина д-ра ВОЛОШИН Агоштон сохранить его жизнь и собственность.

Мы просим Вашей протекции у венгерского королевского правительства, чтобы разрешить наши просьбы в полном объёме; в этом случае г-н ВОЛОШИН Агоштон вернётся совершенно определённо.

Остаёмся полные уважения
полные почтения:

Будапешт, 12 июня 1939 г.

Перевели: Эрцгеди и ст. л. Залётный.

*ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 24–26.
Машинопис. Переклад з угорської.*

3 ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

*Рустем Хаяли
(Київ)*

Репрессивная политика советского государства в отношении крымских татар (1921–1941 гг.)

Khayaly R. Repressive politics of Soviet state toward Crimean Tatars (1921–1941).

The article dedicated to the analysis of repressive politics of higher state authority of the USSR toward Crimean Tatars in 1921–1941.

На протяжении многих десятилетий история крымских татар в советской историографии игнорировалась. Ситуация изменилась после распада СССР. Усилиями историков в научный оборот введён большой комплекс источников, опубликованы сборники документов, выполнены исследования по многим ранее неизвестным проблемам крымскотатарской истории. В то же время репрессивная политика советского государства в отношении крымских татар в 1920–1930-е гг. пока ещё не получила должного освещения в исторической науке.

В период «хрущёвской оттепели» историки впервые упомянули о репрессиях против крымских татар в контексте осуждения культа личности Сталина¹. Однако объективной оценки государственной

¹ *Надинский П.Н.* Борьба Крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921–1925 гг.) // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. – Симферополь: Крымиздат, 1958. – С. 123–155; *Кулипанова В.И., Твердохлебова А.В.* Партийные организации Крыма в борьбе за индустриализацию // Там же. – С. 156–199; *Хазанов Г.И.* Партийная организация Крыма в борьбе за победу колхозного строя // Там же. – С. 200–240; *Сёмин А.С.* Крымская партийная организация в годы завершения реконструкции народного хозяйства и победы социализма в СССР (1933–1937 гг.) // Там же. – С. 241–281; *Первомайский А.И.* Борьба за единство

2. Одновременно с амнистией мы просим освободить из тюрем и концлагерей всех арестованных после 15.3.39 года украинорусин.

3. Мы просим немедленно ликвидировать военную администрацию на территории Закарпатской Украины.

4. Кроме того, мы просим венгерское королевское правительство письменно заявить о том, что желание говорить и разговор на украинорусинском языке, называть себя украинорусинами не является преступлением, а главное не является противовенгерской антигосударственной деятельностью и значит употребление этого названия разрешено.

5. Господин доктор ВОЛОШИН Агоштон, б[ывший] президент Закарпатской Украины, просит, чтобы для обсуждения законов об автономии и всех административных дел приглашались такие члены бывшего закарпато-украинского правительства, которые являются коренными гражданами Закарпатской Украины.

6. Далее мы просим венгерское королевское правительство, чтобы все члены организации СЕНТ-БАЗИЛ (мужчины и женщины), находящиеся в Закарпатской Украине, могли вернуться в свои монастыри и что ни их личности, ни их собственность не будут затронуты. Положение остаётся таким, каким было до 15.3.39 г.

7. Далее мы просим при возвращении господина д-ра ВОЛОШИН Агоштон сохранить его жизнь и собственность.

Мы просим Вашей протекции у венгерского королевского правительства, чтобы разрешить наши просьбы в полном объёме; в этом случае г-н ВОЛОШИН Агоштон вернётся совершенно определённо.

Остаёмся полные уважения
полные почтения:

Будапешт, 12 июня 1939 г.

Перевели: Эрцгеди и ст. л. Залётный.

*ГДА СБ України, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 24–26.
Машинопис. Переклад з угорської.*

3 ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

*Рустем Хаяли
(Київ)*

Репрессивная политика советского государства в отношении крымских татар (1921–1941 гг.)

Khayaly R. Repressive politics of Soviet state toward Crimean Tatars (1921–1941).

The article dedicated to the analysis of repressive politics of higher state authority of the USSR toward Crimean Tatars in 1921–1941.

На протяжении многих десятилетий история крымских татар в советской историографии игнорировалась. Ситуация изменилась после распада СССР. Усилиями историков в научный оборот введён большой комплекс источников, опубликованы сборники документов, выполнены исследования по многим ранее неизвестным проблемам крымскотатарской истории. В то же время репрессивная политика советского государства в отношении крымских татар в 1920–1930-е гг. пока ещё не получила должного освещения в исторической науке.

В период «хрущёвской оттепели» историки впервые упомянули о репрессиях против крымских татар в контексте осуждения культа личности Сталина¹. Однако объективной оценки государственной

¹ *Надинский П.Н.* Борьба Крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921–1925 гг.) // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. – Симферополь: Крымиздат, 1958. – С. 123–155; *Кулипанова В.И., Твердохлебова А.В.* Партийные организации Крыма в борьбе за индустриализацию // Там же. – С. 156–199; *Хазанов Г.И.* Партийная организация Крыма в борьбе за победу колхозного строя // Там же. – С. 200–240; *Сёмин А.С.* Крымская партийная организация в годы завершения реконструкции народного хозяйства и победы социализма в СССР (1933–1937 гг.) // Там же. – С. 241–281; *Первомайский А.И.* Борьба за единство

политики в отношении крымских татар не последовало. Даже в период «горбачёвской перестройки» над учёными довлели идеологические табу. Например, в коллективной монографии «Крым: прошлое и настоящее» проблема репрессий рассматривалась как результат «строительства социализма» и закономерной «борьбы с национализмом»².

Зарубежные исследователи обращали серьёзное внимание на данную проблематику, но не имели доступа к архивным документам, что объективно сужало источниковедческую базу их работ³. Приводимые оценки репрессий руководства СССР против различных национальных групп, особенно на окраинах страны, имеют научный характер, однако опубликованные статистические данные о количестве репрессированных лиц построены на источниках, требующих серьёзного и всестороннего анализа.

После обретения Украиной независимости отдельные аспекты поднимаемой проблемы затрагивались в публикациях и монографиях отечественных историков и краеведов⁴. Впервые репрессивная политика советского государства против крымскотатарских подвижников науки и культуры (на основе архивно-уголовных дел) стала предметом исследования в монографии Д. Урсу⁵. Важ-

рядов крымской партийной организации в период строительства социализма // Там же. – С. 282–314; Очерки истории Крыма: В 4 т. – Симферополь: Крымиздат, 1964. – Т. 3.

² Крым: прошлое и настоящее / Отв. ред. С. Г. Агаджанов, А. Н. Сахаров. – М.: Мысль, 1988; Крымская АССР 1921–1945 гг. – Симферополь: Таврия, 1990. – Вып. 3.

³ Kirimal E. Der nationale Kampf der Krimturken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917–1918. – Emsdetten, 1952; Fisher A. The Crimean Tatars. – Stanford, 1978; Akchura I. Genocide behind the iron curtain. – New York, 1963.

⁴ Зінченко Ю.І. Кримські татари: Історичний нарис. – К.: Гол. спец. ред. літ-ри мовами нац. меншин України, 1998; Куртчиев Р. Вели Ибраимов и этнодемографическая политика Москвы в Крыму в 20-е годы XX в. // Репрессированное поколение крымскотатарских общественно-политических деятелей, подвижников науки и культуры: Матер. Междунар. конф., 28–29 мая 1999 г. – Симферополь: Крым. уч.-метод. гос. изд-во, 2001. – С. 118–121; Гарчев П. Вели Ибраимов — жертва сталинских репрессий // Там же. – С. 131–140.

⁵ Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1941 гг.). – Симферополь: Крым. уч.-метод. гос. изд-во, 1999; Его же. Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944 гг.): Библиографический словарь. – Симферополь: Доля, 1999.

ным шагом в изучении тематики явилась коллективная работа крымских исследователей в рамках государственной программы «Реабилитированные историей». Авторам в целом удалось показать репрессивную политику против различных национальных групп Крыма⁶.

При написании данной статьи использованы материалы судебного процесса против Вели Ибраимова, опубликованные в 1928 г. в Крыму на русском, крымскотатарском и немецком языках, а также архивно-уголовные дела, хранящиеся в Государственном архиве АР Крым и Отраслевом государственном архиве Службы безопасности Украины. Необходимо отдельно упомянуть документ, в котором характеризуется политика большевиков в первые месяцы их прихода к власти в Крыму, репрессивная политика по отношению к участникам белого движения. Он опубликован С. Усовым⁷, а затем перепечатан Б. Султанбековым с новыми комментариями в журнале «Гасырлар авазы/Эхо веков»⁸.

Отметим ныне уже общеизвестный факт: установление советской власти в Крыму (1920 г.) сопровождалось массовыми репрессиями против значительной части населения, участвовавшего в белом движении, деятельности национальных правительств и их вооружённых формирований, движении «зелёных». Как отмечал член коллегии Наркомнаца РСФСР М. Султан-Галиев, по отзывам самих крымских работников, число расстрелянных врангелевских офицеров достигало в Крыму 20–25 тыс. чел. Только в Симферополе расстреляли 12 тыс., хотя ходили слухи о 70 тыс. По мнению М. Султан-Галиева, число расстрелянных достигало не менее 40 тыс.⁹ Среди них были крымские татары — бойцы вооружённых частей Крымскотатарской национальной дирекции, военнослужащие денкинской и врангелевской армий, «зелёного» движения. К сожалению, существующая по проблеме ис-

⁶ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940 годы). – Симферополь, 2003.

⁷ Усов С. Россия опять может очутиться перед фактом потери Крыма (докладная записка М. Султан-Галиева) // Крымский архив. – 1996. – № 2. – С. 83–97.

⁸ Султанбеков Б. У истоков крымской трагедии. Докладная записка М. Султан-Галиева о социально-политической ситуации в Крыму (1921) // Гасырлар авазы/Эхо веков. – 1997. – № 3/4 – С. 91–111.

⁹ Там же. – С. 98, 108.

точниковая база не позволяет достоверно установить количество репрессированных и расстрелянных крымских татар.

В первой половине 1920-х гг. отношения крымскотатарского народа с советской властью оставались напряжёнными. Достаточно вспомнить крупное выступление крестьян в Судакской округе (Карабиберовское восстание, декабрь 1920 г.) против политики продразвёрстки. О недовольстве крымскотатарского крестьянства властью один из советских чиновников говорил (12 мая 1921 г.):

«Татарское население сторонится советской власти и не видит в ней своих защитников. Сплошной стон, глубокая злоба, недоверие и ненависть со стороны всего крестьянского населения Крыма по адресу советской власти — вот та атмосфера настроений масс [...]. Вся крымская власть — назначенцы, ничего общего не имеющие с местным населением [...]. Слишком широкое применение красного террора: картина, перед которой бледнеют ужасы царизма и белогвардейщины. Сотни заложников, батраков и беднейших крестьян заставляют работать в совхозах [...]. Совхозы, являющиеся государственными органами, имеют больше прав для притеснения местного населения, чем бывшие частные владельцы. Крестьяне видят в советской власти ещё больше эксплуататора, чем царизм»¹⁰.

Недоверие к советской власти и её политике на селе усилилось после голода 1922–1923 гг.

Со второй половины 1920-х гг. высшее политическое руководство СССР практиковало организацию фальсифицированных судебных процессов над различными «вредителями», «шпионами», «диверсантами». Одной из целей было сформировать благоприятное для власти общественное мнение и переключить недовольство граждан на мифических «врагов народа». Среди подобных дел обращает на себя внимание процесс над председателем ЦИК КрымАССР В. Ибраимовым и группой его сторонников¹¹. Суд проходил в государственном драмтеатре (г. Симферополь), охрану обеспечивали

¹⁰ Чебанова А.В. Политическая обстановка в Крыму в 1920-е годы // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 268.

¹¹ Ибраимов Вели (1888 г., Бахчисарай — 9 мая 1928 г., Симферополь) — с 1906 г. работал в кофейне. Придерживался идей социалистов революционеров. В 1917 г. один из активных участников создания Татарской партии, делегат I Курултая от Симферопольского уезда. Член РКП(б)–ВКП(б) с 1918 г., член ВЦИК РСФСР, кандидат в члены Совета Национальностей СССР. С 1922 г. по 1924 г. — заместитель председателя ЦИК Крымской АССР. С 1924 г. — председатель ЦИК Крымской АССР.

сотрудники ОГПУ СССР. На заседаниях присутствовали подобранные местными руководителями делегации колхозников, рабочих, представителей интеллигенции из различных районов полуострова. В период подготовки процесса крымские чиновники просили перенести суд в Москву, так как опасались взрыва недовольства среди части крымских татар. Хотя в их среде суд оценивался по-разному — от сочувствия и защиты арестованных, боязни новых репрессий против всех крымских татар, до гневного осуждения.

Основная суть обвинений против арестованных сводилась к их якобы «контрреволюционной деятельности», которая поддерживала развитие крымскотатарского национализма. 28 апреля 1928 г. выездная сессия Верховного суда РСФСР приговорила Вели Ибраимова и Мустафу Абдуллу к расстрелу, Афуза Мухтара Факидова, Исмаила Абибуллу (Алимку), Усени Эмира — к 10 годам лишения свободы со строгой изоляцией, Садыка Шпана, Сулеймана Чолбаша — к 5 годам лишения свободы со строгой изоляцией и высылке в Соловки на 3 года, Сеит Амета Меджитова — к 3 годам лишения свободы со строгой изоляцией, Аппаза Усеинова (Гжик) — к 5 годам лишения свободы со строгой изоляцией и высылке в Соловки на 3 года, Аблякима Аппазова — к 3 годам лишения свободы со строгой изоляцией, Шевкета Мустафу — к 1 году меры социальной защиты, Эдема Куляна, Абдуллу Аджи — к 3 годам лишения свободы условно. Мустафа Меджитов, Мемет Сейдали (Чикчи) и Курт Сеит Осман были оправданы. Ходатайство Вели Ибраимова и Абдуллы Мустафы о помиловании было отклонено. В ночь на 9 мая 1928 г. приговор привели в исполнение.

На этом борьба с крымскотатарским национализмом не закончилась, предпринимались меры по ликвидации фактически уже несуществующей партии «Милли фирка»¹². По этому делу было

¹² Национальная крымскотатарская партия «Милли фирка» была создана осенью 1918 г. В её состав вошли лидеры и члены Татарской партии, действовавшей с середины 1917 г. Процесс партийного строительства отражал эволюцию политических взглядов крымскотатарской элиты от социалистических идей, правозероховской ориентации к национальной идее. Уголовное дело «Милли фирка» состоит из 48 томов. В т.т. 2–25 сосредоточены следственные материалы на членов «Милли фирка», в т.т. 26–33 находятся копии материалов по делу председателя Крымского ЦИКа Вели Ибраимова. Отметим, что не все документы доступны исследователям в силу причин, прежде всего, бюрократического характера. Но материалы, которыми разрешено пользоваться учёным, позволяют

осуждено 63 чел. Среди них: актив партии — 7 чел., работники партии, «связанные с Турцией» — 5 чел., «террористическая группа» — 2 чел., «укрыватели террористов» — 10 чел., бывшие «контрразведчики и каратели» — 5 чел., сторонники партии — 7 чел. Имелись и другие категории осуждённых. В результате 16 чел. приговорили к расстрелу, высланы за пределы СССР — 2 чел., сосланы в Сибирь сроком на 3 года — 12 чел., заключены в концлагеря сроком на 3 года — 12 чел., сроком на 5 лет — 11 чел., сроком на 8 лет — 2 чел., сроком на 10 лет — 2 чел. Четверо были освобождены из-под следствия¹³.

По делу «Милли фирка» репрессировали государственных деятелей, общественных работников, представителей культуры. Была проведена чистка партийно-советских структур. Только за ноябрь–декабрь 1928 г. из советского аппарата изгнали 188 чел., из них за «связь с кулачеством» — 42, за «искривление классово-линии» — 22, за связь с «чуждым элементом» — 15, за «бюрократизм» — 14 и т.д.¹⁴

Судебные процессы над Вели Ибраимовым, а также членами партии «Милли фирка» негативно воздействовали на крымскотатарский социум. Представители интеллектуальной элиты, боясь новых репрессий, увольнялись с работы, выезжали в другие регионы СССР, сворачивалась деятельность общественных организаций и культурных учреждений.

понять общий контекст происшедших событий. Например, в обвинительном заключении по делу указано, что «Милли фирка» поставила перед собой задачу создания в Крыму татарской национально-демократической республики. В 1921 г. «Милли фирка» признала советскую власть и поставила вопрос о легализации партии. Ей отказали, но члены «Милли фирка» работали в советском аппарате, занимали руководящие посты. Партия якобы не отказалась от «контрреволюционной» деятельности и дошла до установления прямой связи с белой эмиграцией, пыталась наладить контакты с иностранными правительствами. В тесном блоке с «Милли фирка» действовала тюркотатарская националистическая контрреволюционная организация «Султан-галиевский центр». Таким образом, инициаторы и организаторы фальсифицированных судебных процессов стремились создать мнение о существовании в СССР разветвлённых и многочисленных контрреволюционных крымскотатарских и тюркотатарских организаций.

¹³ Брошев В. Политические процессы в Крымской АССР в 1920-е годы. — Симферополь, 2001. — С. 82–83.

¹⁴ Кулипанова В.И., Твердохлебова А.В. Партийные организации Крыма в борьбе за индустриализацию. — С. 174.

Политика массовой насильственной коллективизации сельского хозяйства и раскулачивания ещё более обострила отношения государства с крымскими татарами. Для лучшего понимания происходивших процессов укажем, что до Февральской революции 1917 г. так называемым кулакам на Крымском полуострове принадлежало 643 тыс. га земли или 25 % всех посевных площадей. У крестьянских надельных и общественных хозяйств было 20 % посевных площадей. В 1927 г. кулацкие хозяйства составляли 15 % общего количества крестьянских дворов, что в три раза превышало средний показатель по СССР¹⁵.

На протяжении 1929–1930 гг. удельный вес кулацких хозяйств снизился в 2,5 раза. Количество середняцких хозяйств выросло с 25 % до 40 %¹⁶. У кулаков изъяли 510 тыс. га земли¹⁷. Если в 1928 г. на один колхозный двор приходилось 4–5 га земли, то в 1931 г. — 9,4 га. Созданные в Крыму в ходе коллективизации колхозы и совхозы получили имущество раскулаченных хозяйств, денежные средства в сумме 2452200 руб., что составило 34% их неделимого капитала. К началу 1934 г. на полуострове коллективизировали 88,5% крестьянских дворов¹⁸.

Насильственная коллективизация вызвала массовое недовольство крымских татар, которое проявлялось в разных формах. Так, выступая против земельной реформы, крестьяне деревень Судакского района в 1929 г. собрали 300 заявлений с требованием немедленной отмены коллективизации как противозаконной. Власть на подобные действия отвечала репрессивными мерами. В ноябре 1929 г. Восточный отдел ГПУ КрымАССР подготовил документы о том, что на южном берегу полуострова и в степной части Карасубазарского района имеется группа лиц, которая ведёт подготовку к вооружённому восстанию с целью свержения советской власти в Крыму. Утверждалось, что центр изобличённой «контрреволюционной организации» («кулаки-лишенцы» Муждаб Эбулеиз Мазин, Курт Умер Кара Мурза, Бекир Усеин Чобан, Али Вома и Абдуразаз Джепар) находится в деревне Ускют Карасубазарского района.

Оказалось, что в январе 1930 г. в ходе отчётной компании ускютского сельсовета выступил Курт Амет Карт Асан:

¹⁵ Хазанов Г.И. Партийная организация Крыма в борьбе за победу колхозного строя. — С. 202.

¹⁶ Там же. — С. 208.

¹⁷ Там же. — С. 207.

¹⁸ Там же. — С. 240.

«При царствовании Екатерины II и остальных — они пили крестьянскую кровь и мучили, а теперь кровь крестьян пьют и терроризируют крестьян — коммунисты».

Крестьяне начали возмущаться, избивали присутствовавших на собрании коммуниста и милиционера¹⁹. После этого нелегальные совещания крестьян и срывы официальных собраний прошли в соседних деревнях.

Через несколько дней в Ускют прибыла правительственная комиссия во главе с председателем ЦИК КрымАССР Меметом Кубаевым, на общем сходе крестьян был зачитан доклад «Земельная реформа и сплошная коллективизация». В ответ крестьяне заявили, что «коллективизации мы не хотим», «нашу мусульманскую веру топтать не позволим», «жён своих в коллективное пользование не дадим», «дайте нам дорогу в Турцию»²⁰. Около 1 тыс. крестьян покинули собрание (первым был Оджа Амет Мустафа), Курт Амет Карт Асан, Бекир Усеин Чобан, Смаил Джубар и Музаффар Отузбир повели их в мечеть, где было составлено заявление в адрес турецкого посла. В нём говорилось:

«Советская власть притесняет мусульманскую религию, насильственно отбирает имущество у населения, земельные участки, заставляет входить в колхозы, в коммуны, что противоречит законам шариата. Просим Вас принять возможные меры к переходу населения деревни Ускют в турецкое подданство и дачи по возможности в ближайшее время разрешения на выезд в Турцию»²¹.

Осман Эмир Али и Чобан Арабаджи из деревни Шелен повезли к турецкому послу два заявления — крестьян деревни Ускют и крестьян Судакского района²². Составителем второго документа, под которым было собрано 128 подписей, был Юсуф Сохтаров. В нём, в частности, указывалось:

«В пределах СССР, в связи со сплошной коллективизацией, забывается мусульманская истина, топчется в грязи честь мусульманского шариата»²³.

Жители попытались организовать сопротивление действиям властей. 26 января 1930 г. ок. 9 часов вечера в горах собралось

100 чел., из них более 60 — из Ускюта, из деревень Таракташ, Кутлак, Арпат прибыло по 2 чел., а из населённых пунктов Капсихор, Айсезез, Ворон, Улу-Узень, Туак — по 1 представителю²⁴. Пока не удалось установить, насколько эта информация, почерпнутая из документов ГПУ КрымАССР, является точной. Однако достоверно известно, что против повстанцев подтянули части ГПУ, которые и провели их ликвидацию. 28 февраля 1930 г. в 15 км от Ускюта в ходе вооружённого столкновения погиб крестьянин Курт Умер Дудак, а Мустафа Дудак получил ранение в ногу. Арестованных крестьян направили в Крымский изолятор. У них изъяли 2 обреза, 4 револьвера системы Нагана, 30 боевых патронов, две винтовки (русскую трёхлинейку и иностранного образца), два пистолета системы Смит-Вессон, охотничье ружьё, чабанские ножи²⁵. Конечно, плохо вооружённые крестьяне не могли сопротивляться подготовленным «чекистам», однако некоторым повстанцам (среди них Бекир Абдураман и Эбу Бекир Байрам) всё-таки удалось скрыться. Задержанием этих людей органы ГПУ занимались особенно тщательно²⁶.

В январе–феврале 1930 г. по подозрению в участии в контрреволюционной организации на южном берегу полуострова было арестовано 254 чел., из которых свыше 60 — приговорены к расстрелу. По мнению историков, это было одно из самых крупных групповых дел советских органов госбезопасности в Крыму на протяжении XX ст.²⁷

В соответствии с постановлениями руководства СССР 30 января 1930 г. Крымский обком ВКП(б) принял решение, в котором предлагалось осуществить репрессии против «кулаков», а именно: конфисковать их имущество, выселить из мест постоянного проживания, осудить с применением мер вплоть до расстрела²⁸. В ходе выполнения партийно-государственных директив в Ялтинском районе к апрелю 1930 г. было раскулачено 263 хозяйства и выслано за пределы полуострова 1023 чел. (в том числе 997 — крымские татары). Подчеркнём, что данное количество депортированных

¹⁹ Государственный архив Автономной Республики Крым (далее – ГААРК), ф. Р.4808, д. 019252, т. 2, л. 501.

²⁰ Там же, л. 500 об.

²¹ Там же, л. 503.

²² Там же.

²³ Там же.

²⁴ ГААРК, ф. Р.4808, д. 019252, т. 2, л. 505.

²⁵ Там же, л. 521.

²⁶ Там же, л. 505 об.

²⁷ *Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.Л., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В.* Ук. соч. – С. 41.

²⁸ ГААРК, ф. П.1, оп. 1, д. 972, л. 34, 40.

оказалось наполовину меньше предусмотренного показателя в 2000 чел. По Бахчисарайскому району к весне 1930 г. было раскулачено и выселено 37 семей (190 чел.) по третьей категории, ещё 93 чел. депортировали по второй категории²⁹.

Характерные для того времени события произошли в деревне Черкез-Кермен Бахчисарайского района, где накануне массовой коллективизации было 160 хозяйств, из них в артели состояли 19. В конце января 1930 г. сельский учитель Али Осман провёл собрания для мужчин и женщин, на которых агитировал за вступление в артель и опись имущества кулаков. Женщины выступили против, вооружились палками и напали на учителя, а также присутствовавших сотрудников ГПУ. Через несколько дней, 8 февраля 1930 г., «чекисты» арестовали жителей села Османа Зиядина, Муждабу Джемили, Курта Вели Абдурамана, Зиядина Шерфедина. Все они решением судебной тройки ПП ОГПУ КрымАССР 20 марта 1930 г. были приговорены к различным срокам заключения с конфискацией имущества или высылке вместе с семьями из Крыма³⁰. Большую часть депортированных крымских татар отправили на Урал. Отметим, что подобные репрессии сделали невозможным открытое сопротивление мероприятиям властей, но оно продолжалось в форме террористических актов. Например, за десять месяцев 1930 г. органы ГПУ КрымАССР зафиксировали 60 случаев террора против колхозного актива³¹.

Очередной виток политических репрессий против крымских татар, особенно против национальной интеллектуальной элиты, начался в период «большого террора» 1936–1938 гг. Органы НКВД «вскрыли» в Крыму два националистических контрреволюционных террористических центра. Во главе первого якобы стоял академик Бекир Чобан-заде, проживавший в Баку. Эта организация имела три крымских филиала (группы), состоявшие из «старых националистов», «курултаевцев» и «миллифирковцев». В группу Веиса Танабайлы входили поэты Эшреф Шемьи-заде, Джемиль Джаманаклы, преподаватели школ и вузов Менсеит Курсеит, Осман Топлы, Эннан Абдурахман, Умер Аджи Асан. В группе Османа Акчокраклы состояли композитор Асан Рефатов, работник

радиокомитета Решад Рефатов, преподаватели, учёные-ориенталисты и историки-краеведы Исмаил Леманов, Усеин Боданинский, Асан Шумин, Усеин Куркчи, поэты и литераторы Абдулла Лятиф-заде, Ягъя Байбуртлы. Группа Асана Сабри Айвазова состояла из Джафера Гафарова, работника музея Ильяса Бариева и Якуба Зекки Мустафа. Большинство из перечисленных лиц были арестованы и осуждены на различные сроки, некоторых приговорили к расстрелу.

Что же касается событий в Баку, то отметим, в 1920-х гг. в вузах этого города обучалось ок. 50 представителей крымскотатарской молодёжи, приехавшей туда по направлению Наркомпроса КрымАССР. Для решения социально-культурных вопросов и поддержки связей с родиной они организовали «Крымское землячество». Органы НКВД заявили, что это была контрреволюционная пантюркистская организация во главе с Бекиром Чобан-заде. Среди осуждённых участников организации оказался молодой учёный-языковед Усеин Куркчи³², который совместно с директором Крымского педагогического института Мустафой Бекировым³³ якобы противодействовал введению новотюркского латинизированного алфавита. Арестовали и автора первой крымскотатарской оперы «Чора батыр» Асана Рефатова³⁴, заведующего сектором крымскотатарского художественного вещания Решада

³² Решением Особого совещания при НКВД СССР 14 августа 1938 г. *Усеин Куркчи* был приговорён к 8 годам ИТЛ (ГААРК, ф. 4808, оп. 1, д. 07849, л. 75). Статья об учёном, авторе первого крымскотатарского орфографического словаря У. Куркчи подготовлена к изданию в крымском томе «Реабилитированные историей».

³³ *Бекиров М.Э.*, 1900 г. р., уроженец г. Бахчисарая, член ВКП(б) с 1923 г., осуждён 2 ноября 1938 г. Являлся «участником антисоветской пантюркистской националистической организации, связанной с Мамутом Недимом и Османом Акчокраклы». Будучи директором, «проводил вредительскую работу на культурном фронте, срывал подготовку преподавательских кадров в Крымском педагогическом институте, проводил вредительскую работу, направленную на развал издательских учреждений». Приговорён к 12 годам ИТЛ. На судебном заседании виновным себя не признал. В 1956 г. заявил о применении к нему в ходе следствия методов физического воздействия. Реабилитирован в 1956 г.

³⁴ Арестован 28 апреля 1937 г. Выездной сессией Военной коллегии Верховного Суда СССР 1 ноября 1938 г. приговорён к расстрелу (ГААРК, ф. 4808, оп. 1, д. 08850, л. 113–114).

²⁹ ГААРК, ф. П.1, оп. 1, д. 972, л. 109–110, 148–151.

³⁰ Там же, ф. Р.4808, оп. 1, д. 015498, л. 65.

³¹ *Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В.* Ук. соч. – С. 40.

Рефатова³⁵, учителя симферопольской средней школы Веис Танабайлы³⁶, преподавателя областных курсов по подготовке дошкольных работников Османа Топлы³⁷, заведующего учебной частью Алуштинского медреса Эннан Абдураманова³⁸, а также других лиц, работавших в Крыму. Отметим, что большинство участников «Крымского землячества» в Баку после окончания вузов возвратились на родину.

Параллельно с указанными выше действиями органы НКВД осуществили повторные аресты лиц, осуждённых ранее по делу партии «Милли фирка». Значительную часть из них приговорили к расстрелу. Так, трагическая судьба постигла видного общественного и политического деятеля, ученика и соратника И. Гаспринского, председателя крымскотатарского Курултая (после расстрела большевиками 23 февраля 1918 г. Номана Челебиджихана), одного из основателей и первого председателя партии «Милли фирка» Сейтджелилия Хаттатова. Его в 1928 г. приговорили к расстрелу, заменив впоследствии меру наказания на 10 лет ИТЛ. 29 июня 1937 г. он был повторно арестован на станции Сокологорная, неподалёку от Мелитополя, где проживал после освобождения из лагеря. 17 апреля 1938 г. выездная сессия Военной коллегии Верховного Суда СССР приговорила С. Хаттатова к расстрелу³⁹.

Органы госбезопасности старались арестовать как можно больше людей, так или иначе связанных в своей деятельности с С. Хаттатовым. Так, в деревне Ай-Василь Ялтинского района была задержана большая группа лиц, в прошлом участников «курултаевско-

³⁵ Арестован 28 апреля 1937 г. Особым совещанием при НКВД СССР 14 августа 1938 г. приговорён к 8 годам ИТЛ (ГААРК, ф. 4808, оп. 1, д. 08850, л. 106). Статья о Р. Рефатове подготовлена к изданию в крымском томе «Реабилитированные истории».

³⁶ Выездной сессией Военной коллегии Верховного суда СССР 2 ноября 1938 г. приговорён к 10 годам ИТЛ (ОГА СБ Украины, АР Крым, д. 09250, л. 66).

³⁷ Арестован 17 февраля 1937 г. Решением судебной тройки НКВД КрымАССР 14 августа 1938 г. приговорён к 8 годам ИТЛ. Наказание отбывал в Кулайлаге (Кулойлаг). Умер 31 марта 1942 г. в Березлаге (Устьвымлаг МВД, пос. Вожаель, Коми АССР) (ГААРК, ф. Р. 4808, оп. 1, д. 08145, л. 112).

³⁸ Арестован 11 мая 1937 г. Особым совещанием при НКВД СССР 14 августа 1938 г. приговорён к 8 годам ИТЛ, направлен в Кулойлаг. Умер 21 февраля 1942 г. в Березлаге (ГААРК, ф. Р. 4808, оп. 1, д. 08141, л. 2, 62).

³⁹ ГААРК, ф. Р. 4808, оп. 1, д. 022299, л. 157.

го» и «миллифирковского» движений. Среди них оказался Темир Кая Дерменджи, первый раз осуждённый в 1928 г. Его, как участника «миллифирковской националистической группы», 25 ноября 1937 г. судебная тройка НКВД КрымАССР приговорила к расстрелу⁴⁰. Из арестованных в деревне Ай-Василь более 20 человек осудили на различные сроки заключения.

Необходимо указать на то, что «миллифирковцев», «курултаевцев» и других «крымских националистов» преследовали по всему СССР. Например, в 1930 г. в Ашхабаде были арестованы «миллифирковцы» — Эшреф Байрам Али и писатель Шевки Бекторе⁴¹. В 1937–1938 гг. в Ташкенте арестовали участников «контрреволюционной нелегальной пантюркистской миллифирковской организации»: выпускника Американского колледжа в Бейруте, педагога Ибрагима Фегми Исмаилова (17 апреля 1938 г. приговорён к расстрелу), Сеида Мамеда Кадиева, Халила Ибраимовича Куртмоллаева (осуждены каждый на 5 лет ИТЛ)⁴².

Фантазия сотрудников НКВД, кроме «контрреволюционного центра» в Баку, который имел филиалы в Крыму, создала крымскотатарские «националистические группы», разбросанные по СССР, второй «контрреволюционный центр» крымских татар. Им якобы руководили председатели ЦИК КрымАССР Ильяс Тархан⁴³ и СНК КрымАССР — Абдураим Самединов⁴⁴. Этот центр имел свои «фили-

⁴⁰ ГААРК, ф. Р. 4808, оп. 1, Там же, д. 015434, т. 2, л. 161.

⁴¹ Ш. Бекторе дважды привлекался к уголовной ответственности как националист. В общей сложности в советских лагерях он провёл 25 лет. В конце 1950-х гг. выехал в Турцию, где и опубликовал свои мемуары, впоследствии переведённые на украинский язык (см.: Бекторе Ш. Волги червона течія... Спогади / Пер. з тур. Валерія Басирова. — Симферополь: Доля, 2003. — 183 с.).

⁴² ОГА СБ Украины, АР Крым, д. 09714, л. 72–72 об.

⁴³ Тархан Ильяс Умерович (1900 г., по другим данным 1897 г., дер. Корбек (ныне Изобильное) Алуштинского р-на — 17 апреля 1938 г.) — партийный и государственный деятель Крымской АССР, писатель и публицист. Арестован 8 сентября 1937 г. 17 апреля 1938 г. выездной сессией Военной коллегии Верховного суда СССР приговорён к расстрелу. Приговор приведён в исполнение в тот же день (Урсу Д. Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944 гг.). — С. 172–173).

⁴⁴ Самединов Абдураим Абдураманович (1900 г., Лимены Ялтинского р-на — 17 апреля 1938 г.) — партийный и государственный деятель Крымской АССР. Арестован 17 сентября 1937 г. по обвинению в «контрреволюционной националистической деятельности». 17 апреля 1938 г.

алы» в творческих организациях и союзах. Таким образом, репрессии осуществлялись во всех звеньях партийно-советских структур управления в Крыму — Союзе писателей, Крымском радиокомитете, крымскотатарском национальном театре, других творческих коллективах. Руководителем «контрреволюционной националистической организации» в театре сделали его директора — Абибуллу Баккала⁴⁵. В её состав входили режиссёр Омер Девিশев⁴⁶, артисты Ибадулла Грабов, С. Мустафаев, Э. Фейзуллаева, Н. Джелилова, М. Ишниязова, М. Измайлов, А. Теминдаров, Э. Мустафаев⁴⁷. Все они «стремились развалить работу», а также «превратить сцену ... в средство антисоветской пропаганды», для чего «в театре извращались постановки пьес в антисоветском духе».

В годы «большого террора» крымскотатарских «националистов» «изобличали» где угодно. Так, в издательстве «Крымгиз», где выходили в свет учебники, содержавшие эпос «Чора-батыр», «Эдиге», «Кёр-оглы», «вредительством» занимался его руководитель Чешмеджи. Во главе Крымского радиокомитета стояли участники «подполья» Шерфединов, а также братья Рефатовы — Асан и Решид, «превратившие радиовещание в очаг распространения националистической пантюркистской пропаганды». А в Союзе писателей И. Кадыр, У. Ипчи⁴⁸, Э. Шемьи-заде и Э. Дерменджи «тор-

выездной сессией Военной коллегии Верховного Суда СССР приговорён к расстрелу. Приговор приведён в исполнение в тот же день (ОГА СБ Украины, АР Крым, д. 09584, т. 1, л. 2, 280).

⁴⁵ 17 апреля 1938 г. выездной сессией Военной коллегии Верховного Суда СССР Баккал Абибулла был приговорён к 15 годам ИТЛ с поражением в избирательных правах сроком на 5 лет. Умер 26 апреля 1940 г. в Севвостлаге (ОГА СБ Украины, АР Крым, д. 018640, л. 64, 66–68).

⁴⁶ Омер Девিশев был арестован 8 января 1938 г. Особым совещанием при НКВД СССР 23 ноября 1939 г. приговорён к 5 годам ИТЛ, направлен в Унжлаг (ГААРК, ф. Р.4808, оп. 1, д. 08848, л. 2, 74).

⁴⁷ Арестован 8 декабря 1937 г. 21 сентября 1940 г. Особым совещанием при НКВД СССР приговорён к 5 годам ИТЛ (ГААРК, ф. Р.4808, оп. 1, д. 01538, л. 2, 79).

⁴⁸ Умер Ипчи — видный крымскотатарский писатель, поэт и драматург. Арестован 22 октября 1937 г. 17 апреля 1938 г. выездной сессией Военной коллегии Верховного Суда СССР был приговорён к 12 годам ИТЛ с поражением в политических правах на 5 лет и конфискацией имущества. Скончался 11 января 1955 г. в Томской психиатрической больнице (ОГА СБ Украины, АР Крым, д. 010109, л. 2, 128).

мозили» продвижение молодых писателей, поддерживали «дутые авторитеты», например, У. Ипчи⁴⁹.

Репрессии против интеллектуальной элиты открыли путь для перевода крымскотатарской письменности на кириллицу. Если в 1920–1930-е гг. переход с арабской графики на латиницу осуществлялся путём широкого привлечения специалистов, проведения научных конференций, где решения принимались коллегиально, то переход на кириллицу был осуществлён в короткие сроки и командно-административными методами. Большинство членов последней комиссии по разработке нового алфавита под руководством председателя Крымского ЦИК И. Тархана, заместителя председателя Александровича, членов Ольхового, Бавбекова, Батырмурзаева, М. Бекирова, У. Ипчи, И. Кадыра, Чешмеджи, У. Куркчи были осуждены и расстреляны⁵⁰.

Один из основных ударов репрессивной машины советского государства направлялся против служителей культа, которых в Крыму «чекисты» объединили в «антисоветскую панисламистскую организацию», целью которой якобы было изменение существующего в СССР строя, организация повстанческого движения и отделение Крыма от СССР. В феврале 1938 г. 4-й отдел УГБ НКВД КрымАССР «вскрыл антисоветскую националистическую шпионско-повстанческую террористическую организацию, созданную японской и турецкой разведками» и руководимую бывшими муфтиями Аджи Муслидином, Якубом Кемалем, Ибраимом Тарпи и севастопольским муллой Юсуфом Рахимовым.

Следствием было «установлено», что данная организация возникла в 1926 г. на Всекрымском съезде мусульманского духовенства под руководством Якуба Кемалея — «турецкого шпиона», являвшегося одним из руководителей «антисоветского националистического движения» на полуострове. Её деятельность выражалась в создании ячеек во главе с муллами, подготовке повстанческих кадров с целью выступления против СССР. Почти 200 членов организации рассчитывали на вооружённое вмешательство Японии, Германии и Турции, стремились установить связи с Татарией и Казанью, в частности с организацией «Идель-Урал», чтобы создать единый руководящий контрреволюционный центр в СССР⁵¹.

⁴⁹ ГААРК, ф. Р.4808, оп. 1, д. 09162, л. 81–83.

⁵⁰ Там же, ф. Р.663, оп. 8, д. 9, л.1.

⁵¹ Там же, ф. Р.4808, оп. 1, д. 010714, т. 3, л. 49.

Они использовали существовавшую в Крыму систему духовного управления для поддержки связи между членами организации в различных районах полуострова.

Ячейки организации действовали в большинстве районов КрымАССР. Во главе их стояли районные кадрии, объединявшие мулл, а те, в свою очередь, — верующих и враждебно настроенных по отношению к советской власти лиц. В ходе судебного процесса участников организации «изобличили» во вредительстве, диверсиях, антисоветской агитации, использовании националистической и религиозной пропаганды, сборе сведений для турецкой и японской разведок. Меры наказания оказались крайне суровыми, большинство подсудимых были расстреляны. В результате на Крымском полуострове перестала существовать система мусульманских служителей культа.

Создав разветвленную агентурно-осведомительную сеть, органы НКВД жестоко преследовали лиц, которые втайне придерживались религиозных обычаев и обрядов. Так, 10 февраля 1938 г. Бююкнарским РО НКВД был арестован житель деревни Бай-Когенлы Умер Эльмиев. Ему инкриминировалось проведение у себя на дому нелегальных «сборищ» для читки Корана. 14 февраля 1938 г. судебная тройка НКВД КрымАССР приговорила У. Эльмиева к расстрелу⁵².

К указанным выше фактам добавим, что накануне Второй мировой войны в Крыму репрессировали значительное количество видных государственных и партийных деятелей из числа крымских татар. Среди них председатели ЦИК (В. Ибраимов, М. Кубаев, И. Тархан) и СНК (Осман Абдул Гани, Дерен Айерлы, А. Самединов) КрымАССР, руководители республиканских Наркомпроса (Н. Мухитдинов, У. Балич, М. Недим, Р. Александрович), Наркомюста (А. Нагаев), Наркомздрава (Х. Чапчаччи, О. Измайлов, Ребия Бекирова⁵³ (умерла во время следствия)), Наркомфина (А. Озенбашлы) и др.

Таким образом, накануне Второй мировой войны репрессивная политика советского государства, инициированная высшим политическим руководством СССР, заложила глубокое недовольство и противостояние между крымскотатарским социумом и государством. Репрессии против крымскотатарского народа 1921–1941 гг. стали жестокой прелюдией к его массовой депортации в мае 1944 г.

⁵² Там же, ф. Р.4808, оп. 1, д. 010714, т. 3, л. 27.

⁵³ Урсу Д. Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944 гг.): Биб. словарь. — С. 56.

Олександр Ішук
(Київ)

Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959–1964 рр.)

Ishchuk O. The generalization of struggle experience against OUN–UPA underground by KGB of Soviet Ukraine: dedicated to the creation of subject collection of archival documents (1959–1964).

The author investigated the process of creation of subject collection of archival documents of Branch State Archive of Security Service of Ukraine about the struggle of State Security of the USSR against OUN–UPA. The prospectuses of textbooks for staff of KGB of the USSR were published.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України) зберігається одна з найбільших колекцій документів з історії Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА). Це десятки тисяч архівних кримінальних справ на реабілітованих та нереабілітованих підпільників ОУН і УПА, вилучені матеріали підпілля, статистичні дані щодо наслідків протистояння між ОУН та УПА і радвладою, особові справи на співробітників радянських каральних органів, які брали участь у боротьбі з підпіллям, матеріали таємного діловодства органів безпеки (доповідні записки, спеціальні повідомлення, рапорти, довідки і т.п.), тисячі фотографій, агентурні справи з матеріалами оперативної розробки підпілля, службові посібники КДБ УРСР та КДБ СРСР з узагальненням досвіду боротьби проти українського визвольного руху тощо.

Значна частина оригіналів документів ОУН та УПА і радянських каральних органів зберігається у справі № 372 (103 томи) під назвою «Збірник документів про структуру та характер антирадянської діяльності “Організації українських націоналістів — ОУН” та “Української повстанської армії — УПА”; про методи та заходи агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки України з ліквідації організованого підпілля ОУН і озброєних банд УПА на території республіки в період 1944–1954 рр.» та у додат-

Они использовали существовавшую в Крыму систему духовного управления для поддержки связи между членами организации в различных районах полуострова.

Ячейки организации действовали в большинстве районов КрымАССР. Во главе их стояли районные кадрии, объединявшие мулл, а те, в свою очередь, — верующих и враждебно настроенных по отношению к советской власти лиц. В ходе судебного процесса участников организации «изобличили» во вредительстве, диверсиях, антисоветской агитации, использовании националистической и религиозной пропаганды, сборе сведений для турецкой и японской разведок. Меры наказания оказались крайне суровыми, большинство подсудимых были расстреляны. В результате на Крымском полуострове перестала существовать система мусульманских служителей культа.

Создав разветвленную агентурно-осведомительную сеть, органы НКВД жестоко преследовали лиц, которые втайне придерживались религиозных обычаев и обрядов. Так, 10 февраля 1938 г. Бююкнарским РО НКВД был арестован житель деревни Бай-Когенлы Умер Эльмиев. Ему инкриминировалось проведение у себя на дому нелегальных «сборищ» для читки Корана. 14 февраля 1938 г. судебная тройка НКВД КрымАССР приговорила У. Эльмиева к расстрелу⁵².

К указанным выше фактам добавим, что накануне Второй мировой войны в Крыму репрессировали значительное количество видных государственных и партийных деятелей из числа крымских татар. Среди них председатели ЦИК (В. Ибраимов, М. Кубаев, И. Тархан) и СНК (Осман Абдул Гани, Дерен Айерлы, А. Самединов) КрымАССР, руководители республиканских Наркомпроса (Н. Мухитдинов, У. Балич, М. Недим, Р. Александрович), Наркомюста (А. Нагаев), Наркомздрава (Х. Чапчаччи, О. Измайлов, Ребия Бекирова⁵³ (умерла во время следствия)), Наркомфина (А. Озенбашлы) и др.

Таким образом, накануне Второй мировой войны репрессивная политика советского государства, инициированная высшим политическим руководством СССР, заложила глубокое недовольство и противостояние между крымскотатарским социумом и государством. Репрессии против крымскотатарского народа 1921–1941 гг. стали жестокой прелюдией к его массовой депортации в мае 1944 г.

⁵² Там же, ф. Р.4808, оп. 1, д. 010714, т. 3, л. 27.

⁵³ Урсу Д. Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944 гг.): Биб. словарь. — С. 56.

Олександр Ішук
(Київ)

Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959–1964 рр.)

Ishchuk O. The generalization of struggle experience against OUN–UPA underground by KGB of Soviet Ukraine: dedicated to the creation of subject collection of archival documents (1959–1964).

The author investigated the process of creation of subject collection of archival documents of Branch State Archive of Security Service of Ukraine about the struggle of State Security of the USSR against OUN–UPA. The prospectuses of textbooks for staff of KGB of the USSR were published.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України) зберігається одна з найбільших колекцій документів з історії Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА). Це десятки тисяч архівних кримінальних справ на реабілітованих та нереабілітованих підпільників ОУН і УПА, вилучені матеріали підпілля, статистичні дані щодо наслідків протистояння між ОУН та УПА і радвладю, особові справи на співробітників радянських каральних органів, які брали участь у боротьбі з підпіллям, матеріали таємного діловодства органів безпеки (доповідні записки, спеціальні повідомлення, рапорти, довідки і т.п.), тисячі фотографій, агентурні справи з матеріалами оперативної розробки підпілля, службові посібники КДБ УРСР та КДБ СРСР з узагальненням досвіду боротьби проти українського визвольного руху тощо.

Значна частина оригіналів документів ОУН та УПА і радянських каральних органів зберігається у справі № 372 (103 томи) під назвою «Збірник документів про структуру та характер антирадянської діяльності “Організації українських націоналістів — ОУН” та “Української повстанської армії — УПА”»; про методи та заходи агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки України з ліквідації організованого підпілля ОУН і озброєних банд УПА на території республіки в період 1944–1954 рр.» та у додат-

ках до неї — справах № 376 (88 томів) та № 398 (51 том)¹ з фонду № 13 ГДА СБ України (колекція друкованих видань). У справах містяться оригінали та копії документів щодо українського визвольного руху та оперативно-розшукової діяльності радянських каральних органів у 1944–1954 рр. Дослідники історії українського визвольного руху 1940–1950-х рр. активно розробляють матеріали цих справ.

Передісторія створення вказаного збірника документів типова. У другій половині 1950-х рр. почала зароджуватися чергова хвиля боротьби за незалежність України, яка мала відмінні від попередньої форми та методи². Тож головною метою створення такого документального збірника стало узагальнення досвіду боротьби з «українським буржуазним націоналістичним підпіллям», зокрема з ОУН та УПА.

На початку 1960-х рр. у центральному апараті КДБ УРСР та обласних управліннях усе ще служило чимало чекістів, які протягом 1944–1955 рр. брали активну участь у боротьбі з підпіллям ОУН та УПА. Слід відзначити, що радянська державна машина морально та матеріально заохочувала відданих їй людей. Більшість учасників боротьби з українським визвольним рухом неодноразово відзначалися державними нагородами, відомчими відзнаками. Згодом, за вказівкою з Москви, було здійснене перерахування вислуги років чекістам — учасникам бойових дій, унаслідок чого суттєво збільшилися пенсії. Зокрема, один день в операціях проти підпілля рахувався за три дні. Тож певним стимулом у формуванні подібного збірника стали амбіції співробітників, які таким чином намагалися залишитися в історії органів державної безпеки СРСР.

У ГДА СБ України збереглося листування щодо вирішення питання про узагальнення досвіду боротьби чекістів проти підпілля

¹ Кількість томів у справах вказана станом на початок 2009 р. На момент створення справа № 372 нараховувала 99 томів (том № 99 — опис), справа № 376 — 86 томів (томи № 85 і № 86 — описи), справа № 398 — 42 томи (том № 42 — опис). Частина томів справ № 372 і № 398 досі не видаються дослідникам, оскільки містять конфіденційну інформацію — справжні імена радянських агентів та матеріали про їхню діяльність. Нині ГДА СБ України займається розсекреченням вказаних документів, після чого вони будуть доступні громадськості.

² Див.: *Бажан О.Г., Данилюк Ю.З.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / НАН України. Інститут історії України. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с. та ін.

ОУН та УПА в Україні³. У справі підшиті різнопланові документи: вказівки, плани та звіти про виконану роботу, робочі записи, чернетки. У документах вказувалися керівники та виконавці. На обкладинці зазначено, що справа була розпочата 2 січня 1960 р., а завершена 31 грудня 1963 р. Проте тут зберігаються документи, датовані і до 1960 р., і після 1963 р. Саме ця справа містить достатньо повні відомості щодо процесу формування архівних справ № 372, № 376 та № 398 — колекції документів з історії ОУН та УПА.

Як свідчать матеріали, 28 серпня 1959 р. голова КДБ УРСР Віталій Нікітченко провів нараду щодо узагальнення досвіду боротьби чекістів із підпіллям ОУН та УПА й наказав підготувати відповідний збірник. Ці документи мали стати навчальним матеріалом для молодих співробітників в отриманні навичок агентурно-оперативної роботи. Учасникам наради запропонували до 20 вересня подати свої міркування щодо виконання даного завдання⁴.

Список учасників наради та її стенограма, на жаль, не виявлені. Тоді б можна було дізнатися про ініціатора підготовки такого збірника. За дотичними документами виявлено, що на нараді були присутні голова КДБ УРСР В. Нікітченко, заступник начальника 4-го управління КДБ УРСР підполковник М. Зубатенко, заступник начальника 1-го відділу 4-го управління КДБ УРСР майор Іпатов. Саме до них надсилалися пропозиції. Достовірної інформації про участь у нараді інших чекістів поки що не виявлено (цілком можливо, що і деякі автори пропозицій брали в ній участь, зокрема визнані у КДБ УРСР авторитети, такі, як колишній начальник УКДБ по Станіславській області А. Костенко та його заступник Нечаєв). Таким чином, ініціювали та підтримували цю роботу діючі й колишні керівники КДБ УРСР. Зі співробітників КДБ УРСР було створено спеціальну групу, яка збирала та впорядковувала документи. В їх виявленні активну участь брали досвідчені співробітники Павленко, Махов, Кирпиченко, Григор'єв та ін.

На жаль, окрім пропозицій чекістів, у матеріалах ГДА СБ України не виявлено матеріалів (стенограми або інші робочі документи) про безпосереднє обговорення чи дискусії щодо формування справ № 372, № 376 і № 398 із фонду 13. На документах залишилися лише помітки підполковника Махова на надісланих з обласних управлінь КДБ списках матеріалів, де відзначено, в які томи справи

³ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, 315 арк.

⁴ Там само, арк. 1.

№ 372 вони згодом потрапили. Збереглися також його помітки на переліку матеріалів, що їх потрібно було розшукати та систематизувати. До того ж, саме підполковник Махов відповідав за збір документів і підготовку планів роботи обласних управлінь КДБ. Це дає підстави вважати його головним упорядником збірника. Повний список задіяних виконавців, на жаль, відсутній.

Щоправда, у планах та звітах обласних управлінь КДБ УРСР вказувалося, хто з чекістів виконував роботу з вивчення, систематизації та узагальнення архівних матеріалів. Однак поза увагою вчених залишається перелік керівників, які ідеологічно спрямовували й організовували дослідницький пошук. Імовірно, що у визначенні цих осіб може допомогти список двадцяти чотирьох відомих чекістів, який зберігся у справі групи при голові КДБ УРСР⁵. Є всі підстави вважати, що саме ці люди з огляду на досвід роботи, організаційні здібності та особисті риси справили найбільший вплив на формування збірника документів.

Отже, у списку значилися:

1. Колишній начальник відділу боротьби з бандитизмом, заступник начальника, начальник управлінь НКДБ–МДБ–КДБ по Станіславській області полковник А. Костенко;
2. Колишній заступник начальника, начальник управлінь МДБ–КДБ по Тернопільській області полковник Хорсун;
3. колишній начальник управління МДБ по Львівській області та колишній начальник 4-го управління МДБ–КДБ УРСР полковник Майструк;
4. Колишній начальник управління 2-Н МДБ УРСР та управлінь НКВС–НКДБ–МДБ–КДБ у Рівненській, Тернопільській та Станіславській областях полковник Р. Сараєв;
5. Колишній начальник 4-го відділу УКДБ по Волинській області підполковник Форманчук;
6. Колишній заступник начальника 4-го відділу УКДБ по Львівській області підполковник Глуценко;
7. Колишній начальник відділу МДБ УРСР майор Карін⁶;

⁵ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, арк. 151–152.

⁶ Так у списку. Однак є всі підстави вважати, що йдеться про відомого чекіста, полковника *С. Каріна-Даниленка*, колишнього начальника опергрупи НКДБ УРСР у Львові (1944–1945 рр.), учасника багатьох заходів, які проводились проти підпілля ОУН і УПА, у т.ч. переговорів із Проводом ОУН(б), які відбулися в ніч з 28 лютого на 1 березня 1945 р. в околицях Зборова.

8. Колишній заступник начальника 4-го відділу УКДБ по Львівській області полковник Данилов;
9. Колишній заступник начальника управління боротьби з бандитизмом НКДБ УРСР підполковник Задоя;
10. Начальник УКДБ по Хмельницькій області полковник Руденко;
11. Заступник начальника УКДБ по Станіславській області підполковник Нечаєв;
12. Заступник начальника УКДБ по Луганській області і колишній заступник начальника УМДБ по Львівській області полковник Фокін;
13. Заступник начальника УКДБ по Кримській області, у минулому один з організаторів боротьби з підпіллям ОУН та УПА полковник Фадєєв;
14. Заступник начальника УКДБ по Рівненській області полковник Стецько;
15. Начальник 4-го відділу УКДБ по Рівненській області полковник Журавльов;
16. Начальник 4-го відділу УКДБ по Тернопільській області, у минулому один із керівників УМДБ по Дрогобицькій області, а згодом — заступник начальника УКДБ по Тернопільській області полковник Лихоузов;
17. Начальник 2-го відділу УКДБ по Станіславській області, у минулому начальник управління 2-Н МДБ УРСР полковник Шорубалко;
18. Керівник групи при голові КДБ УРСР з узагальнення досвіду роботи чекістів, у минулому начальник секретаріату МДБ УРСР, згодом — заступник начальника 2-го управління КДБ УРСР полковник Павленко;
19. Колишній начальник 1-го відділу управління 2-Н МДБ УРСР підполковник Клименко;
20. Начальник відділу 4-го управління КДБ УРСР полковник Степаненко;
21. Заступник начальника відділу 4-го управління КДБ УРСР, у минулому співробітник управління 2-Н МДБ УРСР підполковник Махов;
22. Начальник одного з периферійних органів КДБ УРСР, у минулому відомий оперативник і співробітник управління 2-Н МДБ УРСР майор Беляченко;
23. Начальник 4-го відділу УКДБ УРСР по Хмельницькій області, у минулому співробітник УМДБ по Тернопільській області майор Красников;

24. Заступник начальника 5-го управління КДБ УРСР, у минулому один із провідних співробітників управління 2-Н МДБ УРСР полковник Богданов.

До цього переліку, на нашу думку, слід додати ще двох осіб — майбутнього начальника архівно-облікового відділу КДБ УРСР підполковника Кирпиченка, підписом якого завірено практично всі документи у справі № 372, і підполковника Григор'єва, який із 1944 р. працював в облікових відділах НКВС–НКДБ–МДБ–МВС–КДБ УРСР і мав чи не найбільший досвід роботи зі статистичними документами радянських каральних органів.

Таким чином, колектив упорядників підібрався досить авторитетний. Згодом, за підтримки керівництва, було створено групу з узагальнення досвіду боротьби чекістів з підпіллям ОУН і УПА при голові КДБ УРСР, яку очолив колишній начальник секретаріату МДБ УРСР Павленко⁷.

Невдовзі до 4-го управління КДБ УРСР почали надходити пропозиції щодо створення збірника, у тому числі й від полковника Нечаєва (10 вересня 1959 р.), який на початку 1950-х рр. був заступником начальника УМДБ по Станіславській області⁸. Він, зокрема, уважав за доцільне здійснити опис боротьби органів держбезпеки УРСР з українськими націоналістами починаючи з вересня 1939 р. і пропонував викласти матеріал таким чином:

1. Підготувати невелику вступну частину, де коротко змалювати історію зародження українського націоналізму.
2. Подати матеріали про діяльність ОУН у довоєнний час і боротьбу з нею радянських каральних органів, звернувши особливу увагу на прорахунки та невдачі в оперативній роботі.
3. Проаналізувати матеріали про діяльність ОУН у роки Другої світової війни, охарактеризувавши тактику і структуру організації, зробивши особливий акцент на фактах співпраці ОУН і УПА з нацистами.
4. Звернути увагу на «ворожу роботу ОУН у повоєнний період, тактику, зв'язки, контакти з іноземними розвідками».
5. Вивчити організацію оперативно-розшукової роботи органів НКВС–НКДБ–МДБ–КДБ УРСР проти підпілля ОУН і УПА, співробітництво радянсько-партійного активу, місцевого насе-

⁷ Документів, коли саме було утворено цю групу, поки що виявити не вдалося. Але з матеріалів справи можна припустити, що це сталося в період роботи над формуванням справ № 372, № 376 і № 398.

⁸ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, арк. 1–2.

лення з органами держбезпеки. На думку Нечаєва, цей розділ повинен висвітлювати форми і методи роботи радянських органів державної безпеки.

Сам Нечаєв готовий був докласти зусиль щодо систематизації матеріалів про роботу УМДБ по Станіславській області. Він пропонував долучитися до аналізу та добору документів із характерних агентурно-оперативних заходів. Зокрема, щодо ліквідації референтури пропаганди Проводу ОУН в Україні, яку очолював П. Федун («Полтава»), проведення операцій по захопленню емісара закордонного проводу ОУН В. Охрімовича («Грузин») та інших підпільників, розгрому Карпатського крайового, Калуського окружного, Рогатинського і Городенківського надрайонних, Чернолицького районного проводів ОУН(б) тощо.

15 вересня 1959 р. пропозиції щодо підготовки збірника документів подав колишній начальник УМДБ по Станіславській області полковник А. Костенко⁹. На його думку, до книги слід було залучити наступні матеріали:

1. Документи про створення і діяльність Української Центральної Ради, детально висвітлити процес створення українських націоналістичних організацій та їх боротьбу проти радянської влади.
2. Показати зв'язок ОУН з розвідувальними органами капіталістичних країн.
3. Висвітлити співпрацю між ОУН та німцями у 1941–1945 рр.
4. Проаналізувати розбіжності у поглядах українських політичних партій за кордоном.
5. Показати діяльність збройних загонів ОУН та УПА і заходи радянських органів державної безпеки в період до 1941 р. та після 1945 р.
6. Висвітлити організацію і структуру агентурно-оперативної діяльності радянських органів держбезпеки проти українських націоналістів, введення агентури в підпілля ОУН, створення агентурно-бойових груп, позитивні та негативні наслідки роботи.
7. Охарактеризувати допомогу населення у боротьбі з підпіллям ОУН та УПА, створення винищувальних батальйонів, організацію колгоспів у селах Західної України, спротив ОУН процесам «радянзації» і умови чекістської роботи у західноукраїнських селах (пропонувалося звернути увагу на «подвиги населення та окремих осіб у цій боротьбі»).

⁹ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, арк. 3–9.

8. Показати оперативну обстановку у західних областях України у 1944–1957 рр., структуру оперативних відділів НКВС–НКДБ–МДБ–КДБ, які безпосередньо брали участь в боротьбі з українським підпіллям, звернувши увагу на діяльність відділів боротьби з бандитизмом УНКДБ, відділів 2-Н УМДБ, 4-го відділу КДБ. Акцентувалося на організаційній реформі НКДБ–МДБ–МВС–КДБ. Зокрема, злитті органів міліції і держбезпеки в єдиному міністерстві внутрішніх справ, яке в УРСР очолював П. Мешик, що серйозно гальмувало оперативну роботу. А. Костенко пропонував дати цьому політичну оцінку.
9. Детально описати агентурно-оперативні заходи боротьби з ОУН та УПА, з навчальною метою показавши негативні і позитивні результати їх застосування.

Як навчальні приклади А. Костенко запропонував декілька агентурно-оперативних заходів із ліквідації повстанського підпілля, в яких він особисто брав участь. Зокрема, ліквідація у 1920 р. на Харківщині збройного повстанського загону Пустовойта чисельністю 150 осіб (А. Костенко проник до загону і підвів його під удар чекістів); проведення агентурно-оперативних заходів щодо розшуку керівництва підпілля ОУН у 1939–1941 рр. у Волинській області; здійснення у листопаді 1946 р. чекістсько-військової операції з виявлення керівника Карпатського крайового проводу ОУН(б) Ярослава Мельника («Роберт»); знищення і захоплення в 1951 р. п'яти парашутистів на території Станіславської області, які десантувалися з англійського розвідувального літака; захоплення зв'язкового члена Проводу ОУН(б) П. Федуна — С. Тишківського («Волиняка») та виявлення спорядження і документів, отриманих ОУН(б) з-за кордону; розгром і ліквідація підпілля ОУН(б) у Станіславській області за допомогою легендованої мережі, створеної чекістами в 1950–1951 рр.; діяльність легендованих Коломийського окружного та Карпатського крайового проводів ОУН(б), що завершило розгром підпілля в Карпатах у 1952–1954 рр.; ліквідація керівника Карпатського проводу ОУН(б) Миколи Твердохліба («Грім») у 1954 р. тощо. У разі потреби А. Костенко висловив готовність описати низку інших цікавих операцій та агентурно-оперативних заходів.

Наприкінці книги він пропонував подати підсумки ліквідації збройного підпілля як у Західній, так і у Східній Україні, та «охарактеризувати стан контролю і пильності органів КДБ УРСР на початку 1960-х рр. в боротьбі з українським буржуазним націона-

лізмом». На думку А. Костенка, книга з історії боротьби радянських органів держбезпеки з українськими націоналістами мала складатися з 3–4 томів, ставши своєрідною хрестоматією для підготовки молодих співробітників.

17 вересня 1959 р. свої міркування подав колишній заступник начальника УМДБ у Дрогобицькій області, а у 1959 р. — начальник 4-го відділу УКДБ по Тернопільській області підполковник Лихоузов¹⁰. На його думку, видання з історії боротьби з підпіллям ОУН та УПА має за мету ознайомлення з досвідом і методами чекістської роботи щодо ліквідації українського націоналістичного підпілля, виховання у молодих чекістів непримиренності до ворогів радянської влади та держави. Лихоузов пропонував назвати майбутню працю навчальним посібником на тему: «Боротьба органів державної безпеки з українським націоналістичним підпіллям після звільнення України від німецьких загарбників». На його думку, видання має складатися з 12 розділів та короткого вступу, в якому доцільно викласти його мету і завдання.

- Лихоузов пропонував внести до збірника матеріали за темами:
1. «Короткий історичний нарис про виникнення та розвиток націоналістичного руху на Україні». Показати процес створення ОУН і поширення її впливу на території Західної України в умовах польської держави до 1939 р. Коротко висвітлити період 1939–1941 рр. Більш широко подати матеріал про час німецької окупації 1941–1944 рр., спроби посилення впливу ОУН на східні області України, створення місцевих організацій. Подати матеріали про підготовку створення УПА для боротьби з Червоною армією та радянською владою, контакти ОУН і УПА з німцями. Особливу увагу звернути на активну боротьбу ОУН і УПА з радянською владою після 1944 р., висвітлити структурну побудову ОУН і УПА, цілі і завдання підпілля, методи та способи його боротьби, людську й матеріальну базу.
 2. «Органи КДБ (державної безпеки) у боротьбі з українськими буржуазними націоналістами». Пропонувалося показати структуру радянських органів держбезпеки, апаратів НКВС–НКДБ–МДБ–КДБ (2-х відділів, з січня 1947 р. — відділів 2-Н МДБ); звернувши увагу, що з 1947 р. вище політичне керівництво СРСР поклато на органи державної безпеки відповідальність за бороть-

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, арк. 10–13. На документі резолюції М. Зубатенка та Іпатова.

бу з підпіллям ОУН і УПА та проаналізувавши створення обласних і районних апаратів, а також використання чекістами військ МДБ та МВС.

Лихоузов також запропонував висвітлити методи роботи чекістів — діяльність агентури, особливо агентів-«внутришників», організацію чекістсько-військових груп, проведення засад, прочісування лісових масивів та населених пунктів, організацію секретів, створення спеціальних агентурно-бойових груп, використання оперативної техніки, активну участь радянського та партійного активу у чекістських заходах, формування у селах груп охорони громадського порядку, а також заходи з компрометації та розкладу підпілля. Особлива увага акцентувалася на керівній ролі партійних органів та їх допомозі у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА.

3. «Агентура — головна зброя чекістів в боротьбі з українським націоналістичним підпіллям». У цьому розділі Лихоузов пропонував на конкретних прикладах висвітлити методи вербування агентури, введення її у підпілля, показати середовище, де треба шукати майбутніх агентів. Наголошувалося, що найбільш ефективна агентура з числа підпільників ОУН та бійців УПА.
4. «Використання спецгруп». Тут мала подаватися інформація про агентурно-бойові групи радянських каральних органів, до складу яких входили як оперативники, так і колишні підпільники ОУН і УПА.
5. «Військові заходи». Лихоузов не подав розширеного плану. Ішлося про використання підрозділів радянської армії, МДБ та МВС у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА у 1944–1946 рр., коли загоны українських повстанців контролювали значну частину території Західної України.
6. «Використання оперативної техніки». Цей пункт також не мав розширеного плану. Ішлося про застосування апаратів «Тривога», отруйних речовин, вибухових пристроїв тощо.
7. «Компрометація керівників ОУН та УПА, розклад підпілля». Пункт не мав розширеного плану. Співробітники КДБ добре знали сутність вказаного методу оперативної роботи. До того ж, сам Лихоузов особисто брав участь у подібних операціях у Дрогобицькій області і мав багатий досвід.

Наступні пункти також не мали розширеного плану. Лихоузов вважав, що упорядники збірника прекрасно розуміли їх зміст.

8. «Боротьба з агентами-емісарами закордонних розвідок і націоналістичних центрів, яких десантували на територію УРСР».

9. «Активна участь населення в боротьбі з підпіллям ОУН і УПА (створення груп охорони громадського порядку тощо)».
10. «Героїчні подвиги чекістів у боротьбі з націоналістичним підпіллям — приклад беззавітного служіння партії та батьківщині».
11. «Активна участь радянського партійного активу органам радянської держбезпеки в боротьбі з українськими націоналістами».
12. «Тактика українських націоналістів після розгрому збройних банд ОУН і УПА».

Наприкінці навчального посібника Лихоузов запропонував подати висновки та завдання радянських чекістів у боротьбі з «націоналістичними елементами на сучасному етапі» (тобто на початку 1960-х рр.).

Для насичення навчального посібника яскравими прикладами Лихоузов вважав за доцільне залучити до його підготовки максимально можливу кількість чекістів, які безпосередньо брали участь у боротьбі з ОУН та УПА. Він запропонував розіслати затверджений КДБ УРСР план посібника співробітникам, які повинні були описати відомі їм приклади агентурної роботи та спецоперацій згідно з розділами посібника.

Лихоузов також запропонував створити у КДБ УРСР групу, співробітники якої були б звільнені від іншої роботи і займалися розробкою детального плану навчального посібника, підбором та опрацюванням прикладів операцій, фотоматеріалів, опитуванням ветеранів-оперативників і колишніх агентів — безпосередніх учасників подій.

Після завершення формування посібника Лихоузов вважав за необхідне розіслати чорновий варіант для ознайомлення і внесення можливих змін керівникам органів держбезпеки УРСР. На думку Лихоузова, лише за таких умов можна було підготувати ґрунтовну та корисну працю.

Крім міркувань Нечаєва, Костенка та Лихоузова у справі збереглися рукописні пропозиції невідомого автора, зроблені олівцем¹¹. Вони були поділені на чотири частини і, децю повторюючи попередні план-проспекти, усе ж вносили чимало нових нюансів.

Зокрема, у першій частині висловлено побажання висвітлити створення Української військової організації на початку 1920-х рр., показати її керівний склад, кадри та напрямки роботи. На основі архівних матеріалів проаналізувати боротьбу радянських органів

¹¹ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, арк. 14–32.

держбезпеки у 1930-х рр. з УВО й ОУН. Показати процес формування та політичну спрямованість ОУН, її спрямованість на диверсійно-терористичну діяльність.

У другій частині невідомий автор пропонував описати діяльність ОУН після нападу Німеччини на Польщу у вересні 1939 р., похід Червоної армії у Західну Україну, втечу частини керівництва організації до Генерал-губернаторства та діяльність Проводу ОУН за кордоном; висвітлити розкол ОУН на фракції бандерівців та мельниківців у 1940–1941 рр., створення за сприяння нацистського командування українських військових легіонів, направлення німецької агентури на територію СРСР, ситуацію на кордоні у 1940–1941 рр., залучивши матеріали НКВС УРСР про пересування кур'єрів ОУН, знищення групи В. Тимчія («Лопатинський»); напад Німеччини на СРСР у 1941 р., створення, завдання та діяльність похідних груп ОУН і їх просування на територію Центральної і Східної України тощо. Автор рекомендував використати свідчення О. Луцького («Андрієнко»), а також зібрані матеріали на В. Сидора («Шелест»), Р. Шухевича («Тур») та інших керівників підпілля. Пропонувалося звернути увагу на конфлікти між ОУН(б) і ОУН(м), зокрема ситуацію після вбивства у Житомирі М. Сціборського, відобразити процес створення УНРА та «Поліської січі» Т. Бульби-Боровця, арешт С. Бандери та Я. Стецька, проголошення у Львові 30 червня 1941 р. Акту відновлення української державності, розчленування території України німцями, перехід ОУН(б) у глибоке підпілля та заходи німецької розвідки щодо українських націоналістів; дослідити діяльність урядуючого провідника ОУН Миколи Лебеда, створення УПА та УНС, боротьбу ОУН та УПА проти радянських партизанів, створення Проводом ОУН єдиної структури УПА у Західній Україні, організацію ГВШ УПА, вивчити постать Д. Клячківського («Клим Савур») та інших організаторів УПА, діяльність радянських партизанів і їх взаємини з місцевим населенням, а також контакти підпілля ОУН і УПА з німцями, зростання збройних загонів.

Особливо автор пропозицій пропонував проаналізувати документи про повернення радянської влади у Західну Україну (1944 р.), виокремити звернення ОУН до населення про звільнення німцями С. Бандери й у цьому контексті акцентувати боротьбу ОУН та УПА з більшовиками, а не нацистами. Пропонувалося висвітлити початок масової боротьби з підрозділами Червоної армії та радянськими партизанами; передачу німцями влади в окремих

районах ОУН або УПА, окремі домовленості між УПА і німцями, зокрема, у Камінь-Каширському районі Волинської області. Завершити цей розділ автор пропонував матеріалом про остаточне звільнення території України від німців наприкінці 1944 р.

У третьому розділі невідомий автор пропонував сконцентруватися на аналізі діяльності ОУН та УПА у повоєнний період, показати конкретні злочини націоналістичного підпілля, проаналізувати статистичні дані про діяльність українського підпілля за інформацією НКДБ–МДБ–КДБ УРСР, навести приклади ліквідації органами держбезпеки великих загонів УПА (операції у Кременецьких лісах 1944 р., у районі Космача на Івано-Франківщині, спецоперації зі знищення В. Стельмащука («Рудий») та Д. Клячківського («Клим Савур»), розгром підрозділів УПА «Магура», «Чорний ліс», захоплення члена Проводу ОУН О. Луцького («Андрієнко»). Описати зміну ситуації навесні 1945 р., реорганізацію підпілля ОУН та УПА, заходи радянського й партійного апарату щодо розкладання підпілля, масову явку «с повинной» колишніх учасників ОУН і УПА, а також вдалі операції націоналістичного підпілля (зокрема, коли у Лисецькому районі Станіславської області група підпільників вийшла з лісу нібито здаватися, довірливий оперативний співробітник їм повірив, а вони його вбили у Чорному лісі і знову повернулись в підпілля) та боротьбу чекістів із глибоко законспірованим підпіллям.

У висвітленні бойових акцій підпілля (напади на машини з військовослужбовцями, диверсійні, терористичні акти) акцент робився на «звірствах націоналістів». Так, пропонувалося надрукувати випадок із захопленням коменданта-прикордонника та його дворічної дитини, яких вбили і спалили у машині. В іншому випадку оперуповноваженому Сибірцеву відтягли голову і, настромивши її на кіл, виставили при дорозі неподалік м. Кути Станіславської області.

Автор наполягав на систематизації матеріалів про чекістські операції, зокрема, агентурну справу на Провід ОУН на Волині «Центр», операцію зі знищення Карпатського крайового проводу ОУН(б) у жовтні–листопаді 1950 р., в якій брали участь понад 1000 співробітників і солдатів МДБ. Тоді загинули Василь Савчак («Сталь»), Р. Качурівський («Борис»), Степан Слободян («Єфрем») та інші повстанці. За виявленими у них матеріалами чекісти підготували відповідні аналітичні огляди про основні напрямки діяльності ОУН у 1950 р., поширення її на Схід України та контакти із закордонними організаціями і розвідками інших держав.

У четвертому розділі автор пропонував зосередитися на зв'язку ОУН після завершення Другої світової війни з розвідками США та Великобританії, показати розшук і ліквідацію кур'єрів ОУН та УПА, особливо на території Болехівського, Рожнятинського, Вигодського районів Станіславської області, як приклад, описати роботу завербованого агента «Івана Гавриловича» — одного з керівників підпілля ОУН та УПА на Станіславщині, який реалізував агентурну справу «Розгром», створив легендарний Карпатський крайовий провід ОУН(б), сприяв арешту і ліквідації членів Проводу ОУН(б) Р. Кравчука («Петро») та П. Федуну («Полтава»), затриманню В. Охрімовича («Грузин»), а також роботу агента «Тарас Степанович» на території Коломийщини, реалізацію справи «Перехват», розшук керівництва Ковельського окружного проводу ОУН(б) і його провідника Василя Сементуха («Ярий») тощо.

Автор пропонував змалювати виховання підпільників ОУН та УПА у «фашистському» дусі, проілюструвати зв'язок підпілля з греко-католицьким духівництвом. Особливо відобразити розслідування органами КДБ злочинів ОУН і УПА проти мирних мешканців. До матеріалів залучалися зразки народного гумору на кшталт «УПА — це українська підземна армія».

Наприкінці автор пропонував на даних статистики довести, що спроба українських націоналістів «затягнути у своє зловонне болото» радянських людей зазнала краху. На думку невідомого автора пропозицій, український народ «залишився вірним своїй Батьківщині та ідеалам великої Комуністичної партії».

19 вересня 1959 р. свої пропозиції щодо створення збірника документів надіслав заступник начальника одного з відділів УКДБ по Хмельницькій області Красников¹². На його думку, праця повинна охоплювати боротьбу з націоналізмом саме у повоєнний час, хоча більш ранні періоди також цікаві. Красников відзначав, що у розширеному варіанті книга нагадуватиме історію ОУН, а не історію боротьби чекістів проти ОУН. Тому він пропонував зосередитися на повоєнному періоді. Тим більше, що цей час був прекрасно представлений наявними документами з архіву КДБ УРСР, натомість документи довоєнного періоду щодо діяльності українських націоналістів збереглися не повністю.

Із пропозицій Красникова видно, що, на його думку, «ОУН повоєнного періоду ввібрала все, що було накопичено, вироблено

нею за попередні роки: досвід підпільної антирадянської роботи, ненависть до радянської влади, терористичну діяльність, продажність імперіалістичним колам» тощо. Водночас він не заперечував, щоб у вступній статті коротко відобразити діяльність ОУН на ранніх стадіях і боротьбу проти неї радянських чекістів з тим розрахунком, що аналіз повоєнних подій буде продовженням викладу.

Вступ мав би складатися з 20–25 аркушів, де описувалися б такі моменти: суть ідеології українських націоналістів і необхідність проведення рішучої боротьби проти її поширення; виникнення українських націоналістичних організацій та боротьба на різних етапах до Другої світової війни (українські уряди 1917–1919 рр., повстанські загони Струка, Тютюнника, Зеленого та ін., закордонні українські організації та відомі діячі Грушевський, Петлюра, Коновалець тощо. Особливо пропонувалося зупинитися на діяльності ОУН у Західній Україні у 1939–1941 рр. після приходу Червоної армії і приєднання цих територій до СРСР; ОУН та УПА у 1941–1945 рр.; похідні групи ОУН; Акт 30 червня 1941 р., створення дивізії ваффен СС «Галичина»; боротьба УПА та УНС із радянськими партизанськими загонами тощо.

Історію повоєнного періоду Красников пропонував розбити на три великих етапи: 1944–1946 рр. — розгром великих загонів УПА; 1947–1949 рр. — боротьба чекістів та партійно-радянського активу з диверсійною діяльністю ОУН і УПА та ідеологічно-пропагандистською роботою підпілля; 1950–1953 рр. — остаточна ліквідація організованого підпілля на території УРСР.

У першому розділі Красников вважав за необхідне викласти оперативну ситуацію в УРСР станом на 1944 р., наявність різних проводів ОУН, збройних загонів УПА та їх напади на радянські військові підрозділи. Пропонував відзначити слабе знання чекістами місцевих реалій у перші місяці після завершення війни. Особливо необхідно було належно висвітлити найбільш характерні чекістсько-військові заходи проти УПА.

Наступний етап боротьби характеризувався зусиллями радянських каральних органів щодо запобігання диверсійно-терористичній діяльності підпілля ОУН, акцій проти організації колгоспів, радянських активістів тощо. Красников вважав, що завдяки зусиллям чекістів та партійно-радянського апарату ОУН перейшла у глибоко законспіроване підпілля. У 1949–1950 рр. багато районів вже були «вичищені» від підпілля ОУН і УПА. До кінця 1950 р. структури ОУН та УПА були повністю розпорошеними. Як ре-

¹² ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, арк. 33–40.

зультат — склалися належні умови для остаточного придушення підпілля.

У третьому розділі Красников пропонував подати найбільш характерні матеріали щодо ліквідації мережі ОУН, описати захоплення та знищення керівників підпілля тощо. Через її розгалуженість та масштабність доцільно було в окремих розділах показати наступні моменти: використання агентурно-бойових груп і внутрішньої агентури у боротьбі з ОУН і УПА, перешкоджання встановленню контактів ОУН і УПА з закордонними центрами та розвідувальними службами інших держав, роль партійних органів та місцевого населення у боротьбі з підпіллям. Окремо показати чекістів, які загинули в боротьбі з українськими націоналістами.

Красников вважав, що в основу майбутньої книги мали лягти агентурні матеріали, повідомлення та звіти про чекістсько-військові операції й агентурні комбінації; з окремих важливих питань — донесення агентури, спогади учасників боротьби, окремі оунівські документи, матеріали з компрометації підпільників тощо. Автор рекомендував використати у книзі свідчення захоплених керівників ОУН і УПА М. Бригідера, І. Сказінського («Крига», «Ясмин», «Богун»); матеріали про напади на районні центри Струсів, Козову, Буданів Тернопільської області; заходи чекістів щодо виводу з підпілля, вербовку і використання керівника СБ Тернопільського окружного проводу ОУН(б) Василя Магдія («Жар»); дані про проведення УМДБ по Тернопільській області чекістських операцій на р. Стрипа влітку 1947 р.; матеріали агентурної справи на Тернопільський окружний провід ОУН(б) «Поділля»; документи про чекістсько-військові операції 1948–1949 рр. у районах Тернопільської області, про ліквідацію референтури пропаганди Подільського крайового проводу ОУН(б) і її керівника «Євгена», а також щодо вербування підпільників, які співпрацювали з радянськими органами і допомагали знищувати підпілля; операція з ліквідації керівника зв'язків В. Кука — В. Порплиці («Байда») у 1953 р.; справа «Закат» щодо створення за допомогою агентів «Кореня» та «Чумака» легендарного районного проводу ОУН(б) у Кременецькому районі Тернопільської області в 1952–1954 рр.; ліквідація кур'єрської групи «Бурога» восени 1953 р. та використання колишнього керівника Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН(б) «Скоби» для виводу керівників підпілля у Хмельницьку область та їх захоплення в 1952–1954 рр. тощо. Красников володів інформацією і щодо інших подібних заходів,

які, на його думку, яскраво ілюстрували як успіхи, так і провали чекістської роботи проти підпілля ОУН та УПА.

Таким чином, усі пропозиції були зібрані у 4-му управлінні КДБ УРСР. Більшість їх згодом буде враховано при доборі матеріалів до збірника документів.

Беручи до уваги важливість поставленого завдання, голова КДБ УРСР В. Нікітченко 29 грудня 1959 р. надіслав заступникові голови КДБ СРСР генерал-майорові Перепеліцину лист (№ 2468/н) із проханням оплатити трьом оперативним працівникам з УКДБ областей відрядження з 10 січня по 10 липня 1960 р.¹³ Нікітченко пояснив, що КДБ УРСР проводиться робота з узагальнення досвіду та систематизації документів по боротьбі з ОУН та УПА. Тому у розпорядження КДБ УРСР з обласних управлінь відрядили трьох оперативних працівників строком на 6 місяців.

Але в Москві вважали інакше. Заступник голови КДБ СРСР генерал-майор Перепеліцин 15 січня 1960 р. своїм листом (№ 103/п) повідомив В. Нікітченка, що згідно з постановою РНК СРСР № 1047 від 19 липня 1940 р. службове відрядження призначається на строк не більше 45 діб. Лише у випадку особливої необхідності його дозволялося продовжити ще на 15 діб. Такий самий порядок існував в органах КДБ СРСР (введений наказом КДБ СРСР № 51 від 1956 р.). Зважаючи на це, Москва не санкціонувала виплату добо-вих та квартирних грошей на відрядження строком понад 60 діб¹⁴.

Однак, робота розпочалася. 5 лютого 1960 р. голова КДБ УРСР В. Нікітченко надіслав управлінням КДБ у Львівській, Волинській, Рівненській, Тернопільській, Станіславській та Чернівецькій областях розпорядження № 225/н. Вказувалося, що КДБ УРСР здійснює роботу з узагальнення та вивчення досвіду боротьби радянських органів держбезпеки з підпіллям ОУН і УПА. Тому місцевим чекістам пропонувалося систематизувати наявні в архівах УКДБ основні агентурно-оперативні та слідчі матеріали, вилучені підпільні документи і підготувати узагальнену довідку, в якій відобразити процес знищення націоналістичного підпілля й УПА на території кожної області за період 1944–1954 рр.¹⁵

Для виконання цього завдання В. Нікітченко пропонував залучити до роботи оперативних працівників УКДБ, звільнених у

¹³ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, арк. 41.

¹⁴ Там само, арк. 42.

¹⁵ Там само, арк. 43–44.

запас досвідчених співробітників, які безпосередньо брали участь у боротьбі з ОУН та УПА і здатних підготувати необхідні документи. Матеріали повинні подаватися у формі оглядових довідок, рефератів, нарисів, систематизованих тематичних добірок копій документів та фотокопій. Пропонувалося розглянути основні та найбільш важливі чекістсько-військові операції, агентурні комбінації, заходи профілактичного характеру, розслідування тощо.

При систематизації документів, що відображали процес боротьби радянських органів держбезпеки з українськими націоналістами у період 1944–1954 рр., рекомендувалося використовувати розроблений під керівництвом начальника відділення 1-го відділу 4-го управління КДБ УРСР підполковника Махова перелік основних питань¹⁶, який 3 лютого 1960 р. було затверджено заступником начальника 4-го управління КДБ УРСР підполковником Зубатенком¹⁷. Узагальнену довідку з додатком — систематизованими архівними матеріалами та їх копіями — пропонувалося представити у КДБ УРСР до 20 квітня 1960 р. Разом із нею слід було надіслати пропозиції щодо підготовки навчального посібника з вказаної тематики для службового користування¹⁸.

Головну увагу у переліку слід було приділити двом основним темам. *Перша* — це діяльність ОУН і УПА, а саме структура підпілля, його тактика у різні роки, програми «Орлик», «Дажбог» та «Олег», діяльність ОУН(м), стосунки ОУН і УПА з Українською греко-католицькою церквою та іншими релігійними організаціями, контакти підпілля ОУН і УПА зі спецслужбами іноземних держав тощо.

Друга — це діяльність органів НКВС–НКДБ–МДБ–МВС–КДБ, а саме їх структура та організація, співпраця з міліцією й армією, діяльність Управління боротьби з бандитизмом НКДБ і створення на його базі управління 2-Н МДБ УРСР, створення відділів 2-Н в обласних управліннях, питання щодо тактики, яку застосовували радянські органи в боротьбі з підпіллям, агентурна розробка, створення та діяльність агентурно-бойових груп, методи компрометації підпільників ОУН та УПА, профілактична робота та робота з розкладання підпілля, агентурні комбінації тощо.

¹⁶ Цей список питань також доданий до справи: ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, арк. 45–56.

¹⁷ Там само, арк. 56.

¹⁸ Там само, арк. 44.

Звісно, що після розпорядження голови КДБ УРСР в обласних УКДБ серйозно поставилися до виконання подібного доручення, тож невдовзі почали надходити плани роботи щодо підготовки матеріалів. Першим (24 лютого 1960 р.) план, затверджений начальником УКДБ полковником Арнаутенком, активним учасником та організатором боротьби з підпіллям ОУН і УПА, надіслав начальник 4-го відділу УКДБ по Рівненській області полковник Стецько¹⁹. Планом передбачалося з 22 лютого по 20 квітня 1960 р. провести роботу з систематизації архівних матеріалів УКДБ та підготувати узагальнену довідку, яка відображала процес ліквідації підпілля на території Рівненської області у 1944–1954 рр. Планувалося, що даною роботою займатимуться досвідчені співробітники Гнап та Ільяш.

План зобов'язував чекістів ретельно вивчити матеріали оперативних обліків на керівні ланки ОУН та УПА; документи літерних справ, узагальнені доповіді, огляди та довідки про діяльність підпілля ОУН і УПА; документи повстанців, які містять цікаву інформацію; матеріали з особових справ на співробітників та агентуру, що брала участь в оперативних заходах проти підпілля і ліквідації його керівних ланок; директиви та розпорядження з питань організації боротьби проти підпілля; лекції, огляди та іншу навчальну літературу з чекістських кабінетів, а також описання бойових подвигів співробітників та їх біографії. Планувалося також використати документи з державних історичних архівів. Робота мала завершитися до 20 березня 1960 р.

Наступним пунктом плану передбачалося підготувати систематизовані документи у вигляді довідок, витягів, копій документів, фотокопій, рефератів та нарисів з основним питань згідно з переліком, надісланим КДБ УРСР. Зокрема, систематизувати інформацію про структуру ОУН та УПА, тактику і форми їх підпільної діяльності, контакти українських націоналістів з іноземними розвідками, диверсійно-терористичну діяльність, участь населення у ліквідації підпілля та профілактичні заходи, що призводили до його розкладу. Усе це мав виконати співробітник УКДБ по Рівненській області Гнап до 30 березня 1960 р.

Далі передбачалося узагальнити документи про структуру, кадри та технічне забезпечення радянських органів державної безпеки; узагальнити їх тактику, методи та заходи в боротьбі проти підпілля;

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, арк. 57–62.

подати інформацію про агентурно-оперативні та військові операції з ліквідації підпілля; висвітлити героїзм та відвагу чекістів у боротьбі з підпіллям. На виконання цієї роботи співробітнику УКДБ по Рівненській області Ляшчу відводився час до 30 березня 1960 р.

Усі документи (або їх копії) про важливі чекістсько-військові операції планувалося доповнити та уточнити зі слів ветеранів, які особисто брали участь в боротьбі з підпіллям ОУН і УПА. Для систематизації та підготовки необхідних документів залучалися оперативні співробітники (у тому числі звільнені у запас) — очевидці й учасники подій 1944–1954 рр. Так, начальникові відділення УКДБ Стекляру було доручено до 20 березня 1960 р. підготувати дані та узагальнену довідку про стосунки ОУН(б) та ОУН(м) і їх контакти з іноземними розвідками. Начальник відділення УКДБ Макаров до цієї ж дати мав підготувати узагальнену довідку про церковні течії, які підтримували контакти з підпіллям ОУН і УПА. Начальнику обліково-архівного відділу УКДБ Сухіну доручалося підготувати матеріали щодо кількості агентури, залученої до боротьби з підпіллям ОУН і УПА, а також статистику проявів підпілля. Помічнику начальника УКДБ по кадрах Лобашову до 30 березня 1960 р. слід було надати інформацію про кадри та технічні можливості УМДБ у Рівненській області в період 1944–1954 рр., нагороджених урядовими відзнаками «за боротьбу з бандитизмом» співробітників, біографії загиблих чекістів. Начальнику слідчого відділу УКДБ Скоробогатьку було доручено до 5 квітня 1960 р. підготувати 4–5 найбільш характерних агентурних комбінацій із розробки підпілля. Колишнім співробітникам УМДБ у Рівненській області Разуваєву, Брушковському, Дмитренку, Некрасову, Гончаруку, Демченку, а також чекістам Лубенникову, Голубцову, Гненюку, Моткіну, Шевченку, Агапову та Семенову було доручено до 5 квітня 1960 р. підготувати 1–2 реферати щодо найбільш характерних агентурних комбінацій у боротьбі з націоналістичним підпіллям. Заступникові начальника відділу УКДБ по Здолбунівському району Артем'єву було запропоновано до 30 березня 1960 р. систематизувати та підготувати узагальнюючу довідку з оперативного використання винищувальних батальйонів і груп охорони громадського порядку в боротьбі проти збройного підпілля. Старшому оперуповноваженому УКДБ Прудьку доручили до 5 березня 1960 р. узагальнити досвід оперативного використання агентурно-бойових груп, навівши 4–5 найбільш характерних прикладів тощо.

Наприкінці плану начальник УКДБ по Рівненській області полковник Стецько пропонував на основі вказаних матеріалів і документів підготувати узагальнену довідку, в якій відобразити послідовний процес знищення радянськими органами держбезпеки підпілля ОУН і УПА на території області. Вказану довідку з додатками (копії найбільш важливих документів) слід було надіслати у КДБ УРСР до 20 квітня 1960 р.

27 лютого 1960 р. план, затверджений начальником УКДБ по Волинській області полковником Стебловським, надіслав начальник 4-го відділу УКДБ полковник Журавльов²⁰. У більшості питань він повторює план заходів Рівненського УКДБ. Основними виконавцями зазначені співробітники Кромський та Чередник. Крім них, у роботі були задіяні оперативні працівники, які брали участь у знищенні підпілля ОУН і УПА: Мінеєв, Соломатін, Осипов, Заєць, Сорокін, Гузачов, Зозуля, Услугін, Удахін, Аврамов, Толстунів, Воронянський, Ізотов, Резник. До 5 квітня 1960 р. вони мали підготувати по 1–2 реферати з найбільш характерних агентурно-оперативних заходів проти підпілля.

Заступнику оперуповноваженого УКДБ по Нововолинському району Чуріну було запропоновано до 1 квітня 1960 р. систематизувати та підготувати узагальнену довідку про шифри й коди, які застосовували підпільники ОУН та УПА, і методи їх розшифрування радянськими органами держбезпеки. Він мав використати матеріали щодо розшуку підпільників у Коритницькому та Ворончинському лісах, вилучені чекістами у 1950 р. в повстанських бункерах документи керівника крайового проводу ОУН(б) І. Литвинчука («Дубовий», «Блок», «Механік»). Співробітник Кромський повинен був до 5 квітня 1960 р. узагальнити матеріали про використання агентурно-бойової групи «Богдана» та її участь у розгромі керівних центрів підпілля. Заступник начальника слідчого відділу Маркелов мав систематизувати та подати інформацію щодо 4–5 найбільш характерних випадків розробки заарештованих підпільників. Начальник відділення Гордєєв повинен був до 25 березня 1960 р. підготувати узагальнюючу довідку щодо церковних організацій, які підтримували контакти з підпіллям ОУН та УПА тощо.

Начальник 4-го відділу УКДБ по Волинській області полковник Журавльов на основі вказаних матеріалів і документів пропонував підготувати узагальнюючу довідку з послідовного процесу

²⁰ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, арк. 63–68.

знищення підпілля ОУН і УПА радянськими органами держбезпеки на території області. Вказану довідку з додатками (копії найбільш важливих документів) слід було надіслати у КДБ УРСР до 20 квітня 1960 р.

Передбачалося, що колишні учасники боротьби з підпіллям на території Волинської області майор Воронянський (у 1960 р. — уповноважений УКДБ УРСР по Житомирській області у м. Коростень) та підполковник Ізотов (у 1960 р. — начальник відділу УКДБ по Черкаській області) підготують реферати про участь у важливих операціях. Для цього заступник начальника 2-го управління КДБ УРСР підполковник Зубатенко підготував (17 березня 1960 р.) відповідні письмові прохання до начальників УКДБ по Житомирській і Черкаській областях з пропозицією відрядити на 6 днів Воронянського та Ізотова до Луцька²¹.

25 березня 1960 р. план роботи надіслав начальник УКДБ по Тернопільській області полковник Золотоверхий²². Основними виконавцями були зазначені полковник Довганюк (керівник групи), підполковники Рибченко, Харламов, Гусев, майори Криканов, Ільїних, капітан Андреев та старший лейтенант Гусев. Окрім безпосередніх заходів, Золотоверхий акцентував увагу на необхідності асигнування 10 тис. руб. для оплати роботи залучених машиністок і заохочення співробітників, які вийшли у запас. Оскільки зазначена група розпочала роботу лише 25 березня 1960 р., Золотоверхий просив продовжити термін до травня. Цей документ доповідався заступникові голови КДБ УРСР Шульженкові, однак у справі немає матеріалів, які підтвердили б виділення грошей²³.

Щодо плану роботи групи, то обов'язки були розподілені таким чином. Майори Криканов та Ільїних повинні були підняти з архіву УКДБ оперативні обліки на керівні центри ОУН різного рівня та підібрати відповідні матеріали про їх діяльність. Підполковник Рибченко, капітан Андреев та старший лейтенант Гусев мали переглянути матеріали літерних справ, узагальнені доповіді, огляди та довідки про боротьбу з підпіллям ОУН і УПА, вилучені матеріали повстанців. Підполковник Харламов та майор Криканов були зобов'язані опрацювати матеріали особових та робочих справ агентури, що використовувалась у складних операціях та комбіна-

ціях. Підполковникові Гусеву належало переглянути лекції, огляди, біографії загиблих співробітників, фотографії та інші матеріали, що могли б увійти до збірника. Він же опрацьовував найбільш важливі слідчі та кримінальні справи на керівників ОУН і УПА, матеріали відкритих судових процесів.

Далі у плані роботи передбачалося силами всіх задіяних співробітників під керівництвом полковника Довганюка підготувати систематизовані документи у вигляді довідок, витягів, нарисів, копій, фотокопій, рефератів із найбільш важливих питань згідно з переліком, надісланим КДБ УРСР. Усі зібрані документи планувалося доповнити зі слів колишніх оперативників, які безпосередньо брали участь у розгромі підпілля. Цю роботу виконували Довганюк, Криканов та Ільїних.

Для систематизації та підготовки документів було залучено оперативних співробітників — учасників подій 1944–1954 рр. Зокрема, співробітники УКДБ Питяєв, Каймакан, Чепелевич, Козачук, Матвеев, Сусленко, Ковальов, Риндюк, Корсаков, Дубовий, Вахрушев, Болонін, Первомайський, Смирнов, Бедевка, Новотарський до 20 квітня 1960 р. мали підготувати 1–2 реферати щодо найбільш характерних агентурних комбінацій із чекістської практики.

Майору Криканову до 20 квітня 1960 р. доручили узагальнити досвід використання агентурно-оперативної групи «Думка» і підготувати детальний реферат, відобразивши найбільш важливі етапи операції, її результати, особливо показавши методи легендування як найбільш ефективний спосіб боротьби з підпіллям, що активно використовувався у практиці радянських органів держбезпеки.

У плані висловлювалося окреме прохання до КДБ УРСР дозволити відрядити з УКДБ по Хмельницькій області до Тернополя підполковника Красникова, який мав підготувати реферат про чекістські заходи щодо діячів головного та крайового проводів ОУН(б), в яких він особисто брав активну участь. Також було висловлене побажання, щоб начальник УКДБ по Рівненській області полковник Арнаутенко підготував огляд за справою «Закат», у проведеної якої він був активно задіяний.

Керівник групи з узагальнення досвіду боротьби органів державної безпеки з підпіллям ОУН і УПА по Тернопільській області полковник Довганюк пропонував на основі вказаних матеріалів і документів підготувати узагальнену довідку, в якій відобразити послідовний процес знищення на території області підпілля ОУН і УПА. Цей документ із додатками (копії найбільш важливих

²¹ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, арк. 69–70.

²² Там само, арк. 71–77.

²³ Там само, арк. 71.

матеріалів) слід було надіслати до КДБ УРСР до кінця травня 1960 р.

Заступник начальника 2-го управління КДБ УРСР Зубатенко задовольнив прохання тернопільських чекістів, і 11 квітня 1960 р. підписав листа до начальника УКДБ по Хмельницькій області Поліщука з проханням відрядити до Тернополя на 8 днів заступника начальника відділу майора Красникова для підготовки матеріалів щодо найбільш характерних чекістсько-військових операцій²⁴.

28 березня 1960 р. план, затверджений чотирма днями раніше начальником УКДБ по Станіславській області полковником Фесенком, надіслав начальник 2-го відділу УКДБ полковник Шорубалка (у минулому — начальник управління 2-Н)²⁵. Планувалося, що участь у роботі візьмуть співробітники Порубай, Нечаєв, Ганженко, Пястолов, Каменєв та інші, які мали значний досвід у боротьбі з підпіллям ОУН та УПА. Перелік пунктів тотожний із планами УКДБ по Рівненській, Тернопільській та Волинській областях. Однак обсяг роботи у Станіславській області дещо відрізнявся. 16 квітня 1960 р. начальник УКДБ по Станіславській області В. Фесенко надіслав листа голові КДБ УРСР В. Нікітченку, в якому зазначав, що в архіві УКДБ зберігається величезна кількість оперативних документів, які відклялися у процесі боротьби з підпіллям ОУН і УПА. Указані матеріали становлять неабияку оперативну та історичну цінність, але вони не можуть бути в повній мірі використані в оперативній роботі, оскільки досі несистематизовані. Для систематизації архівних фондів планувалося залучити співробітників, які вийшли у запас. На думку В. Фесенка, із цією роботою протягом 4 місяців цілком могла впоратися група з чотирьох осіб. Для цього начальник УКДБ по Станіславській області просив асигнувати 12500 руб.²⁶

Цей лист доповідався заступникові голови КДБ УРСР Шульженку, його опрацьовували керівник групи з узагальнення досвіду роботи органів держбезпеки Павленко та підполковник Махов. Будь-якої інформації щодо наданих УКДБ по Станіславській області асигнувань у справі немає, тож цілком імовірно, що зазначені матеріали так і залишилися несистематизованими.

²⁴ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, арк. 84.

²⁵ Там само, арк. 78. Хоча план мав затверджувати Шорубалка, однак на документі стоїть підпис його заступника.

²⁶ Там само, арк. 85–86.

Слід відзначити, що доля цього цінного документального масиву склалася сумно. До 1990 р. матеріали зберігалися у підвалі УКДБ по Івано-Франківській (колишній Станіславській) області, а згодом, на виконання відомого наказу КДБ СРСР № 00150, більша їх частина була знищена. Нині відомо, що оперативні матеріали про боротьбу з підпіллям ОУН і УПА вантажівками вивозилися з управління, а потім спалювалися... Нині в архіві СБУ в Івано-Франківській області таких матеріалів на зберігання практично немає.

Роботі з узагальнення досвіду органів держбезпеки надавалося першорядне значення. Але все ж таки голова КДБ УРСР В. Нікітченко залишався незадоволеним темпами. Відтак 23 квітня 1960 р. начальникам УКДБ західних областей УРСР було надіслане розпорядження № 755/н²⁷, в якому зазначалося, що в УКДБ по Львівській, Станіславській, Чернівецькій, Волинській, Рівненській і Тернопільській областях робота з виконання розпорядження № 255/н від 5 лютого 1960 р. не була належно організована. У результаті не було залучено співробітників, які безпосередньо брали участь у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА, а згодом вийшли у запас. Мало приділялося уваги складанню оглядів та рефератів щодо основних агентурно-оперативних заходів проти підпілля. УКДБ по Тернопільській, Станіславській і Чернівецькій областях розпочали роботу лише в березні 1960 р., тож вони не зможуть якісно її завершити у визначений строк. Керівництво КДБ УРСР дозволило продовжити терміни збору та впорядкування матеріалів з історії боротьби з підпіллям ОУН і УПА до 1 червня 1960 р.

В. Нікітченко наголосив, що КДБ УРСР приділяє особливе велике значення цій проблемі і зажадав особистого контролю начальників УКДБ за дотриманням плану робіт²⁸. Крім того, він запропонував начальникам УКДБ надіслати списки колишніх співробітників, яких доцільно було б долучити до роботи²⁹. У відповідь на цю пропозицію надійшли листи від УКДБ по Рівненській, Станіславській та Волинській областях зі списками ветеранів, звільнених у запас³⁰.

Наприкінці квітня 1960 р. КДБ УРСР нарешті дозволив використати певні кошти для здійснення робіт. 25 квітня того року

²⁷ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, арк. 87.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само, арк. 91–95.

заступник голови КДБ УРСР полковник Шульженко надіслав начальникам УКДБ по Станіславській, Чернівецькій, Волинській, Рівненській і Тернопільській областях вказівку № 759/н, якою дозволив використати кошти за статтею 5 «б» (спеціальні витрати) на оплату роботи з систематизації архівних матеріалів відповідно до вказівки № 225/н від 5 лютого 1960 р.³¹ Згідно з документом, УКДБ по Тернопільській області було дозволено використати 3000 руб., Рівненській — 2500 руб., Станіславській — 2000 руб., Чернівецькій — 1000 руб., Волинській — 1500 руб. (утім, зазначені УКДБ просили на ці витрати значно більші суми, по 10000–12000 руб.).

Звісно, що про організацію та виконання такого значного проекту київські чекісти інформували московське начальство. 29 квітня 1960 р. голова КДБ УРСР В. Нікітченко направив листа (№ 783/н) голові КДБ СРСР О. Шелепіню, в якому доповів, що роботу з розробки та систематизації архівних документів щодо узагальнення досвіду боротьби органів державної безпеки з ліквідації ОУН й УПА у повоєнний період успішно розпочато. В. Нікітченко пропонував залучити до неї колишніх співробітників КДБ, які брали участь у боротьбі з підпіллям, але станом на 1960 р. перебували у запасі. Деяких працівників він пропонував використати для розробки архівних документів. На його думку, навіть тих співробітників, які проживали в інших містах, слід направити у відповідні підрозділи УКДБ західних областей. Відтак В. Нікітченко просив О. Шелепіна дозволити відшкодовувати витрати на проїзд та добові співробітникам-ветеранам, які будуть задіяні у підготовці збірника: по 26 руб. добових, квартирних у межах існуючих норм та вартості проїзду у плацкарті (полковникам — у м'якому вагоні)³². Матеріалів про реакцію московського керівництва на вказану ініціативу виявити поки що не вдалося.

Наприкінці травня – у липні 1960 р. до КДБ УРСР надходили підготовлені матеріали:

- 31 травня і 27 червня від начальника УКДБ по Волинській області полковника Стебловського³³;
- 1 червня з УКДБ по Тернопільській області від полковника Полудня (2029 аркушів)³⁴;

³¹ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр.13, арк. 88.

³² Там само, арк. 89–90.

³³ Там само, арк. 96 (супровідний лист), 97–106 (опис систематизованих матеріалів), 138–139.

³⁴ Там само, арк. 107 (супровідний лист), 108–111 (опис матеріалів).

- 2 червня від начальника УКДБ по Станіславській області полковника Фесенка (436 аркушів)³⁵;
- 20 червня від начальника УКДБ по Львівській області полковника Шевченка (23 томи на 3500 аркушах чекістських документів і 12 томів на 6500 аркушах підпільних видань і документів ОУН і УПА)³⁶;
- 7 (за іншими даними 9) липня від в.о. начальника УКДБ по Рівненській області полковника Синенка³⁷;
- 20 липня від начальника УКДБ по Чернівецькій області полковника Охріменка (7 томів на 1361 аркуші)³⁸.

Таким чином, у розпорядженні групи при голові КДБ УРСР опинилися десятки томів і тисячі аркушів оригіналів та копій архівних документів.

Однак робота над виявленням матеріалів та їх упорядкуванням тривала і після звіту. Зокрема, 26 лютого 1961 р. начальник групи при голові КДБ УРСР Павленко з листом № 394/н повернув до архіву УКДБ по Львівській області сім пакетів із речовими доказами з архівно-кримінальної справи керівника Львівського крайового проводу ОУН у 1950–1952 рр. Євгена Пришляка («Ярема»). Частину речових доказів було долучено до справи № 372, про що зазначено в її описі³⁹. 17 березня 1961 р. до архіву УКДБ по Львівській області повернули агентурну справу «Звери», з матеріалів якої було зроблено копії⁴⁰.

Для підготовки справи № 372 були використані документи архіву КДБ УРСР. Так, 27 січня 1962 р. начальник групи при голові КДБ УРСР полковник Павленко затвердив постанову про приєднання до цієї справи матеріалів про діяльність агентурно-бойових груп МДБ УРСР і їх використання в боротьбі з підпіллям ОУН і УПА. Документи, які зберігалися у фонді № 2, опис № 73 за 1954 р., порядковий № 100, опис № 100 за 1954 р., порядковий № 37 тепер приєднувалися до тому № 82 справи № 372 (арк.108–327)⁴¹.

27 січня 1962 р. начальник групи при голові КДБ УРСР полковник Павленко у рапорті доповів голові КДБ УРСР В. Нікітченку

³⁵ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, арк. 112–133.

³⁶ Там само, арк. 134–137.

³⁷ Там само, арк. 140 (супровідний лист), 141–142 (опис матеріалів).

³⁸ Там само, арк. 143.

³⁹ Там само, арк. 144.

⁴⁰ Там само, арк. 145.

⁴¹ Там само, арк. 170.

про завершення роботи і створення збірника документів. Він повідомив, що, згідно з розпорядженням, групою з узагальнення досвіду протягом 1960–1961 рр. за участю управлінь КДБ західних областей України було проведено значну роботу зі збору та систематизації основних документальних матеріалів, які висвітлювали структуру та характер антирадянської діяльності ОУН і УПА, методи і прийоми агентурно-оперативної роботи органів держбезпеки з ліквідації організованого підпілля ОУН та збройних загонів УПА на території республіки в 1944–1954 рр. Загальна кількість зібраних матеріалів становила 36647 аркушів, які було систематизовано у 98 томах. Вони були зареєстровані як окремий збірник під № 372 у фонді колекції друкованих видань 10-го (архівно-облікового) відділу КДБ УРСР. Для зручності користувачів було складено тематичний опис матеріалів на 9 аркушах⁴², а також описи кожного тому. Крім того, у 99-му томі зроблено тематичний довідник справи⁴³. На рапорті є відмітка, що 27 січня 1962 р. начальник групи при голові КДБ УРСР полковник Павленко особисто доповів про проведену роботу В. Нікітченку.

Але навіть після офіційного завершення роботи над справою № 372 збір матеріалів все ще тривав. Зокрема, 24 березня 1962 р. заступник начальника УКДБ по Станіславській області підполковник Миц надіслав начальникові групи при голові КДБ УРСР полковникові Павленку архівно-кримінальну справу № 32518 у 3-х томах на одного з відомих керівників підпілля ОУН і УПА Олександра Луцького («Андрієнко») та його дружину Ю. Ф. Луцьку⁴⁴. 16 квітня 1962 р. справу було повернуто до архіву УКДБ по Станіславській області⁴⁵.

Слід зазначити, що однією з причин створення подібних збірників матеріалів була активність закордонних українців і їх послідовна позиція у боротьбі за створення самостійної української держави. У багатьох країнах світу українська діаспора поширювала інформацію про боротьбу ОУН і УПА, закликаючи уряди держав перебування підтримати боротьбу українців за незалежність. Це неабияк дратувало КДБ СРСР. Тож збір документів у фондах

архівів КДБ УРСР здійснювався з метою систематизації наявної інформації та концентрації компрометуючого щодо ОУН, УПА й українських організацій за кордоном матеріалу.

В умовах «холодної війни» було започатковано новий проект – про співпрацю підпілля ОУН та УПА зі спецслужбами іноземних держав. 26 лютого 1962 р. заступник голови КДБ УРСР полковник Шульженко направив розпорядження (№ 579/н) начальникам УКДБ по Львівській, Станіславській, Тернопільській, Волинській, Рівненській, Чернівецькій та Закарпатській областях із повідомленням, що КДБ УРСР розпочав додаткову роботу зі збору та впорядкування документів щодо підтвердження зв'язку керівників ОУН і УПА з розвідувальними органами нацистської Німеччини, Великобританії, США, довоєнних Польщі, Румунії, Угорщини тощо. Шульженко доручив організувати збір матеріалів в архівах управлінь КДБ та обласних державних архівах. При цьому рекомендувалося отримувати оригінали, а коли це неможливо – фотокопії. Робити переклад з української на російську мову не вимагалось. Виявлені документи слід було представити у КДБ УРСР до 1 квітня 1962 р.⁴⁶

31 березня 1962 р. начальник УКДБ по Чернівецькій області підполковник Кравченко повідомив, що матеріалів про зв'язок «українських буржуазних націоналістів» з розвідувальними органами Німеччини та інших держав в архівах УКДБ–УМВС та державному архіві Чернівецької області не виявлено⁴⁷. Подібні відповіді надіслали начальник УКДБ по Тернопільській області полковник Полудень (29 березня)⁴⁸ і начальник УКДБ по Рівненській області полковник Арнаутенко (19 квітня)⁴⁹.

Начальник УКДБ по Станіславській області полковник Фесенко 31 березня 1962 р. повідомив, що наявні в архіві УКДБ документи свого часу були надіслані до Києва, а саме протоколи допитів О. Луцького про співпрацю ОУН із німцями, справи на учасників українських організацій за кордоном та агентів англійської розвідки В. Охрімовича, М. Кошацького та Й. Марчака⁵⁰.

9 (за іншими даними 12) травня 1962 р. начальник УКДБ по Волинській області Стебловський повідомив Шульженку, що всі

⁴² ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, арк. 172–181.

⁴³ Там само, арк. 171. Згодом справа № 372 налічуватиме 103 томи, до неї буде додано підсумки боротьби чекістів із підпіллям.

⁴⁴ Там само, арк. 182.

⁴⁵ Там само, арк. 183.

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, арк. 184.

⁴⁷ Там само, арк. 185.

⁴⁸ Там само, арк. 186.

⁴⁹ Там само, арк. 191.

⁵⁰ Там само, арк. 187–188.

матеріали про контакти підпілля ОУН і УПА з нацистами раніше вже були надіслані до КДБ УРСР, а інших даних на цей час не виявлено. З іншого боку, у Волинському обласному державному архіві зберігаються копії документів про контакти у 1930-х рр. підпілля ОУН з властями Литви та окремими німецькими посадовцями, однак на основі яких джерел їх складено і де перебувають оригінали — з'ясувати неможливо⁵¹.

Начальник УКДБ по Закарпатській області Ковшар 30 березня 1962 р. повідомляв Шульженка, що у Закарпатському обласному державному архіві було виявлено документи про контакти ОУН із розвідувальними органами Німеччини, копії яких (7 аркушів) надіслано до Києва (згодом старшим референтом групи при голові КДБ УРСР підполковником Маховим їх було долучено до справи № 372⁵²).

У результаті цієї роботи у колекції друкованих видань архіву КДБ УРСР був зафондований новий комплекс матеріалів — про контакти підпілля ОУН і УПА з розвідками зарубіжних країн.

На цьому діяльність групи при голові КДБ УРСР не завершилася. Згідно з розпорядженням керівництва КДБ УРСР № 351 від 9 жовтня 1963 р., належало сформувавши додатки до справи № 372 — справи № 376 і № 398 з оригіналами матеріалів підпілля ОУН та УПА 1944–1954 рр. На жаль, самої вказівки в матеріалах ГДА СБ України відшукати поки що не вдалося. Але на її існування вказують дотичні документи. Зокрема, збереглося кілька листів-відповідей, які свідчать про проведення у деяких УКДБ роботи із систематизації матеріалів ОУН та УПА і підготовки додатків до справи № 372.

18 жовтня 1963 р. начальник УКДБ по Житомирській області полковник Марченко надіслав начальникові групи при голові КДБ УРСР полковникові Павленку 105 примірників зразків підпільної літератури ОУН і УПА, яка була вилучена у загиблих і заарештованих повстанців⁵³. 23 жовтня 59 примірників надіслав начальник 2-го відділу УКДБ по Хмельницькій області підполковник Красников⁵⁴. Того ж дня аналогічні матеріали (листівки, журнали, звернення, брошури та інші матеріали за 1939–1950 рр.) надіслали заступник начальника 2-го відділу УКДБ по Тернопільській об-

ласті майор Панченко⁵⁵, а також УКДБ по Волинській області⁵⁶. 25 жовтня від начальника 2-го відділу УКДБ по Станіславській області полковника Шорубалка надійшло 190 назв книг, брошур, листівок, інструкцій, вказівок ОУН і УПА, вилучених на території області (опис цієї літератури зайняв 11 аркушів)⁵⁷. 12 листопада начальник 2-го відділу УКДБ по Чернівецькій області підполковник Яковенко надіслав зразки 10 листівок ОУН та УПА⁵⁸, а 15 листопада начальник 2-го відділу УКДБ по Вінницькій області полковник Ключко — 7 альбомів із листівками ОУН та УПА⁵⁹. Із надісланих матеріалів було сформовано справи № 376 і № 398, а самі вони становили додаток до справи № 372.

Крім того, до справ № 372 та № 376 долучалися матеріали з архіву КДБ УРСР, про що збереглися відмітки в окремих справах. Якщо не було можливості включити оригінали — обов'язково робилися копії. На які саме справи в першу чергу звернули увагу упорядники? Вони вилучали документи з агентурних справ на керівників підпілля ОУН і УПА, архівно-кримінальних та справ зі спеціальними повідомленнями. Слід відзначити, що в багатьох справах документи і фотографії зберігалися в кількох примірниках, тому вилучення одного з них не призводило до розпорошення матеріалів.

Деяко згодом співробітники КДБ УРСР підготували ще два збірники, тематично пов'язані з попередніми — про злочини підпілля ОУН та УПА, а також про оперативну гру чекістів із закордонними спецслужбами. Керівник авторського колективу Махов у 1966 р. підготував лекцію на тему «Підривна діяльність українських буржуазних націоналістів і боротьба з ними органів державної безпеки Української РСР у період Великої Вітчизняної війни»⁶⁰. Матеріали справ № 372, № 376 і № 398 неодноразово використовувалися, зокрема при підготовці посібників і монографічних досліджень для Вищої школи КДБ СРСР ім. Ф. Дзержинського, навчальних закладів республіканських КДБ⁶¹.

⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, арк. 300.

⁵⁶ Там само, арк. 301.

⁵⁷ Там само, арк. 302, 303–313.

⁵⁸ Там само, арк. 314.

⁵⁹ Там само, арк. 315.

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 585.

⁶¹ Напр.: Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов госбезопасности / Л. Бурдин и

⁵¹ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 2 (1964), спр. 13, арк. 189–190.

⁵² Там само, арк. 192.

⁵³ Там само, арк. 292.

⁵⁴ Там само, арк. 293 (супровідний лист), 294–299 (список надісланої літератури).

Таким чином, справи № 372, № 376 і № 398 з фонду 13 ГДА СБ України є унікальною колекцією матеріалів про діяльність українського визвольного руху в період 1944–1955 рр., зібраною співробітниками КДБ УРСР. У результаті цілеспрямованої роботи було створено велике документальне зібрання, обсяг якого нині становить 242 томи. У 103-х томах справи № 372 зосереджено документи про діяльність органів НКВС–НКДБ–МДБ–МВС–КДБ. Справа містить детальний опис, який зберігається в 99-му томі.

До справи № 376 було залучено повстанські друковані матеріали, вилучені чекістами у заарештованих та загиблих підпільників, а також у криївках і схронах. Таких документів набралось 84 томи, а ще два томи (85 і 86) становлять описи справи. У 2006–2008 рр. до цієї справи додано томи 87 (із копіями листів П. Федуна) і 88 (з оригіналами документів ОУН та УПА з архіву УСБУ в Тернопільській області).

До справи № 398 (51 том) увійшли 10 томів оригіналів і фотокопій документів про діяльність ОУН та УПА на Закарпатті, які були передані польськими органами держбезпеки до КДБ УРСР на початку 1960-х рр. Поки що не вдалося виявити документи про те, як саме була організована співпраця з польськими спецслужбами зі збору і передачі зазначених матеріалів. До цієї справи також увійшов значний масив вилучених у підпільників фотографій (томи 36–51), листів, друкованих видань тощо. Тут містяться матеріали членів проводу ОУН Р. Шухевича, В. Кука, В. Галаси, П. Федуна, Р. Кравчука. У томі 42 зібрано колекцію вилучених у повстанців справжніх та підробних (радянських, польських, німецьких і власне повстанських) печаток, зразки типографського шрифту, негативи фотографій та ін.

др. – М., 1955 (див.: ГДА СБ України, ф. 13, спр. 598); Борьба органов госбезопасности с подрывной деятельностью украинских буржуазных националистов. – К., 1978 (див.: ГДА СБ України, ф. 13, спр. 490); *Шульженко Б., Хамазюк И., Даныко В.* Украинские буржуазные националисты. – М., 1963 (див.: ГДА СБ України, ф. 13, спр. 552); *Майоров М.* Некоторые особенности расследования государственных преступлений, совершаемых буржуазными националистами. – М., 1964 (див.: ГДА СБ України, ф. 13, спр. 558); *Хамазюк И., Комлев А.* Разложение зарубежных антисоветских организаций. – М., 1962 (див.: ГДА СБ України, ф. 13, спр. 550); Сборник материалов об основных идеологических центрах противника и зарубежных националистических организациях, ведущих подрывную работу против СССР и, в частности, Украинской ССР. – К., 1969 (див.: ГДА СБ України, ф. 13, спр. 629) та ін.

Слід визнати, що група при голові КДБ УРСР з узагальнення досвіду роботи органів державної безпеки по боротьбі з ОУН та УПА у складі Павленка (керівник), Махова, Григор'єва, Кирпиченка та інших провела величезну роботу з упорядкування та опрацювання архівних документів. Сучасні дослідники, які опрацьовують ці справи, мають практично повне уявлення про діяльність підпілля в Україні в 1944–1955 р.

Цінність цієї колекції полягає у тому, що значна частина документів НКВС–НКДБ–МДБ–МВС–КДБ УРСР, копії яких представлено у справі № 372, не збереглася в оригіналах (ідеться про знищені у 1990 р., згідно з наказом КДБ СРСР № 00150, оперативно-розшукових справ на Провід ОУН в Україні «Берлога» [із понад 30 томів залишилося тільки 8] та на Романа Шухевича [з 13 томів справи залишився лише 1]). Упорядниками справ були не сторонні люди, а працівники середньої та вищої ланки чекістського апарату, які брали участь у боротьбі з підпіллям, досконало володіли матеріалом, мали досвід аналізу великих обсягів інформації та навички підготовки аналітичних матеріалів.

Звісно, у роботі були й помилки та прорахунки, частина з яких зумовлена низьким рівнем архівної кваліфікації чекістів — колишніх оперативних працівників. Далися взнаки також недбалість і упереджене ставлення до ОУН та УПА. Так, наприклад, частина оригіналів документів була просто вирізана (sic!) з інших справ архіву КДБ УРСР. При цьому копій у справах не залишилося. Тому, переглядаючи окремі справи, можна помітити, що вирізані з них матеріали долучені саме до справ № 372, № 376 або № 398. По-друге, частина документів під час підготовчих робіт була вшита у справи неохайно або заклеєна просто по тексту (здебільшого це стосується матеріалів підпілля ОУН та УПА, натомість документи НКВС–НКДБ–МДБ–МВС–КДБ чекісти вшивали до справ значно більш охайніше). По-третє, не завжди виважено було проведено тематичний добір матеріалів. Колишні оперативники не були істориками та архівістами, тож чимало тем подано уривчасто, інформацію іноді вирвано з контексту. Лише залучивши інші фонди ГДА СБ України та інших архівів можна реконструювати історичні події.

На нашу думку, конче необхідно приступити до видання матеріалів справ № 372, № 376 і № 398, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Завдяки цьому правда про український визвольний рух нарешті стане відомою широкій громадськості.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

*Віктор Савченко
(Одеса)*

Маловідомі факти з біографії С. Шварцбарда (до історії співробітництва з органами державної безпеки СРСР)

Savchenko V. The unknown facts of Shvartsbard's biography (to the history of cooperation with State Security of the USSR).

The article is dedicated to the analysis of unknown facts of Shvartsbard's biography about his cooperation with State Security of the USSR.

Особа Соломона (Самуїла-Шльоми) Шварцбарда, убивці лідера Української Народної Республіки Симона Петлюри, була у центрі уваги вітчизняних істориків та правознавців. Адже загибель С. Петлюри корінним чином змінила ситуацію в українських емігрантських колах другої половини 1920-х рр.

Слід констатувати, що за останні десятиліття ані вітчизняні, ані зарубіжні історики не знайшли нічого нового про загадкового С. Шварцбарда¹. На нашу думку, саме в одеському періоді біографії терориста криється відповідь на важливі питання: чи був єврей-годинник агентом більшовицької таємної поліції та військової

розвідки, чи було вбивство С. Петлюри першим актом політичного тероризму радянських спецслужб?

Історія життя С. Шварцбарда тиражована в десятках книг і статей, однак автори поважних видань уникають темних місць його біографії, не звертаючи уваги на суперечності та неточності у розповідях і свідченнях відомого терориста. Метою статті є висвітлення окремих епізодів біографії С. Шварцбарда, характеристика його найближчого оточення, вивчення подій, пов'язаних із його діяльністю на Одещині.

За версією «Єврейської енциклопедії» він народився в Ізмаїлі Бессарабської губернії в 1886 р. і звали його Шулем-Шмил Шварцбард (далі у статті вказується більш поширена форма — С. Шварцбард). Але існують свідчення, що С. Шварцбард народився не в Ізмаїлі, а у Балті (за документами Балтської управи — у 1891 р.). Сам же С. Шварцбард в одному з інтерв'ю стверджував, що він народився у Смоленську.

Відомо, що коли родина Шварцбардів мешкала у Балті, де майбутній терорист навчався у хедері, а під час погромів 1905 р. разом із батьком брав участь в єврейській самообороні. Розтиражована біографія С. Шварцбарда твердить, що він «проводив соціалістичну агітацію в єврейських робітничих колах, був виданий владі і заарештований, однак утік із в'язниці»². Газета «Хайнт» («Сьогодні»), що видавалася у Варшаві, на початку червня 1926 р. повідомляла, що С. Шварцбард у 17 років був заарештований і просидів у в'язниці до 17 жовтня 1905 р. за участь у «революційній організації»³.

Відомо, що в 1907–1909 рр. С. Шварцбард познайомився з ідеологією анархізму й був знаний як активіст анархістського руху. У цей час він емігрував із Російської імперії і мандрував Румунією, Швейцарією, Італією, Австро-Угорщиною (Чернівці, Львів, Відень, Будапешт). У Відні С. Шварцбард був заарештований за участь в «експропріації» за завданням місцевої анархістської групи. Переїхавши до Будапешта, він проживав за фальшивим паспортом. Поліція з'ясувала факт підробки документів і його депортували із країни. Згодом мешкав у Франції. Із початком Першої

¹ Див., напр.: *Михальчук В.* Вбивство С. Петлюри // Укр. істор. журн. – 1997. – № 2. – С. 111–125; *Шаповала Ю.* Вбивство Симона Петлюри: нова інформація для роздумів // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. – Фастів, 1999. – С. 69–79; *Литвин С.* Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – 640 с.

² Краткая еврейская энциклопедия (*далі* – КЕЭ). – Т. 10. – Иерусалим, 2001. – Кол. 119–120.

³ Див.: *Гончарок М.* «Пепел наших костров». Очерки истории еврейского анархистского движения (идиш-анархизм). – Иерусалим, 1998 (www.avtonom.org/lib/theory/goncharok/idish-anarchism7.html).

світової війни Шварцбард пішов добровольцем в Іноземний легіон французької армії, зазнав важкого поранення і був комісований⁴.

Але «офіційна» біографія С. Шварцбарда вкрай плутана та викликає багато запитань. Діяльність його «у робітничому гуртку» невідома, в архівах поки що не знайдено документів справи С. Шварцбарда 1905, 1906 або 1907 рр. Вірогідно, він налагодив зв'язки з одеськими анархістами-терористами (у Балті в 1905 р. анархістських гуртків не існувало) і вже анархістом переїхав до Чернівців, де існувала база одеських та катеринославських анархістів, що тримали «вікна» на кордоні з Австро-Угорщиною.

Стосовно перебування С. Шварцбарда в Україні в 1917–1920 рр. існує ще більше розбіжностей. В «Єврейській енциклопедії» йдеться, що він «як перекладач у складі французької військової делегації прибув в Одесу»⁵. У «Вікіпедії» зазначено, що у серпні 1917 р. С. Шварцбард «разом із дружиною повернувся до Росії»⁶.

Викликає сумніви твердження, що французька військова делегація могла надати можливість дружині простого військового перекладача переїхати під час війни із Франції до Одеси, до того ж, С. Шварцбард уже не перебував на військовій службі. Є підстави вважати, що С. Шварцбард повернувся не до Одеси, і не у серпні 1917 р. Його затримали французькі військові у вересні 1917 р. на борту судна «Мельбурн», яке з військовим вантажем на борту прямувало із Франції до Архангельська. Він, нібито, вів комуністичну агітацію серед пасажирів і військовиків країн Антанти. В Архангельську заарештованого передали місцевій владі, якій уже було не до нього, і «француз» С. Шварцбард опиняється в революційному Петрограді, де він «із головою порине у жовтневі події»⁷.

Енциклопедія твердить, що С. Шварцбард «узяв участь в організації загонів Червоної гвардії» в Одесі. Зауважимо, хіба міг військовий перекладач, що прибув із Франції, займатися політичною діяльністю, спрямованою на руйнацію союзника країн Антанти. Нагадаємо, адже у цей час ще тривала Перша світова війна і Франція вимагала від Росії продовження участі в ній. Одеська Червона гвардія опинилася під впливом більшовиків, анархістів та лівих есерів. Документи про ті події не раз передруковувалися за радян-

⁴ КЕЭ. – Т. 10. – Кол. 119–120.

⁵ Там же.

⁶ <http://ru.wikipedia.org/wiki/Шварцбард>, Самуїл Исаакович або http://uk.wikipedia.org/wiki/Шварцбард_Самуїл_Шльома

⁷ Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – С. 499.

ських часів, але інформація про організатора Червоної гвардії на прізвище «Шварцбард» у них відсутня. Також досі не знайдено списків анархістської Чорної гвардії, що діяла в Одесі у січні 1918 р. Усе це ставить під великий сумнів діяльність С. Шварцбарда у французьких військових структурах в Одесі та його участь в організації Червоної гвардії. С. Шварцбард прибув до Одеси у листопаді–грудні 1917 р., тобто приїхав до міста вже з більшовицького Петрограду.

Наприкінці 1917 р. в Одесі існувала велика кількість анархістських об'єднань, які без вагань прийняли б у свої лави «ветерана» анархістського руху С. Шварцбарда. Це, наприклад, Одеська федерація анархістів (де керували анархісти-комуністи, федерація мала свій виконком з 60 осіб), Вільний робітничий союз анархістів-синдикалістів, анархісти-індивідуалісти, Південноросійська група незалежних анархістів, Союз моряків-анархістів торговельного флоту, Група анархістів заводу Попова, Союз шкіроробів-анархістів, Союз анархістів-безробітних, Група анархістів заводу «Анатра», Група анархістів району Пересип, Група анархістів-обдералістів, Група анархістів «Чорний прапор», Союз із поширення анархічної літератури, Бойова дружина анархістів, загони анархістів «Чорна гвардія», «Правда», «Залізний загін», Перший летючий загін анархістів-терористів» тощо⁸.

Джерела дають підстави стверджувати, що С. Шварцбард «у грудні 1917 р. – січні 1918 р. воював із більшовиками проти українських “гайдамаків”, а в лютому–березні 1918 р. — проти німців і австрійців у районі Тирасполя»⁹.

Дійсно, під Тирасполем діяла 3-тя Особлива революційна армія (інколи Одеська армія) лівого есера П. Лазарева, у складі якої були й анархістські загони. Командні посади тут займали лівий есер Я. Блюмкін (начштабу) та анархіст М. Вінницький (лідер злочинного світу Одеси «Япончик»).

Дослідники зазначали, що С. Шварцбард у 1918 р. «працював годинником у Балті, але у січні 1919 р. в Одесі вступив до Червоної армії, до середини 1920 р. перебував у складі бригади Г. Котовського і брав участь у бойових діях».

Із подібним твердженням важко погодитися, оскільки С. Шварцбард аж ніяк не міг у січні 1919 р. в Одесі стати червоноармійцем.

⁸ Савченко В. Анархисты Одессы в эпоху революции и гражданской войны // Юго-Запад. Одессика. – 2007. – № 3. – С. 73, 75.

⁹ КЕЭ. – Т. 10. – Кол. 119–120.

Місто з грудня 1918 р. до квітня 1919 р. було під владою маріонеткового режиму білогвардійського генерала Гришина-Алмазова та французьких інтервентів. Спростування вимагає і той факт, що до середини 1920 р. С. Шварцбард перебував у бригаді Г. Котовського, адже зазначене військове формування лише в лютому 1920 р. опинилося в районі Одеси. До того ж, списки бійців бригади/дивізії Г. Котовського загальновідомі і там не виявлено прізвища С. Шварцбарда. Напевно, згадка про Г. Котовського з'явилася у біографії вбивці Симона Петлюри за рік до паризької трагедії. Тоді під Одесою був застрелений Г. Котовський. Ця подія вочевидь вразила С. Шварцбарда і він вніс сюжет із «бригадою Котовського» до «автобіографії». Можливо, сам С. Шварцбард десь із тиждень перебував у частині, що відступала разом із бригадою Г. Котовського. Водночас на суді він твердив, що у Червоній армії не служив¹⁰. Також відомо, що С. Шварцбард очолював загін інтернаціоналістів (90 осіб), що у серпні 1919 р. підпорядковувалася Г. Котовському¹¹.

«Єврейська енциклопедія» твердить, що С. Шварцбард до травня 1919 р. працював у місцевих органах радянської влади, якийсь час був годинником, потім брав участь у придушенні повстання отамана Григор'єва. Інтервенти й білогвардійці були вигнані з Одеси тільки 6 квітня 1919 р., тож можна припустити, що він «працював в органах» близько місяця, адже повстання отамана Григор'єва розпочалося 8 травня 1919 р.

Анархісти засудили виступ отамана і сформували кілька загонів. Скоріш за все, анархіст С. Шварцбард міг опинитися у загоні М. Вінницького («Япончика»), матроса А. Железнякова та І. Улановського, якому влада віддала наказ сформувати анархістський батальйон для дій на григор'євському фронті. Не викликає сумнівів, що С. Шварцбард у 1917–1920 рр. був добре знайомий як з «Япончиком», так і з відомим одеським анархістським лідером, якого звали «Альоша», «товариш Буланов» або «товариш Олександр Улановський»¹².

¹⁰ Найбільш повний звіт про процес С. Шварцбарда, що проходив у 1926–1927 рр., можна знайти у російськомовній пресі, у газеті руху сіоністів-ревізіоністів «Рассвет» (Париж).

¹¹ Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – С. 499.

¹² Ізраїль Улановський (справжнє прізвище Хайкевич; народився у 1891 г., за різними даними, у Кишиневі, Керчі або в Одесі) з 1907 р. був членом Південноросійської федерації анархістів. У 1909 р. заареш-

Звернемо увагу на свідчення єврейського публіциста С. Цванга:

«Мої батьки були свідками погрому, що його провели петлюрівські бандити в 1919 р. в Балті. Мати розповідала, що як тільки петлюрівці пішли з міста, залишивши на центральній площі гору трупів, Самуїл Шварцбард — керівник групи самооборони — попросив мого батька зробити фотознімки для паризької газети. ... Фотозвинування не-обхідне було Шварцбарду для своєї чергової статті»¹³.

Подібні твердження далекі від об'єктивності. Погром у Балті у середині травні 1919 р. ніякого відношення до «петлюрівців» (військ УНР) не мав. Розправа над євреями відбулася в той час, коли в Балті майорили червоні прапори, а війська УНР Симона Петлюри перебували аж за 200 км від Балти. Таким чином, звинувачувати Армію УНР у травневому 1919 р. погромі у Балті безглуздо. На паризькому процесі 1927 р. адвокат С. Шварцбарда твердив, що в погромах, які проводилися «регулярними українськими частинами», загинули 15 близьких родичів С. Шварцбарда. Проте якраз регулярних частин Армії УНР у районі Балти, де мешкали родичі С. Шварцбарда, у травні 1919 р. і не було.

Про «бойовий шлях» С. Шварцбарда «Єврейська енциклопедія» твердить:

«У червні 1919 р. Шварцбард вступив до інтернаціональної дивізії, що воювала проти військ української Директорії. У дивізії проходили службу євреї Одеси й Бессарабії, а також колишні військовополонені німецької й австрійської армій (також здебільшого євреї) і китайці».

Що це за інтернаціональна дивізія — не вказувалося. Відомо, що інтернаціональні частини на Півдні України радянська влада використовувала як каральні загони для придушення селянських заворушень (зокрема, повстання німецьких та болгарських колоністів під Одесою в липні–серпні 1919 р.). Загін китайців в одеській НК виконував суто каральні функції. Якраз у такому загоні, що

тований і засланий на чотири роки до Сибіру, але за два роки втік і проживав у Франції та Німеччині. У 1918–1919 рр. разом зі С. Шварцбардом бере участь в одеському анархічному підпіллі. Із 1921 р. радянський агент, працює до 1924 р. у Німеччині, у структурах Профінтерну, був організатором клубу Міжнародного союзу моряків і робітників портів. Із 1928 р. резидент ГРУ у Німеччині, Данії. У 1935 р. данська поліція заарештувала Улановського і ще 14 співробітників радянської розвідки та місцевих завербованих агентів (див.: Колпакиди А., Прохоров Д. Імперія ГРУ. – Т. 2. – М., 2000. – С. 422).

¹³ Див. сайт Семена Цванга (www.zvang.ru/article/balta/narodnyi_mctitel.htm).

«допомагав» одеським чекістам, С. Шварцбард і міг стати «особливо цінним» співробітником (знав німецьку та французьку мови). Також С. Шварцбард міг служити у 1-му інтернаціональному полку особливого призначення при штабі 3-ї Української радянської армії. Він був сформований із чехів, угорців, німців і мав розгорнутися в Інтердивізію, яка, проте, так і не була сформована через захоплення Півдня України російськими білогвардійцями генерала Денікіна¹⁴.

Наприкінці серпня 1919 р. всі з'єднання інтернаціоналістів Одещини та Миколаївщини ввійшли до складу Південної групи більшовицьких військ начдива І. Якіра, яка через район, зайнятий махновцями, і фронт військ УНР намагалася пробитися у північному напрямку, на Київ. В «Єврейській енциклопедії» йдеться:

«У вересні (1919 р. — *В. С.*) батальйон, в якому служив Шварцбард, був розбитий. Шварцбард переїхав до Одеси, що на той час була зайнята Добровольчою армією».

Очевидно, якась частина інтернаціоналістів, у тому числі й С. Шварцбард, відступала разом із бригадою Г. Котовського, що входила до 45-ї стрілецької дивізії Червоної армії під командуванням І. Якіра. Частина дивізії від Одеси пробивалася на північ, у напрямку Житомира й Києва. У перших числах вересня 1919 р. поблизу Кодими вони були атаковані військами УНР. Кинувши бронепотяги і пересівши на вози, червоні почали рухатися у напрямку на Ольгопіль і Бершадь¹⁵. Відомо, що тоді частина Г. Котовського була оточена військами УНР. Імовірно, саме під час цього розгрому С. Шварцбард і відірвався від більшовицьких загонів.

У вересні 1919 – лютому 1920 рр. він жив в Одесі, активно співпрацюючи з анархістами. Серед діячів червоного підпілля його ім'я не значиться. Звернімося до свідчень анархістів — товаришів С. Шварцбарда по підпільній роботі в Одесі. Так, С. Шахворостов¹⁶

¹⁴ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. – К., 1987. – С. 226.

¹⁵ Маланюк Є. Уривки зі спогадів. – К., 2004. – С. 540.

¹⁶ Анархіст-комуніст *Степан Шахворостов* до революції чотири рази заарештовувався поліцією, перебував на засланні у Туруханському краї. У 1918 р. член Румчерода й Одеської ради, у 1919 р. командував частинами Червоної армії, в одеському підпіллі боровся проти денікінців. У лютому–березні 1920 р. начальник одеської міліції, член президії одеського Губрадпрофу. У 1921 р. очолював одеську профспілку будівельників, але в 1922 р. «вичищений» із профспілок і до 1925 р. працював уповноваженим по лісових розробках Центробкому. Одночасно С. Шах-

на допиті в НКВС 15 грудня 1937 р. стверджував, що він знав С. Шварцбарда по підпільній роботі в Одесі періоду денікінської окупації (24 серпня 1919 – 8 лютого 1920 рр.):

«Я Шварцбарда знав як колишнього активного анархіста, який входив до 1921 р. до анархістської федерації. У нього у хаті була конспіративна кімната, де ми збиралися для проведення та обговорення своїх анархістських планів»¹⁷.

Про присутність С. Шварцбарда в Одесі в 1920 р. свідчив на допитах в УНКВС по Одеській області в 1937 р. колишній активний одеський анархіст І. Шорник-Супорник:

«Шварцбард знав мене ще з 1920 р. по спільній анархістській діяльності в Одесі»¹⁸.

У звіті ВУНК за 1920 р. С. Шахворостову (у документі «Шахворостов») приписувалося створення «бандитської групи анархістів-експропріаторів», що проводили в Одесі грабежі, використовуючи «липові» міліцейські ордери на обшуки. Цікаво, що провокація, в якій на роль «офірного цапа» було призначено С. Шахворостова, у 1920 р. чекістам не вдалася. Відсидівши в місцевій НК за «справою анархо-бандитів» кілька місяців, він був звільнений і реабілітований¹⁹.

Отже, С. Шварцбард виїхав з Одеси не в 1919 р. і не на початку 1920 р., як твердять чи не всі дослідники його діяльності, а вже після того, як у місті було встановлено радвладу. Але яким чином він зміг самостійно вибратися з Південної Пальмири й дістатися Франції? У 1920 р. червона Одеса була блокована флотом Антанти, із місцевого порту у відкрите море не вийшло жодного судна. Румунський кордон щільно перекрили румунські війська, що не пропускали жодних «біженців». У середині 1920 р. С. Шварцбард міг вибратися до Франції тільки через лінію фронту, яку утримували проти Червоної армії війська Польщі й УНР. Але цей склад-

воростов — секретар і скарбник Федерації анархістів Одеси. Вочевидь, володів інформацією про місцевих активістів анархістського руху.

¹⁷ Державний архів Одеської області (*дали* – ДАОО), ф. Р-8065, оп. 2, спр. 1187, арк. 28 (колишня справа С. Шахворостова ГДА СБ України, м. Одеса, № 25377-п).

¹⁸ Там само, арк. 35.

¹⁹ Отчёт Центрального управления чрезвычайных комиссий при Совнарком Украины за 1920 год // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 16.

ний і небезпечний шлях навряд чи був можливий без допомоги більшовицьких спецслужб. Історик С. Литвин вважає, що С. Шварцбард у 1920–1926 рр. жив у Парижі «як законсервований агент спеціального призначення»²⁰.

25 травня 1926 р. у самому центрі Парижа С. Шварцбард застрелив голову УНР в екзилі Симона Петлюру і на місці злочину здався французькій поліції. Слідство почалося 2 червня 1926 р. і було проведене поверхово, а судовий процес розпочався тільки 18 жовтня наступного року. Спритні адвокати за допомогою структур ОДПУ СРСР переконали присяжних, що вбивця був месником-одинаком за єврейські погроми в Україні протягом 1918–1920 рр., нібито організовані С. Петлюрою. Відтак на гучному процесі судили не вбивцю С. Шварцбарда, а його жертву — Симона Петлюру, якого зробили відповідальним за всі погроми часів громадянської війни в Україні.

У безпрецедентному рішенні від 27 жовтня 1927 р. суд району Ассіз у Парижі виправдав С. Шварцбарда, ухваливши, що він помстився С. Петлюрі за жертви погромів. Суд визнав провину С. Петлюри в геноциді євреїв, зобов'язавши його родину відшкодувати судові витрати. Виправдавши і звільнивши з-під варті С. Шварцбарда, суд, тим самим, встановив, що злочини С. Петлюри такі тяжкі та численні, що він заслуговував на страту.

Проте паризький суд залишив поза увагою деякі «темні плями» в біографії С. Шварцбарда — поїздку до Одеси під час революції, його участь у структурах радянської влади і Червоній армії, коло друзів і знайомих, серед яких були не тільки ідейні анархісти та комуністи, але й радянські агенти та провокатори. Таким чином, інформація щодо причетності С. Шварцбарда у 1917–1919 рр. до радянських владних, військових і каральних структур була судом проігнорована, жодним чином не вплинувши на його рішення.

У Парижі С. Шварцбард товаришував із лідерами анархізму Східної Європи: Н. Махном, П. Аршиновим (Маріним), Воліним (В. Ейхенбаумом), С. Флешиним. Вдова Н. Махна Галина Кузьменко у 1960-х рр. розповіла про факт знайомства її чоловіка зі С. Шварцбардом, який у Парижі «входив до єврейської анархістської групи». Зокрема, він звертався до Н. Махна по «товариську пораду» із приводу замаху на С. Петлюру, без запрошення прихо-

²⁰ Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – С. 499.

див до нього, розпитував про головного отамана військ УНР, погрожував, що вб'є його за погроми. Г. Кузьменко твердила, що Н. Махно забороняв С. Шварцбардові стріляти в С. Петлюру. Водночас вона заявляла, що їй «поцастило» працювати секретарем Союзу українських громадян у Франції²¹. Французький історик С. Гаске знайшов в архівах спецслужби Франції згадку, що С. Шварцбард був якимось чином пов'язаний із цим союзом, який був створений при допомозі уряду радянської України з метою «більшовизувати» українських емігрантів²².

Компетентні служби Франції стежили за «підозрілим» С. Шварцбардом, зафіксувавши його зв'язки із заснованим 1925 р. прокомуністичним Союзом українських громадян у Франції. Німецька розвідка під час процесу С. Шварцбарда повідомила французьких колег, що вбивство С. Петлюри сталося за вказівкою одного з лідерів вказаного союзу А. Галіпа, що ця організація є кублом «радянських агентів і шпигунів», що секретар союзу Дзіковський був співучасником вбивства С. Петлюри. У 1927 р. французький уряд вислав із країни А. Галіпа як «політично неблагонадійного», вважаючи організацію під назвою Союз українських громадян у Франції радянською агентурною мережею.

У Парижі був налагоджений зв'язок С. Шварцбарда з радянським резидентом М. Володіним, який подавав себе як анархіста і прибув до Франції у січні 1926 р. із Чехословаччини. М. Шаповал твердив, що М. Володін і С. Шварцбард постійно стежили за С. Петлюрою, що М. Володін був зі С. Шварцбардом за декілька хвилин до вбивства. Про причетність М. Володіна до радянської розвідки заявив і його знайомий Е. Добковський, який виклав свої звинувачення у 20-сторінковій заяві до паризького суду. Співробітник КДБ П. Дерябін, який у 1950-х рр. утік на Захід, у сенатській комісії США стверджував, що вбивство С. Петлюри було сплановане радянською розвідкою — зокрема спецагентом, колишнім есе-ром-максималістом М. Вороніним (він же Володін)²³.

Після закінчення Першої світової війни Франція перетворилася на одну з найбільш потужних держав світу. Тож не дивно, що вже з 1920 р. вона стала головною мішенню радянських органів:

²¹ Див.: Яланський В, Верьовка Л. Нестор і Галина. Розповідають фотокартки – К.: Гуляй-Поле, 1999. – С. 448–450.

²² Див.: Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – С. 500.

²³ Там само. – С. 501–503, 506; Дерябін А., Дерябін П. Стражи Кремля. От «охранки» до 9-го управління КГБ. – М., 2000. – С. 67.

ВНК–ОДПУ, ГРУ, розвідки Комінтерну. Глибока конспірація та ізоляція агентурної мережі, а також недосконалість французького законодавства щодо покарання за допомогу іноземній розвідці рятували радянських агентів у цій країні від провалу. На початку 1927 р. військова контррозвідка Франції ліквідувала одну з ланок радянської шпигунської мережі. Тоді було заарештовано понад 100 агентів та їхніх місцевих пособників. Але це була лише верхівка агентурного айсберга.

Ще в 1919 р. до Франції прибув нелегал ВНК Я. Рудник, що створив першу радянську агентуру в Парижі. Чекіст із 1918 р., член колегії петроградської НК, на початку 1919 р. Я. Рудник опинився в одеському підпіллі. Імовірно, саме тут він міг зустрітися зі С. Шварцбардом. У квітні 1919 р. разом із демобілізованими французькими солдатами він відплив з Одеси у Францію. У 1920 р. повернувся, працював у Комінтерні, а у лютому 1921 р. як агент-нелегал знову опинився у Франції.

На початку 1920-х рр. до Парижа вирушив черговий революційний «одеський десант». У столиці Франції зібралася така собі чекістська «мала Одеса» — ветерани одеського підпілля 1918–1919 рр. С. Шварцбард не міг не спілкуватися із чекістами-«земляками», з якими пройшов революцію та підпілля — О. Абрамовичем²⁴, С. Урицьким, І. Улановським, В. Дьогтем²⁵, С. Соколовською²⁶.

²⁴ *Олександр Абрамович* («Альбрехт», «Залевський») народився під Одесою, але всю юність провів у цьому приморському місті, закінчив місцеву гімназію, вступив до Новоросійського університету, проте згодом потрапив до місцевої каторжної в'язниці. О. Абрамович зміг утекти, опинився у Швейцарії, де працював годинником. Після Лютневої революції 1917 р. повернувся до Одеси, став головою солдатського комітету, членом президії Румчероду, одеського комітету більшовиків і ревкому, що готував у місті повстання та формував загони Червоної гвардії. На початку 1919 р. як радянський резидент брав участь у революції в Німеччині, а у серпні 1919 р. переїхав до Франції, де сприяв створенню Комуністичної партії Франції та організував перші ланки Комінтерну, ставши (разом із С. Соколовською, В. Дьогтем, І. Степановим) членом французької делегації Західноєвропейського секретаріату III Інтернаціоналу. У 1921 р. О. Абрамович був заарештований у Франції як шпигун.

²⁵ *Володимир (Вольф) Дьоготь* — робітник з одеської Молдаванки, у 1905 р., під час єврейського погрому в Одесі, керував загоном самооборони, брав участь у революційних виступах, у 1907 р. емігрував у Францію. У 1917 р. повернувся до Одеси, керував загонами Червоної гвардії,

У 1921 р. у Франції працював представник Комінтерну болгарин Стоян Мінев (він же Лебедев, Степанов). У Парижі С. Шварцбард підтримував зв'язки з кількома болгарами, серед них був і вільний соціаліст та приятель Н. Махна — М. Чорбаджиев (Йосиф Сінто)²⁷, а також з одеськими анархістами. Радянська влада в 1920-х рр. офіційно не забороняла анархістські організації, визнаючи їх революційні заслуги у боротьбі проти царату й білогвардійщини. Проте будь-які прояви анархістського руху у СРСР придушувалися. Серед одеських анархістів не було єдності стосовно оцінки радянської влади. Частина їх — «позитивісти» («радянські анархісти») та анархісти, що приєдналися до них, здебільшого реемігранти (такі, як С. Шварцбард) — намагалися дотримуватися тактики «єдності революційного фронту». Вони були налаштовані на конструктивне співробітництво із владою. Інші намагалися замаскувати антибільшовицьке «політичне обличчя» за допомогою невизначеності програмних положень і «м'якої» критики окремих дій влади. Частина одеських анархістів не приховувала опозиційного ставлення до більшовицького режиму, декларуючи наміри вести з ним боротьбу.

Після хвилі репресій грудня 1920 – травня 1921 рр. одеські анархісти почали відновлювати свої організації. У 1922–1923 рр. в Одесі було створено групи політемігрантів-анархістів Бессарабії, політемігрантів-анархістів Галичини, політемігрантів-анархістів Болгарії, політемігрантів анархістів-терористів з Італії. Анархісти Одеси посилили свій вплив за рахунок прибулих із Харкова й Петрограда активістів, які не мали можливості діяти у своїх містах²⁸. У 1923 р. радянська влада дещо пом'якшила ставлення

став членом колегії Одеської ради, наступного року брав участь у підпільній Іноземній колегії, був агентом розвідки Комінтерну (див.: *Вольтон Т.* КГБ во Франции. – М., 1993; *Демин В.* От Ивана Грозного до Владимира Путина: Деятельность российских спецслужб по обеспечению экономической безопасности страны // *Безопасность. Достоверность. Информативность* (Санкт-Петербург). – 2004. – № 1. – С. 11–13; *Серов Е., Волгин В.* Тайны военной разведки. 1918–1945 гг. // *Армия* (Москва). – 1995. – № 19. – С. 47–49).

²⁶ *Софія Соколовська* («Єлена») у 1918–1919 рр. керувала підпільною одеською Іноземною колегією, була секретарем одеського комітету більшовиків, потім резидентом розвідки Комінтерну у Франції.

²⁷ ГДА СБ України, м. Одеса, ф. ПД.1633-п, арк. 11–15.

²⁸ ДАОО, ф. Р-3, оп. 1, спр. 884, арк. 15; спр. 1328, арк. 27–31.

до анархістів. Можливо, більшовики планували використати анархістський «таран» для розпалення революції у Західній Європі.

Із грудня 1922 р. одеські анархісти налагодили зв'язок із Німеччиною, де Комінтерн готував нову соціалістичну революцію, а саме із секретаріатом Всесвітнього з'їзду анархістів-синдикалістів. Вони брали участь у грудневому 1922 р. Конгресі анархістів-синдикалістів у Берліні. Зв'язки налагоджувалися також із Чорним Хрестом допомоги анархістам-політв'язням. Одеські анархісти були запрошені на з'їзд анархо-синдикалістів, що проходив у Німеччині в 1923 р. Вони звернулися до влади видати візи на виїзд за кордон «для революційної роботи з розхитування європейських буржуазних держав». У закритому листі секретаря Одеського губкому КП(б)У секретареві ЦК КП(б)У Е. Квірінгу повідомлялося, що 15 одеських анархістів одержали від губкому дозвіл на виїзд за кордон²⁹.

Зі свідчень заарештованого НКВС у 1938 р. одеського анархіста І. Рабиновича можна довідатися, що 1923 р. в місті була створена підпільна анархістська група (чекісти вважали, що вона існувала до 1933 р.) у складі С. Шахворостова, Г. Борзенка-Москаленка, Б. Меккеля, Л. Рабиновича, А. Вулиса, І. Шорника-Супорника, П. Бідного та інших, усього 18 членів. Ця організація, в яку входили давні знайомі С. Шварцбарда, мала зв'язок із моряками Чорноморського торговельного флоту, робітниками одеського судноремонтного заводу «Марті»³⁰. У 1923 р. лідер групи — помічник капітана Чорноморського флоту Г. Борзенко-Москаленко (анархіст із 1906 р.) — налагодив зв'язок одеських анархістів з німецькими однодумцями через ще одного колишнього одеського анархіста — радянського резидента в Німеччині І. Улановського (Буланова), що тоді вів підпільну роботу в портовому Гамбурзі. У матеріалах справи вказувалося, що в 1932 р. анархісти цієї групи «виготовили випуск контрреволюційних листівок анархістської спрямованості, організували збори»³¹. Одеські анархісти прагнули продовження «шаленої юності» і були готові піти на співпрацю з радянськими спецслужбами аби роздмухати полум'я «світової революції».

На початку 1924 р. ДПУ ще фіксує в Одесі організовані анархістські групи кількістю до 135 членів на чолі з Д. Хаскіним.

²⁹ ДАОО, ф. Р-3, оп. 1, спр. 585, арк. 80–85.

³⁰ ГДА СБ України, м. Одеса, ф. ПД.16330п, арк. 11–15.

³¹ Там само, арк. 17.

Проте незабаром на одеських анархістів знову розпочалося чекістське полювання. Так, було засуджено до страти організатора анархістського підпілля в Одесі у 1918–1919 рр. С. Зехцера, потрапив за ґрати І. Шорник-Супорник. У 1928 р. на підпільній конференції одеське ДПУ заарештувало 18 анархістів, серед них — відомі ще із часів боротьби проти царату А. Вайнштейн, А. Вулис, Л. і А. Рабиновичі, Б. Тубісман та ін.³²

У 1929 р. у містах УСРР відзначаються спроби нелегально поширити надрукований у Франції текст «Платформи» П. Аршинова і Н. Махна та організувати «всеросійський» Союз робітників-анархістів. Улітку того року анархіст-аршиновець Давид Скиталець-Едткін (у 1911 р. — активіст одеського Союзу чорноморських моряків) за дорученням творців Союзу робітників-анархістів таємно відвідав Одесу, де йому вдалося встановити зв'язок з моряками Чорноморського флоту. Через них радянські анархісти намагалися відновити зв'язки з однодумцями в еміграції й налагодити доставку у СРСР паризького журналу «Дело труда» (редактори П. Аршинов і Н. Махно). У тому ж таки 1929 р. Союз робітників-анархістів був ліквідований ДПУ УСРР.

Але ще у 1933 р. за анархізм в Одесі були заарештовані І. Рабинович, П. Борисевич-Волін, М. Канівський, П. Силевич, Г. Габазало. Анархізм набував популярності на тлі масового невдоволення насильницькою колективізацією, погіршенням життєвого рівня трудящих, голоду в містах і селах. Із поверненням раніше засуджених активістів із заслання діяльність анархістів у ряді міст УСРР активізувалася.

Після виправдання С. Шварцбарда французьким судом він ще якийсь час продовжував жити у Франції, де працював простим службовцем страхової компанії і дописував для «Єврейської енциклопедії», яку видавав у Берліні ідейний анархіст Яків-Меїр Залкінд. Але восени 1936 р. С. Шварцбард несподівано з'явився в Одесі. На допитах у НКВС у середині 1937 р. С. Шахворостов вказав, що С. Шварцбард разом із дружиною приїздив до Одеси з Парижу як турист, «на екскурсію». Тут виникає риторичне питання. Звідки у звичайного страхового агента, що не мав інших джерел фінансування крім платні і невеликих письменницьких гонорарів, взялися гроші на далеку мандрівку?.. В Одесі С. Шварцбард навідався до

³² Савченко В. Анархистское подполье в Одессе в 20-е – 30-е гг. XX в. // Юго-Запад. Одессика. – 2009. – № 7. – С. 130.

родичів Хаїтів. На зустрічі, що була організована на квартирі В. Хаїта, були присутні (за свідченнями С. Шахворостова та І. Шорника-Супорника) «старі анархісти», тобто вони самі, хазяїн пошкання та декілька «невідомих жінок»³³.

Друга зустріч друзів і таємничого «туриста»-терориста відбулася в найкращому одеському готелі «Лондонський», де зупинилося подружжя Шварцбардів. Слід зауважити, що всі відвідувачі цього закладу фіксувалися компетентними органами. Звісно, прибуття до Одеси у період гучних сталінських процесів над «троцькістськими вбивцями» відомого терориста мало викликати підвищену увагу органів держбезпеки, у тому числі із фіксацією всіх розмов. Як С. Шварцбард, так і С. Шахворостов про це здогадувалися, але все ж таки пішли на «таємну» зустріч у чекістську «блат-хату»³⁴.

Чекісти не взяли на віру твердження С. Шахворостова, що на тій зустрічі С. Шварцбард розповідав йому тільки

«[...] як він убив Петлюру, що він відійшов від анархізму і зараз є націоналістом [...] він збирається надрукувати книгу про єврейські погроми та вбивство Петлюри на їдиш [...] розмов про анархізм не було»³⁵.

Але розмови про анархізм, вочевидь, були, про що на допитах вказував І. Шорник-Супорник. Він стверджував, що С. Шварцбард мав контакти з В. Хаїтом і прибув до Одеси «з метою відновлення анархістських зв'язків». За словами Ізраїля Шорника-Супорника, у 1936 р. в Одесі активувалася діяльність групи «старих анархістів», до якої входили Д. Хасін, А. Вулис, Л. Рабинович, В. Лідер-Ліберт, С. Шахворостов, В. Хаїт. Останній, Веніамін (Бенямін) Хаїт — родич С. Шварцбарда. Із допитів 1937 р. відомо, що він, «кравець-надомник, голова спілки шевців», анархіст із 1907 р. «в останній час бував у Франції й Угорщині». Неважко здогадатися, що тоді подібні поїздки до європейських країн практикувалися під наглядом ОДПУ–НКВС³⁶.

Після візиту С. Шварцбарда в Одесі розпочалися масові арешти колишніх анархістів. У 1937 р. за анархістську агітацію і створення в місті анархістського підпілля були схоплені «друзі» С. Шварц-

барда: постачальник одеського порту С. Шахворостов, І. Шорник-Супорник, Д. Хасін, кравці В. Хаїт і Гейцман, безробітний болгарин Ж. Грозев, робітник П. Бідний, службовець соцзабезу І. Носилевич, художник Фрайнданд. Якщо С. Шахворостов не вказав на спільників і не визнав себе винним (був розстріляний у грудні 1937 р.), то І. Шорник-Супорник і Д. Хасін заявили, що приблизно з 1933 р. в Одесі почалося відродження анархістського підпілля, в якому брали участь С. Шахворостов, А. Вулис (анархіст із 1907 р., реемігрант із США у 1917 р., арештовувався у 1928 р.), брати І. і Л. Рабиновичі, В. Хаїт, В. Лідер-Ліберт, Е. Босіна, П. Бідний, Ж. Грозев, І. Носилевич, Гейцман, Фрайнданд.

Заслуговує на увагу також інша розробка одеського НКВС, а саме «справа Вольфа Лідера-Ліберта» — на 1937 р. звичайного артільного чорнороба, анархіста з 1907 р., який був заарештований у той же час, що й С. Шахворостов та І. Шорник-Супорник і проходив по справі «контрреволюційного анархістського підпілля в Одесі». В. Лідера-Ліберта вже заарештовували в 1929 р., і належав він до тієї ж групи анархістів-реемігрантів (повернувся із США, де перебував протягом 1907–1917 рр.), що склалася в Одесі восени 1917 р. Цікаво, що його родич, француз за походженням і громадянством, П'єр Плоссе у 1925 р. раптом перебрався із Франції до СРСР і переховувався на квартирі В. Лідера-Ліберта в Одесі. Тут він і працював у 1925–1928 рр. звичайним теслею на заводі «Марти», де в 1924 р. ще існувала анархістська група. У 1928 р. П. Плоссе повернувся до Франції, де прожив до 1933 р. Із 1933 р. він знову у СРСР, отримав роботу в Києві, тут і жив до арешту В. Лідера-Ліберта. Причому, останнього чекісти звинувачували саме в «нелегальних» зустрічах із П. Плоссе протягом 1934 р., коли той, вочевидь без погодження з «органами», відвідував Одесу³⁷.

Вірогідно, П. Плоссе був радянським агентом у Франції, і у зв'язку із черговим провалом резидентури С. Урицького (1924 р.) переховувався у СРСР. У середині 1927 р. у Франції стався черговий розгром радянської агентурної структури з масштабними арештами. Це викликало гострий брак відповідних кадрів. У 1928 р. П. Стучевському вдалося відродити агентурну мережу. Наступний провал резидентури відбувся 1933 р., коли П. Плоссе знову опинився у СРСР. Французькій контррозвідки згодом вдалося викрити понад 250 агентів мережі П. Стучевського.

³⁷ ДАОО, ф. Р.8065, оп. 2, спр. 11704, арк. 26–28.

³³ ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 1187, арк. 22.

³⁴ *Блат-хата* — явочна квартира, що її чекісти використовували для зустрічей із таємними агентами (інколи так називали готельні номери, прослуховувані органами держбезпеки).

³⁵ ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 1187, арк. 31.

³⁶ Савченко В. Вказ. праця. — С. 74, 82.

Викликає подив утаємниченість особи політемігранта француза П. Плоссе. У справі немає жодних згадок ані про його соціальний стан, ані про те, чим він займався у Франції, ким працював у Києві, які були стосунки П. Плоссе з радянськими органами держбезпеки? Слідчих цікавило тільки те, чому В. Лідер-Ліберт приховав факт «нелегальної» зустрічі із родичем у 1934 р.

Під час допитів С. Шахворостова слідчі не цікавилися діяльністю С. Шварцбарда у Франції і завданням, з яким він навідувався до СРСР. Їм ішлося тільки про коло знайомих анархістів С. Шахворостова і С. Шварцбарда в Одесі, та причини, з яких С. Шахворостов приховав одеські зустрічі зі С. Шварцбардом. Цікаво, що арешти осіб, які спілкувалися з «підозрілими іноземцями» відбулися у випадку з В. Лідером-Лібертом двома роками потому, а із С. Шахворостовим — через рік.

Таким чином, співробітники НКВС в Одесі сфабрикували справу «Анархістської підпільної організації», за якою проходили старший помічник капітана Чорноморського пароплавання Г. Борзенко-Москаленко (анархіст із 1906 р.), В. Іоселевич (анархіст із 1906 р.), безробітний І. Рабинович (анархіст із 1908 р.), робітник Л. Польовий (анархіст із 1917 р.), викладач музики А. Покровський (анархіст із 1917 р.), бухгалтер П. Борисевич-Волін (анархіст із 1918 р.), економіст Г. Жостовт (анархіст із 1924 р.), інженер О. Куперженський, С. Марков, робітник М. Канівський, П. Силевич, Г. Габазало, технік І. Ракузо тощо³⁸. Тоді ж в Одесі чекісти «викрили» «анархо-махновське підпілля», учасниками якого були відповідальні працівники, члени КП(б)У, у тому числі й директор одеського заводу імені Жовтневої революції І. Бобраков (у 1919 р. — начальник артилерійського постачання армії Н. Махна).

Залишається загадкою — для чого ж С. Шварцбард навідувався до Одеси? Тим більше, що, як виглядає, навряд чи він мандрував власним коштом, а дозвіл на відвідини у 1936 р. СРСР колишньому терористові радянські органи держбезпеки видали саме у рік початку гучних сталінських процесів над «троцькістськими терористами». Приїзд до Одеси «славетного месника», як про нього із захопленням писали у 1926–1927 рр. радянські газети, цього разу пройшов непомітно. Але зрозуміло, що для чогось він був потрібен НКВС. Чи не для «відлову» колишніх друзів-анархістів? Адже саме 1936 р. через активну участь анархістів у революції в

Іспанії та у зв'язку з «терористичними процесами» у Москві вони знову почали непокоїти владу. Тим більше, це була типова практика НК–ДПУ–НКВС. Так, ще на початку 1920-х рр. Я. Рудник, як радянський агент у Франції, отримав інформацію про діяльність есерів у Москві, що дозволило підготувати гучний процес над лідерами есерівської партії (1922 р.).

У 1937 р. С. Шварцбард їде спочатку до США, а у вересні того року вирушає у далеку мандрівку до Південно-Африканського Союзу (нині Південно-Африканська Республіка) у пошуках матеріалів для нового видання «Encyclopedia Judaica». Проте вже 3 березня 1938 р. він помирає від серцевого нападу у Кейптауні. У той самий час в Одесі НКВС знешкоджує останніх анархістів, що були заарештовані під приводом таємної зустрічі зі С. Шварцбардом.

*Тамара Вронська
(Київ)*

Сталінська гендерна політика у добу «Великого терору» (1937–1938 рр.)

Vronska T. Stalin's gender politics during the «Great Terror» (1937–1938).

Based on the unknown documents of Politburo of Central Committee of All-Russian Communist Party of Bolsheviks as well as of former Soviet security services, the author investigated the repressions against women, children and old men in 1937–1938.

Більшовицька модель державного терору явила світу чимало прикладів аморальності та антигуманності. Серед них найганебнішими були репресії проти жінок, дітей та людей похилого віку за належність до родин «ворогів народу». За своєю жорстокістю пік цієї варварської вендети припадає на роки «Великого терору», коли після розправ із чоловіками до таборів ГУЛАГ, у заслання чи на виселення відправили більшість дружин. У такий спосіб Й. Сталін та його оточення продемонстрували своєрідну гендерну

³⁸ ДАОО, ф. Р-9, оп. 1, спр. 57 а, арк. 124.

Викликає подив утаємниченість особи політемігранта француза П. Плоссе. У справі немає жодних згадок ані про його соціальний стан, ані про те, чим він займався у Франції, ким працював у Києві, які були стосунки П. Плоссе з радянськими органами держбезпеки? Слідчих цікавило тільки те, чому В. Лідер-Ліберт приховав факт «нелегальної» зустрічі із родичем у 1934 р.

Під час допитів С. Шахворостова слідчі не цікавилися діяльністю С. Шварцбарда у Франції і завданням, з яким він навідувався до СРСР. Їм ішлося тільки про коло знайомих анархістів С. Шахворостова і С. Шварцбарда в Одесі, та причини, з яких С. Шахворостов приховав одеські зустрічі зі С. Шварцбардом. Цікаво, що арешти осіб, які спілкувалися з «підозрілими іноземцями» відбулися у випадку з В. Лідером-Лібертом двома роками потому, а із С. Шахворостовим — через рік.

Таким чином, співробітники НКВС в Одесі сфабрикували справу «Анархістської підпільної організації», за якою проходили старший помічник капітана Чорноморського пароплавання Г. Борзенко-Москаленко (анархіст із 1906 р.), В. Іоселевич (анархіст із 1906 р.), безробітний І. Рабинович (анархіст із 1908 р.), робітник Л. Польовий (анархіст із 1917 р.), викладач музики А. Покровський (анархіст із 1917 р.), бухгалтер П. Борисевич-Волін (анархіст із 1918 р.), економіст Г. Жостовт (анархіст із 1924 р.), інженер О. Куперженський, С. Марков, робітник М. Канівський, П. Силевич, Г. Габазало, технік І. Ракузо тощо³⁸. Тоді ж в Одесі чекісти «викрили» «анархо-махновське підпілля», учасниками якого були відповідальні працівники, члени КП(б)У, у тому числі й директор одеського заводу імені Жовтневої революції І. Бобраков (у 1919 р. — начальник артилерійського постачання армії Н. Махна).

Залишається загадкою — для чого ж С. Шварцбард навідувався до Одеси? Тим більше, що, як виглядає, навряд чи він мандрував власним коштом, а дозвіл на відвідини у 1936 р. СРСР колишньому терористові радянські органи держбезпеки видали саме у рік початку гучних сталінських процесів над «троцькістськими терористами». Приїзд до Одеси «славетного месника», як про нього із захопленням писали у 1926–1927 рр. радянські газети, цього разу пройшов непомітно. Але зрозуміло, що для чогось він був потрібен НКВС. Чи не для «відлову» колишніх друзів-анархістів? Адже саме 1936 р. через активну участь анархістів у революції в

Іспанії та у зв'язку з «терористичними процесами» у Москві вони знову почали непокоїти владу. Тим більше, це була типова практика НК–ДПУ–НКВС. Так, ще на початку 1920-х рр. Я. Рудник, як радянський агент у Франції, отримав інформацію про діяльність есерів у Москві, що дозволило підготувати гучний процес над лідерами есерівської партії (1922 р.).

У 1937 р. С. Шварцбард їде спочатку до США, а у вересні того року вирушає у далеку мандрівку до Південно-Африканського Союзу (нині Південно-Африканська Республіка) у пошуках матеріалів для нового видання «Encyclopedia Judaica». Проте вже 3 березня 1938 р. він помирає від серцевого нападу у Кейптауні. У той самий час в Одесі НКВС знешкоджує останніх анархістів, що були заарештовані під приводом таємної зустрічі зі С. Шварцбардом.

*Тамара Вронська
(Київ)*

Сталінська гендерна політика у добу «Великого терору» (1937–1938 рр.)

Vronska T. Stalin's gender politics during the «Great Terror» (1937–1938).

Based on the unknown documents of Politburo of Central Committee of All-Russian Communist Party of Bolsheviks as well as of former Soviet security services, the author investigated the repressions against women, children and old men in 1937–1938.

Більшовицька модель державного терору явила світу чимало прикладів аморальності та антигуманності. Серед них найганебнішими були репресії проти жінок, дітей та людей похилого віку за належність до родин «ворогів народу». За своєю жорстокістю пік цієї варварської вендети припадає на роки «Великого терору», коли після розправ із чоловіками до таборів ГУЛАГ, у заслання чи на виселення відправили більшість дружин. У такий спосіб Й. Сталін та його оточення продемонстрували своєрідну гендерну

³⁸ ДАОО, ф. Р-9, оп. 1, спр. 57 а, арк. 124.

політику¹ — ставлення до конституційного положення про рівність статей у суспільстві.

Треба визнати, що цей сегмент державного терору ще недостатньо висвітлений у зарубіжній та вітчизняній історіографії. Більшість учених, що вивчали каральну політику більшовизму, концентрувалися, передусім, на жорстоких та масових її проявах стосовно «ворогів» комуністичного режиму. Репресії проти родин дійсних або уявних опонентів радянської влади розглядалися побіжно, як другорядний момент державного терору. Відтак ця його складова опинилася на периферії наукових розробок.

Тим часом, проблема щодо правомірності та ефективності застосування насильства до сімей «ворогів» радянської влади вимагала створення єдиної концепції, всебічної діагностики природи та мотивації такого роду заходів, виявлення закономірностей і врахування уроків драматичного минулого. Досліджувана проблема має й подальші пошукові перспективи. Вона може стати предметом поглибленого аналізу правників, політологів, психологів та соціологів, що дозволить здійснити ширші міждисциплінарні дослідження про джерела терору, причини його тягlostі і різноманітності проявів.

У надрах вищих ешелонів влади та НКВС СРСР весна й початок літа 1937 р. були присвячені активному плануванню наступних репресивних кампаній. Утім, на владному Олімпі ще остаточно не визначилися, якою ж саме має бути кара для близького оточення «класових ворогів». Там шукали оптимального варіанту², готували також відповідні структури.

Останнього весняного місяця 1937 р. стартувала масштабна кампанія з виселення із великих міст СРСР осіб, виключених у

¹ *Гендерна політика* — державна, громадська діяльність, спрямована на встановлення рівності чоловіків та жінок у всіх сферах життєдіяльності. Й. Сталін та його оточення, формально засвідчивши у Конституції рівність обох статей, вважали за необхідне карати за уявний чи реальний злочин не лише голову сім'ї, а й непричетних дружину, сестер тощо. Покарання здійснювалося лише за родинною ознакою. У сталінському розумінні гендерної політики жінки не мали привілеїв при визначенні політичної провини перед державою.

² 8 квітня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило нове положення про Особливу нараду при НКВС СРСР. Відтоді цей позасудовий орган отримав право кидати людей до місць позбавлення волі строком від 5 до 8 років. Раніше вища межа не могла перевищувати 5 років.

попередні роки з лав ВКП(б). Цей репресивний захід за постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 23 травня розповсюджувався і на членів родин різних категорій «ворогів» радянської влади:

«Усі сім'ї троцькістів, зинов'євців, правих децистів і учасників інших антирадянських терористичних та шпигунських організацій, розстріляних та засуджених до позбавлення волі на терміни від 5 [років] та вище, — з Москви, Ленінграда та Києва виселяти у непромислові райони Союзу з прикріпленням на проживання до визначених пунктів»³.

За три тижні, 15 червня 1937 р., М. Єжов затвердив інструкцію про порядок підготовки та проведення цієї операції. Виселялися також родини осіб, «вичищених» із партії після 1 грудня 1934 р., та сім'ї засуджених, хоча про останніх в інструкції не йшлося.

Визначалися місця вислання — це республіки Середньої Азії, Башкирія, Красноярський край, Північна, Кіровська, Оренбурзька, Омська та Челябінська області. Виселення, крім кількох спеціально згаданих випадків, затверджувалося начальниками місцевих управлінь НКВС, після чого кожній родині давали п'ять діб на збори. До місця вигнання кожна сім'я мала діватися самотужки.

На всю операцію відводився місяць — від 25 червня до 25 липня 1937 р.⁴ Примітно, що термін такої форми покарання для ЧСИР (рос. аббревіатура від «члены семьи изменника Родины»), як і для «куркульських» родин, тоді не вказувався. Отже, кожна з сімей, вирушаючи у далеку дорогу, не знала, як довго триватиме життя у вигнанні.

Перебуваючи у центрі цієї кампанії, особисто контролюючи її перебіг Й. Сталін одразу після процесу над військовими 19 червня 1937 р. доручив НКВС СРСР негайно вислати з Москви дружин М. Тухачевського, А. Корка, І. Уборевича, Я. Гамарника, Я. Рудзутака, Р. Ейдемана, Б. Фельдмана, Я. Магаліфа, Г. Ягоди, Я. Лівшиця, К. Радека, а також із Києва — дружину І. Якіра⁵. Усі згадані

³ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД, 1937–1938 / Сост.: В. Н. Хаустов [и др.]. – М.: [Йель]: Междунар. фонд «Демократия»: Материк; Изд-во Йельского ун-та, 2004. – С. 186, 189, 216.

⁴ *Рогинский А., Даниэль А.* «Аресту подлежат жёны...» // Узицы «АЛ-ЖИРА»: Список женщин-заклужённых Акмолинского и других отделений Карлага / Ассоц. жертв незакон. репрессий г. Астаны и Акмол. обл., Междунар. о-во «Мемориал» (сост.: В.М. Гринёв и др.). – М.: Звенья, 2003. – С. 8.

⁵ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД, 1937–1938. – С. 248.

жінки (більшість із дітьми) опинилися в Астрахані. Разом із ними перебувала і дружина репресованого «улюбленця партії» М. Бухаріна — Анна Ларіна та навіть хатня робітниця Я. Рудзутака, котру покарали просто «за компанію». Щоправда, незабаром ці «м'які» репресивні заходи були змінені на більш радикальні.

2 липня 1937 р. світ побачила постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи»⁶, яка, власне, й ознаменувала старт найбільш масштабної репресивної операції епохи «Великого терору». Тоді секретарям місцевих партійних органів та підрозділам НКВС поставили завдання взяти на облік всіх «куркулів», які повернулися на батьківщину, та «кримінальні елементи». Не зволікаючи, найбільш небезпечних із них приписувалося розстріляти, провівши їх справи у прискореному порядку через трійки, решту після спеціальної облікової роботи — вислати в місцевості, визначені для цього НКВС СРСР⁷. Із тексту постанови помітно, що Й. Сталін, намагаючись знищити опонентів, волів «заховатися» за колишніми «куркулями» та «кримінальними елементами».

Наступного дня — 3 липня 1937 р. — у Кремлі згадали і про членів родин перелічених у постанові осіб. Одночасно з телеграмою, яка вимагала негайно здійснити облік «куркулів» із метою їх подальшого арешту, нарком НКВС СРСР М. Єжов направив підлеглим три надзвичайно важливих директиви, об'єднані єдиною тематичною спрямованістю — усі вони стосувалися долі родичів «антирадянських елементів».

Перша — розпорядження наркома — була розіслана до регіонів, звідки відповідно до інструкції від 15 червня 1937 р. почали виселяти «ворожі» родини. Отже, і до Києва надійшла депеша, в якій категорично вимагалось негайно призупинити висилку сімей, голови яких були засуджені Військовою колегією Верховного Суду СРСР, із мотивацією, що вони «найближчим часом будуть ув'язнені у спеціальних таборах».

Друге розпорядження адресувалося всім начальникам УНКВС, де вимагалось до 10 липня 1937 р. надіслати до Наркомату внутрішніх справ СРСР вичерпні списки на сім'ї осіб, засуджених після 1 грудня 1934 р. за першою, другою та третьою категоріями, а також подати окремий перелік «соціально-небезпечних» родин,

⁶ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД, 1937–1938. – С. 234.

⁷ Там же. – С. 235.

голови яких були засуджені спецколегіями судів. До складу сім'ї належало включати дружину, чоловіка, дітей, а також осіб, які перебували на утриманні годувальника (батька, матір, братів і сестер). Загаданий документ дублював фатальний припис щодо позбавлення їх волі з уточненням:

«Після отримання від Вас списків вказівки щодо порядку направлення цих сімей до таборів дам додатково. Єжов»⁸.

І, нарешті, *третьій* документ — шифротелеграма за підписом начальника ГУЛАГ М. Бермана 3 липня 1937 р. була направлена на ім'я начальника УНКВС Західно-Сибірського краю та наркома внутрішніх справ Казахстану. Під приводом того, що «найближчим часом будуть засуджені та ізолюватимуться в умовах особливого режиму сім'ї розстріляних троцькістів та правих, приблизною кількістю 6–7 тис. осіб, переважно жінки та невелика кількість літніх людей. З ними будуть також направлятися діти дошкільного віку», згаданим регіональним керівникам наказувалося організувати два спеціальних концтабори на 2–3 тис. осіб⁹.

У цих трьох документах рельєфно окреслювалося коло майбутніх жертв. Цілком очевидно проглядалася радикальна зміна концепції сталінського режиму: відтепер виселення вважалося надто м'яким заходом і для членів родин військовослужбовців, і для близького оточення цивільних осіб, визнаних владою «антирадянськими елементами».

Вищими партійними керманічами було визначено остаточні контури операції проти «ворожих» родин. 5 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалив постанову під розпливчастою назвою «Питання НКВС», де були схвалені заходи НКВС СРСР, запроваджені у розпорядженнях від 3 липня 1937 р. У директивній формі приписувалося: усі дружини викритих «зрадників батьківщини» та «шпигунів» підлягали ув'язненню у таборах не менш ніж на 5–8 років, дислокованих у Наримському краї та Турганському районі Казахстану.

Далі згадали й про дітей «ворогів народу». Їх у п'ятому пункті партійної ухвали апіорі називали «сиротами», хоча у жодному з попередніх документів не йшлося про те, що репресувати планують лише родини страчених. Дітей, які не досягли п'ятнадцятир-

⁸ Рогинский А., Даниэль А. «Аресту подлежат жены...». – С. 9.

⁹ Там же. – С. 9–10.

ічного віку, приписувалося брати на «державне забезпечення», розмістивши у дитячих будинках, дислокованих поза межами Москви, Ленінграда, Києва, Тбілісі, Мінська, приморських та прикордонних міст¹⁰.

Лапідарне рішення політбюро ЦК від 5 липня 1937 р. можна вважати вичерпною «нормативною базою», тим концептуальним документом, який ініціював операцію НКВС СРСР проти дружин і дітей дійсних та уявних опозиціонерів у СРСР. Уперше за роки більшовицьких репресій виразно пролунало, що режим планує незаконно карати на такий тривалий термін дружин, а не членів родин узагалі, як це зазначалося в більш ранніх компартійно-радянських документах та відомчих директивах НКВС.

На місцях оперативно були обраховані всі члени сімей заарештованих та засуджених. Дані направлялися до НКВС СРСР, де їх обробляли співробітники оперативно-статистичного відділу центрального апарату. Паралельно розгорнулося й листування з Наркоматом освіти щодо підготовки місць у дитячих будинках. Тривали пошуки придатних територій для влаштування спеціальних жіночих таборів у системі ГУЛАГ.

У відомому оперативному наказі НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. після наведення кількості осіб, які мали бути репресовані, визначалася доля дружин та дітей «ворогів народу». Хоча, на відміну від попередніх приписів такого ж характеру, у ньому чомусь була закарбована дивна, як для того часу, ремарка:

«Сім'ї засуджених за першою та другою категоріями, як правило, не репресуються».

Щоправда, далі декларувалося:

«Виняток становлять: а) Сім'ї, члени яких здатні до активних антирадянських дій. Члени такої родини з особливого дозволу трійки підлягають вміщенню у табори або труд[ові] селища. б) Сім'ї осіб, репресованих за першою категорією, які проживають у прикордонній смузі, підлягають переселенню за межі прикордонної смуги всередині республік, країв та областей. в) Сім'ї осіб, репресованих за першою категорією, що проживають у Москві, Ленінграді, Києві, Тбілісі, Баку, Ростові-на-Дону, Таганрозі та в районі Сочі, Гагри і Сухумі, підлягають виселенню з цих пунктів в інші області за їх вибором, крім прикордонних районів».

¹⁰ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД, 1937–1938. – С. 238–239.

Цим же документом передбачалося всіх членів родин, які репресовані за I та II категоріями, взяти на облік і встановити за ними систематичний нагляд, а трійкам — готувати документи на окремі сім'ї, що підлягають виселенню¹¹.

Утім, уже незабаром стало зрозуміло, що лише наглядовими функціями чекісти не обмежаться. 15 серпня 1937 р. з'явився оперативний наказ НКВС СРСР № 00486, який цілком стосувався дружин і дітей «зрадників Батьківщини», детально регламентуючи операцію та розписуючи критерії визначення покарання й подальшу долю потенційних жертв. У цьому документі позиція стосовно дружин «ворогів народу» радикально змінювалася, як і терміни проведення операції. Якщо липневий 1937 р. наказ наркома внутрішніх справ М. Єжова приписував завершити операцію в чотиримісячний термін, тобто у грудні, то вже серпнева директива прискорювала репресії проти дружин уже засуджених «зрадників Батьківщини». Чекісти зобов'язувалися завершити операцію до 25 жовтня. При цьому вони керувалися приписом:

«Надалі всіх дружин викритих зрадників Батьківщини, правотроцькістських шпигунів арештовувати одночасно з чоловіками, керуючись порядком, установленим даним наказом»¹².

Наказ № 00486 уже неодноразово публікувався і, начебто, добре відомий у наукових колах, та все ж варто зупинитися на головних його положеннях, які видаються дуже важливими в контексті досліджуваної проблеми.

Цей документ НКВС різко відрізнявся від інших оперативних наказів того періоду. *По-перше*, він не містив преамбули, а також жодної реальної чи хоча б фантастичної мотиваційної частини, котра у загальних рисах пояснювала б, за що чи навіщо караються жінки та діти. Документ починався словами:

«З отриманням цього наказу почніть репресії щодо дружин зрадників Батьківщини, членів правотроцькістських організацій, засуджених Військовою колегією та військовим трибуналом за першою та другою категоріями, починаючи з 1 серпня 1936 року».

¹¹ Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т.: Навч. посіб. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В. Д. Гончаренко (ред.), В. Д. Гончаренко (уклад.). – К.: Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. – С. 387–389.

¹² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 9, спр. 81, арк. 19–31.

По-друге, наказ цілковито стосувався дружин і дітей, а не членів родини взагалі.

Передусім, перелічувалися документи, які необхідно було зібрати на сім'ю: довідку на засудженого голову родини, поіменний список усіх її членів включно з утриманцями. Окремі довідки склалися на дітей віком до 15 років, старших і «соціально небезпечних, здатних до антирадянських дій». Арешту підлягали дружини, які перебували в юридичному або фактичному шлюбі із засудженим на момент його арешту. Такі ж санкції розповсюджувалися й на тих, хто був у розлученні, але «знав про контрреволюційну діяльність колишнього чоловіка й не повідомив про це відповідні органи влади». Дружин, які «викрили своїх чоловіків і повідомили про них органам влади», наказувалося не заарештовувати.

Відповідно до наказу, арешт вагітних та важкохворих відтерміновувався. Від згаданих жінок брали підписку про невиїзд та встановлювали спостереження, аби вони не мали змоги втекти. Одразу після пологів, оминаючи в'язницю, матерів із немовлятами етапували до таборів. Тих, хто видужав, якийсь час могли утримувати за ґратами до відправки за тим же маршрутом.

Справи всіх дружин «ворогів» радянської влади розглядалися в позасудовому порядку Особливою нарадою при НКВС СРСР. Термін ув'язнення мав становити не менше 5–8 років. Наказ визначав і місце утримання ЖИР (рос. аббревіатура від «жѣны изменников Родины») — спеціальне відділення Темниківського виправно-трудового табору.

Найбільша частина наказу НКВС СРСР стосувалася дітей. Ретельно розписувалося, кого і як слід «влаштувати». Примітно, що дітей знову, як і в попередніх документах, називали «сиротами». Хоча відомо, що репресіям підлягали родини осіб, засуджених і за першою, і за другою категоріями. Отже, імовірно, у плані влади й закладалася мета — посиротити дітей.

Як уже зазначалося, немовлят направляли до таборів разом із матерями. Наказ приписував до півторарічного віку утримувати їх у спеціальних табірних яслах, опісля відправляючи до дитячих будинків. Старших (від 3 до 15 років) також влаштовували до таких установ, якщо їх не брали на утримання близьких родичів. Підлітків, яких чекісти вважали «соціально небезпечними», направляли до дитячих будинків особливого режиму, де ретельно стежили за поведінкою та настроями, або до таборів разом із дорослими.

Долю батьків засуджених і близького оточення, відповідно до згаданого документа, вирішували регіональні органи НКВС. Утім, як саме це мало відбуватися, незрозуміло. Це саме стосується й дружин, які не підлягали арешту. Імовірно, виконавці керувалися наказом № 00447 та інструкцією НКВС СРСР від 15 червня 1937 р., які приписували виселяти згаданих осіб із великих і прикордонних міст, а також курортних зон, де любив, зокрема, відпочивати «товариш Сталін».

Уважно проаналізувавши наказ НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р., можна помітити певні відмінності від попередніх документів, присвячених репресіям проти згаданих категорій осіб. Серпневий документ був значно більш радикальним. У ньому йшлося, як і в партійній ухвалі, про ширше коло дружин, які мали потрапити під репресії. Вилучення концептуальної тези — «сім'ї засуджених за першою та другою категоріями, як правило, не репресуються», присутньої в наказі № 00447, давало карально-репресивним органам більший простір для дій.

Не можна не помітити й інших змін, які відбулися у планах репресій дружин «ворогів» радянської влади порівняно з липнем 1937 р. Показовою стала заміна дати 1 грудня 1934 р. (директиви 2–3 липня. — *Т. В.*) на 1 серпня 1936 р. Тепер саме від останньої починався відлік додаткових жертв терору. Обидві дати дійсно знакові. *Перша* пов'язана з убивством С. Кірова та формально спричиненою ним активізацією боротьби з «терористами», а також відповідними законодавчими новаціями. *Друга* — чітко екстраполювалася на процес Зинов'єва й Каменєва, коли всі основні фігуранти цієї справи отримали вищу міру покарання. Пізніші події, коли в лещата нищівного механізму потрапили й вищі воєначальники держави, продовжили логічний ряд сталінських репресій та пов'язані з цим санкції щодо дружин названих осіб.

Загалом неважко помітити, що кожен зі згаданих документів перераховував різних «ворогів» радянської влади. Це були «троцькісти», «куркулі», «зрадники», «шпигуни» та ін. Видавалося, що верховоди тоталітарного режиму так і не визначилися, хто ж головний ворог, чиїх дружин та дітей слід так нещадно карати. Але фактично перелічені категорії, здебільшого штучно об'єднані спочатку на папері, а згодом і у жорстоких каральних заходах, для авторів директив репресивного змісту не потребували диференціації, оскільки всі вважалися «ворогами народу».

Ще однією жахливою новацією згаданого документа НКВС СРСР стали небачені досі репресії проти дітей «зрадників Батьківщини». Найменшим за віком фігурантам чекістської операції приділялася неабияка увага. Але зовсім не для того, щоб підтримати їх у скрутну годину, коли вони позбувалися батьків. До дітей поставилися аж надто пильно, аби вчасно розгледіти серед 15-річних і старших «соціально небезпечних і здатних до антирадянської діяльності». На таких юнаків і дівчат складали спеціальні довідки й узагальнені списки задля завчасного вилучення «найнебезпечніших» зі «здорового радянського суспільства».

Наказ НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. передбачав конфіскацію майна (окрім білизни, деяких предметів одягу та взуття), на підставі чого органи НКВС під час арешту дружин «ворогів народу» відбирали всі пожитки, коштовності, цінні речі, гроші й повинні були здавати це все до державного фонду. Квартири опломбовувалися. Утім, ніхто тоді не звернув уваги на те, що у вирі масового репресивного психозу відбувається ще одне бруталне порушення закону. Особлива нарада при НКВС СРСР — позасудовий орган, який чинив «правосуддя», — не мала повноважень ухвалювати таких рішень.

Аналізуючи наказ № 00486, документи, що йому передували, а також наступні директиви, шукаючи відповіді на запитання, чому серед кремлівської верхівки панувала така жорстокість, доцільно звернутися до позиції самого Й. Сталіна. Його хвороблива підозріливість, надмірна жорстокість не лише до ворогів, а й до їх близького оточення добре відомі. Радянський вождь не мав жалю навіть до дружин та дітей соратників. Чого варта хоча б та обставина, що пізніше в таборах опинилися дружини «всесоюзного старости» М. Калініна, голови РНК СРСР В. Молотова та ін. На благання згаданих та інших осіб звільнити нещасних жінок Й. Сталін щоразу відповідав категоричною відмовою.

Російський письменник Л. Разгон, чия родину також зачепили репресії, зауважував:

«Сталін, незважаючи на своє захоплення передовою технікою, не розлучався зі своїми східними звичками: у кожного з його соратників обов'язково мали бути заарештовані близькі. Здається, серед найближчого оточення Сталіна не було жодної людини, в якої б не заарештували більш-менш близьких родичів»¹³.

¹³ Разгон Л.Э. Непридуманное: Повесть в рассказах. — М.: Книга, 1989. — С. 64.

О. Хлевнюк, який чимало досліджень присвятив вивченню особливостей сталінського режиму, підкреслював, що

«Сталін зробив усе необхідне для того, аби повністю підкорити собі соратників, залякати їх та позбавити щонайменшої політичної самостійності. Основним методом досягнення цієї мети були репресії проти родичів»¹⁴.

Децю іншими виглядають ці ж «ментальні нахили» партійного вождя СРСР у баченні Роберта Конквеста, який чомусь вважав, що

«у характері Сталіна, можливо, залишалися риси деякого кавказького лицарства. Він не заперечував проти вбивства або ув'язнення жінок — “дружини” згадувалися як нормальна категорія тих, хто підлягав страті»¹⁵.

Така «гендерна політика» Й. Сталіна, певно, пояснювалася не ментальними вподобаннями чи звичками, а була складовою його морально-політичного кредо. Він розглядав дружин «ворогів народу» як «затрунену» ланку суспільства, котру треба виривати з корінням, аби убезпечити себе від можливих ексцесів у майбутньому. Відтак спільно з Молотовим, Кагановичем та Ждановим візував «розстрільні» списки.

У вступній статті до видання «Узниця “АЛЖИРА”» російські дослідники сталінського терору А. Рогинський та О. Даніель підкреслюють, що

«з його [Сталіна] погляду, жінки, котрих репресували у рамках наказу № 00486, були не просто дружинами “ворогів народ”. Це були дружини «головних ворогів» — “правотроцькістських зазолотників”, яких він розглядав або як баласт, або як постійне джерело заколоту проти влади і його особисто. Його власний досвід доводив, що дружини зазвичай ставали на бік чоловіків і в революційній боротьбі, і в обстоюванні своїх політичних поглядів. За логікою вождя, це не обов'язково означало, що вони безпосередньо допомагали їм у “контрреволюційній діяльності”. Але знали про неї, оскільки не могли не знати. І це знання, а, можливо, навіть і співчуття, у хворобливій уяві Сталіна перетворювало дружин на співучасниць чоловіків. Подібні явлення і лягли в основу “сімейних” репресій»¹⁶.

В Україні до виконання наказу НКВС СРСР про репресії проти дружин та дітей «ворогів» радянської влади поставилися серйоз-

¹⁴ Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 239.

¹⁵ Конквест Р. Большой террор / Пер. с англ. Л. Владимировой. — Firenze: Auroga, 1974. — С. 158.

¹⁶ Рогинский А., Даниэль А. «Аресту подлежат жёны...». — С. 17.

но. Нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський 23 серпня 1937 р. розіслав начальникам обласних управлінь НКВС УРСР оперативний наказ № 00486 у супроводі циркулярного роз'яснення «про виселення дружин зрадників Батьківщини, членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій». Це було цілком обґрунтовано, оскільки в першому зі згаданих документів такий вид репресій, як виселення, дійсно був достатньо виписаний, на відміну від арештів ЖИР та протоколу дій стосовно дітей «ворогів народу». У шести пунктах циркуляру І. Леплевський роз'яснював виконавцям на місцях, з чого треба починати і як розгортати роботу, покладену на 3-й, 4-й і 5-й відділи обласних управлінь НКВС.

Кожен зі згаданих відділів призначав двох працівників (оперативника й технічного), які перевіряли та оформляли справи на дружин «зрадників». Контролювати процедуру виселення мало Київське обласне управління НКВС УРСР, якому регіональні відділи УДБ передавали оформлені справи «для включення в операцію і направлення на Особливу нараду».

У четвертому пункті циркуляру йшлося про арешти дружин. Начальникам обласних управлінь наказувалося здійснювати щоденну перевірку виконання оперативними відділами усіх заходів, у тому числі й арешти жінок, складання списків дітей, направлення останніх до дитячих будинків тощо.

Кожні три дні про хід реалізації операції виконавці мали доповідати особисто І. Леплевському, а начальники обласних управлінь суворо контролювати, щоб дружини арештовувалися одночасно з чоловіками¹⁷. Серед перших 5 вересня 1937 р. за ґрати потрапили дружини відомих політичних діячів та воєначальників. Їх у середині червня за особистою вказівкою Й. Сталіна заслали до Астрахані. Тоді ж їхніх дітей почали відправляти до дитячих будинків¹⁸.

В Україні також розпочалися арешти дружин воєначальників різного рівня. У Києві заарештовували дружин командирів різних підрозділів Київського особливого військового округу. Восьмирічний термін отримали Стефанія Амеліна, Аустра Бабицька, Валентина Булашова, Есфір Волкова, Ніна Долгова, Рахіль Іванова, Надія Карєва, Ганна Куликовська, Марія Немировська, Олек-

сандра Нуромська, Ольга Подчуфарова, Тетяна Пронькіна, Ганна Рачинська, Олександра Семенова, Наталія Шперкович та ін.¹⁹

Забігаючи трохи наперед, слід підкреслити, що дружини військовослужбовців КОВО, справи яких Особлива нарада розглядала вже на початку 1938 р., отримували здебільшого п'ятирічні терміни ув'язнення в таборах ГУЛАГ. Так трапилося з Ганною Івановою, Олександрою Княгницькою, Олександрою Ковалишиною, Франьою Топор та Олександрою Шмідт²⁰.

Утім, говорити про якусь абсолютно чітку чи закономірну градацію, або залежність терміну вироку для дружин від суворості покарання їхніх чоловіків, не доводиться. Адаже чоловіки згаданих жінок, які отримали по п'ять років таборів, були засуджені Військовою колегією Верховного суду до вищої міри покарання. Отже, усе залежало від часу, коли ухвалювався вирок для дружин. На початку та в розпал операції терміни були зазвичай восьмирічними, на початку 1938 р., навесні, — уже м'якшими. Не можна не помітити й тієї обставини, що жодна з дружин не була покарана за існуючою саме для них статтею КК УРСР — 54^{1б}.

Восени та взимку 1937 р., після першої хвилі репресій стосовно дружин «ворогів народу», коло осіб, які мали потрапити під нищівні удари карального механізму, різко розширилося. Це сталося після того, як спеціальним розпорядженням М. Єжова (2 жовтня 1937 р.) дія наказу № 00486 була поширена також на дружин тих, хто був заарештований по «польській лінії», потім на дружин румунських, німецьких «шпигунів», заарештованих «харбінців»²¹.

Під час реалізації згаданого наказу в УРСР, де «національні операції» були особливо масштабними, чекісти встигли заарештувати близько 4,5 тис. дружин «польських шпигунів». Тоді ж до дитячих будинків вмістили понад 4 тис. їхніх дітей різного віку²². Ця кількість, імовірно, не завжди входила до загальної статистики по «членах сімей зрадників Батьківщини». В окремих регіональних підрозділах НКВС УРСР жінок, заарештованих після розповсюдження дії наказу № 00486 і на сім'ї поляків, подавали

¹⁹ Гранкіна О. «Репресувати на підставі наказу наркома внутрішніх справ СРСР...» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 216–222.

²⁰ Там само.

²¹ Рогинский А., Даниэль А. «Аресту подлежат жёны...». – С. 20.

²² Там же.

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 81, арк. 7–18.

¹⁸ Ларина-Бухарина А.М. Незабываемое. – М.: АПН, 1989. – С. 160.

як у загальній звітності по ЧСИР, так і в окремих довідках — «польська лінія». Так було, наприклад, у Чернігівському УНКВС. З інформаційних довідок, які накопичувалися там, можна дізнатися, що, наприклад, 29 листопада 1937 р. до Сиблагу були етаповані Ксенія Бритова, Естер Фридман, до Карлагу — Надія Квасницька; 8 грудня того ж року до Темлагу вирушила і Казимира Следзинська²³. Усі ці жінки потрапили до звітності в руслі реалізації наказу НКВС СРСР № 00485 щодо репресій проти поляків.

Слідом за Житомирською та Чернігівською областями у «передовиках» із виявлення «польських шпигунів» та «контрреволюціонерів» ішла Київська, яка показала у піврічному звіті за 1937 р. 6426 таких осіб²⁴.

В останні осінні дні 1937 р., набравши обертів, репресії проти дружин за національними «лініями» були раптом припинені. 22 листопада 1937 р. заступник наркома НКВС СРСР М. Фриновський, дружина і син якого, до речі, уже на початку 1940 р. були також репресовані слідом за ним самим, розіслав усім НКВС–УНКВС вказівку:

«1. Припинити арешти дружин репресованих по польській, німецькій, харбінській та румунській операціях. 2. Дружини засуджених по цих операціях будуть найближчим часом розселені, для чого подайте цифрові дані [про] кількість дружин та дітей, які підлягають виселенню. 3. Повідомте кількість заарештованих дружин, які утримуються у слідчих тюрмах на цей момент, також число відібраних дітей для визначення їх подальшого направлення»²⁵.

Простеживши за документами Центрального архіву ФСБ Російської Федерації згорання цієї ділянки репресій, А. Рогинський та О. Даніель висловили припущення, що це сталося через обмежені можливості утримання жінок у тюрмах, а також брак місць у дитячих будинках та яслах. Вони ж зауважили, що долі репресованих у жовтні–листопаді 1937 р. дружин «націоналів» склалися по-різному. Декого з них устигли засудити ще до появи директиви від 22 листопада 1937 р., інших утримували в тюрмах до квітня 1938 р., коли з Москви прийшов дозвіл відправити їхні справи на Особливу нараду при НКВС СРСР. Частина «розселили» — вислали в адміністративному порядку, причому як юридичну базу для цього

²³ ГДА СБ України, м. Чернігів, т. 16, арк. 1426.

²⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 288.

²⁵ Рогинский А., Даніель А. «Аресту подлежат жёны...». – С. 20–21.

репресивного заходу продовжували використовувати інструкцію від 15 червня 1937 р., яка вже практично «не працювала» на той час, але й не була формально скасована. Деяких жінок, заарештованих як ЧСИР, імовірно «переоформили», а згодом усе ж таки засудили за «національними лініями»²⁶.

Гадаємо, що певну кількість жінок, про яких ішлося вище, покарали шляхом перекваліфікації їхніх «злочинів» на більш важкі за «контрреволюційними» статтями: «пропаганда», «підготовка терактів» тощо. Таке припущення підтверджується низкою архівно-кримінальних справ, про які йтиметься нижче.

Після скасування поширення наказу № 00486 на «національній лінії», операція з репресування дружин інших «ворогів» радянської влади продовжувалася у попередньому форматі ще майже рік. Тривали арешти жінок, чиї чоловіки вже були засуджені. Слід констатувати, що припис оперативного наказу надалі арештовувати дружин «викритих зрадників Батьківщини» одночасно з чоловіками виконувався зрідка. Матеріали слідчих справ свідчать, що дружин арештовували пізніше — на декілька днів, тижнів, а то й місяців. Мотивація такої послідовності крилася в тому, що вирок дружині могли винести лише після засудження чоловіка. Відтак жінки іноді дуже довго сиділи в тюрмах (від одного місяця до десяти). Утім, траплялося й так, що чоловіка ще не засудили, а дружина вже отримувала рішення Особливої наради при НКВС СРСР про термін ув'язнення в таборах. Такі розбіжності у часі репресій пояснювалися тим, що виїзна сесія Військової колегії, котра розглядала справи голів родин, працювала не так оперативно, як Особлива нарада при НКВС СРСР, яка штампувала рішення у заочному режимі залежно від надходження відповідних нарядів від ГУЛАГ на етапування жінок до таборів.

Хоча звітність за перші осінні місяці 1937 р. щодо репресування ЧСИР практично відсутня, утім цифрові показники по УРСР щодо реалізації наказу № 00486 за друге півріччя зазначеного року дозволили скласти певне уявлення про активність чекістів у цьому сегменті оперативної діяльності у регіонах та визначити деякі тенденції.

Узагальнююча довідка про оперативно-слідчу роботу по УРСР за період від 1 липня 1937 р. до 4 січня 1938 р. подала відомості про репресії проти дружин «ворогів народу» з-поміж іншої «реп-

²⁶ Рогинский А., Даніель А. «Аресту подлежат жёны...». – С. 21.

ресивної статистики» (див. табл. 1). Примітно, що у друкарських примірниках статистичної звітності по видах злочинів, якою користувалися на місцях та у центрі УРСР, рубрика «ЧСИР», або «ЖИР» не була виділена окремо. Цю аббревіатуру дописували зазвичай від руки у вільному рядку, або поверх іншого запису готових бланків.

Таблиця 1

Відомості про жінок, заарештованих відповідно до наказу № 00486 за друге півріччя 1937 р.²⁷

№	Область, лінійний підрозділ	Кількість заарештованих
1	По центральному апарату НКВС УРСР	72
2	Донецька	915
3	Київська	1343
4	Харківська	682
5	Дніпропетровська	1157
6	Вінницька	120
7	Житомирська	841
8	Одеська	434
9	Чернігівська	194
10	Полтавська	256
11	Кам'янець-Подільська	222
12	Миколаївська	126
13	НКВС Молдавської РСР	156
14	По прикордонних загонах	68
15	Дорожно-транспортний відділ ГУДБ	595
	Загалом	7181

Отже, з 177350 заарештованих у цілому по УРСР 7181 становили дружини «зрадників». На початок 1938 р. 877 із них уже були засуджені²⁸. Про долю решти жінок документи мовчать.

Не прояснюється ситуація й після ознайомлення з даними окремих регіональних підрозділів державної безпеки. Так, Київське управління НКВС УРСР подало інформацію про арешт 1343 ЧСИР. Із них засуджено на початок 1938 р. 179 жінок, під

слідством залишалося 49²⁹. Отже, незрозумілим залишається, куди ж поділася решта заарештованих — 1105 осіб?

У звіті за 9 січня 1938 р. цього ж управління наводяться дані з невеличким збільшенням заарештованих ЖИР — 1356 осіб. Ця цифра супроводжувалася короткою ремаркою: «Рахується за НКВС СРСР 1127 ЖИР». Остання цифра якраз і дає ту різницю, яку ми шукали. Звичайно, це не обов'язково означало, що всі ці жінки дійсно відправлялися до столиці СРСР, звідки вони після засудження вирушали до таборів ГУЛАГ. Більшість із них була «на балансі» союзного НКВС, оскільки їх справи ще чекали розгляду на Особливій нараді при НКВС СРСР. Хоча, керуючись вказівками Москви, залежно від ступеня «небезпеки» чоловіка, який здебільшого визначався посадою, що її він обіймав перед арештом, окремі (іноді досить численні) групи підслідних ЖИР — дружин високопоставлених партійних, радянських, військових діячів, чекістів чи інших відомих осіб — відправляли до Бутирської в'язниці або Лефортова. До речі, саме через ці обставини в архівах України не вдалося віднайти цілу низку справ на дружин керівників НКВС УРСР.

Від порога тюрми для жінок починалися важкі випробування та приниження. Спочатку їх ретельно, у кілька прийомів, обшуквали. Спеціальні вказівки щодо цього містили відповідні приписи, де серед іншого наголошувалося, що «ворог після арешту не припиняє боротьби і може вчинити самогубство з метою приховування своєї злочинної діяльності», отже, обшуки треба здійснювати з особливою увагою³⁰.

Більшість жінок дуже довго утримували після арешту в тюрмах. Спочатку йшло слідство, далі — очікування рішення Особливої наради при НКВС СРСР і насамкінець відправка до табору. Іноді вирок повідомляли вже в дорозі.

У Лук'янівській в'язниці м. Києва більше року утримували під арештом дружин колишніх співробітників НКВС УРСР С. Каріна-Даниленка, відомого за операціями проти Ю. Тютюнника; начальника управління міліції столиці України Миколи Бачинського, начальника пожежної охорони НКВС УРСР Юхима Елькіна та ін. Софію Елькіну та Ганну Бачинську, чийх чоловіків після

²⁹ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 33, арк. 54–55.

³⁰ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенко. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 121.

²⁷ Див.: ГДА СБ України, ф. 42, спр. 33, арк. 32.

²⁸ Там само, арк. 27, 30–31.

тривалого слідства розстріляли в Бутирській в'язниці Москви, відправили до Темниківського табору ГУЛАГ. Розвідника С. Каріна-Даниленка, якого звинувачували в участі у «змові В. Балицького», після 26-місячного утримання в Лефортові та Бутирці, 22 жовтня 1939 р. звільнили. Імовірно, слідом за ним вийшла з Лук'янівської в'язниці і його дружина Лідія, яку утримували там із 28 серпня 1937 р.³¹ Цій жінці пощастило, а інші дружини чекістів пройшли всі кола пекла, незважаючи на «заслуги» їхніх чоловіків перед відомством, в якому вони працювали, та режимом, якому вірно служили.

Іноді дружини висували обвинувачення й відправляли її справу на Особливу нараду при НКВС СРСР ще до винесення вироку чоловікові. За таким сценарієм відбулося покарання дружини начальника ветеринарного відділу КОВО Олександри Нуромської³².

Слідство у справах ЧСИР, які перебували в тюрмах, було здебільшого коротким та формальним. З архівних документів з'ясувалося, що його іноді здійснювали не лише обласні управління, а й відповідні транспортні підрозділи органів держбезпеки, а також особливі відділи військових округів.

Аналіз архівно-кримінальних справ на ЧСИР, заарештованих за наказом НКВС № 00486, дозволив відзначити їх різноманітність. Вони містять практично стандартний набір процесуальних документів: постанови про арешт та звинувачувальні висновки, протоколи допитів обвинувачуваних, зрідка довідку про склад родини, яку готували заздалегідь, копії окремих документів стосовно їхніх чоловіків, іноді перелік конфіскованого майна, виписки з рішень Особливої наради при НКВС СРСР, а також скарги чи прохання про помилування.

Від інших ці справи відрізнялися підвищеною увагою до складу сім'ї. Головним документом для кожної з ЖИР ставала постанова про арешт, в якій, зазвичай, містилося стандартне формулювання:

«До арешту чоловіка проживала разом з ним і була утаємничена у його контрреволюційну діяльність» (іноді — «сприяла його контрреволюційній діяльності»).

Такі формулювання ще частіше траплялися на сторінках протоколів допитів, які були дуже короткими й схожими, як близнюки.

³¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 32371, арк. 14.

³² Гранкіна О. Вказ. праця. — С. 210.

Запитання практично однакові: коли познайомилися з чоловіком, коли одружилися, скільки років прожили спільно з чоловіком, назвіть прізвища друзів та знайомих, котрі відвідували ваше помешкання, з яких приводів збиралися, про що говорили, чи вели розмови на політичні теми, чи підтверджуєте, що знали про контрреволюційну діяльність чоловіка, чому не повідомили про це органи.

Останнє запитання протоколу допиту зазвичай звучало так:

«Ваш чоловік заарештований (чи обвинувачується. — Т. В.) за контрреволюційну діяльність (або за участь у троцькістській, антирадянській організації). Що ви можете сказати про це? Ви обвинувачуєтесь у тому, що знали все про антирадянську діяльність чоловіка (або сприяли йому). Чи визнаєте себе винною?».

Більшість жінок давали стандарті відповіді:

«Нічого не знала, не чула».

Говорили загальні речі, намагаючись називати якомога менше прізвищ. А якщо когось і згадували, то наполягали на тому, що жодних ділових чи політичних розмов в їх присутності ніхто не вів. Абсолютна більшість жінок наполягали на невинності чоловіків. Вони заперечували взагалі будь-яку причетність до антирадянської діяльності чи навіть розмов на політичні теми у колі друзів або знайомих.

Вердикт кожної з таких справ абсолютно не прив'язувався до свідчень на допитах. Зрештою, це була група справ, стосовно яких слідчі практично й не домагалися доведення причетності чи винуватості конкретної особи, оскільки домінувало одне — ствердити те, що та чи інша жінка перебувала у шлюбі (чи інших стосунках) із засудженим або обвинуваченим чоловіком.

Доленосною крапкою у слідстві ставав обвинувальний вирок, де записувалося, що така-то дружина

«проживала спільно з чоловіком [...] років, знала про контрреволюційну діяльність [...], але не повідомила про це відповідні органи».

І далі:

«Справу обвинуваченої ... в порядку наказу НКВС СРСР від 15 серпня 1937 року № 00486 направити на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР».

Іноді навіть і таке лаконічне обвинувачення було відсутнє.

З-поміж усіх проаналізованих справ виділяються декілька груп, об'єднаних тяжкістю висунутих обвинувачень, тривалістю слідства й, нарешті, вироками, які отримували жінки.

Перша — найбільш поширена, коли членам родин репресованих, здебільшого дружинам, інкримінувалася стаття 54¹² «недонесення» — від 3 до 8 років, чи просто у графі «ст. КК» записували коротку аббревіатуру «ЧСИР» або «ЖИР», що й ставало «вироком».

Друга (нечисельна) — коли без будь-яких підстав, лише з волі слідчого та Особливої наради при НКВС СРСР, дружина направлялася у заслання, що вважалося тоді легким превентивним заходом.

Третя — жінкам інкримінували статті КК СРСР/УРСР, що формулювали нові злочини: «контрреволюційна пропаганда», «шпигунство», «підготовка до терористичного акту» тощо. Це траплялося зазвичай у тих випадках, коли дружина надто гаряче відстоювала свою позицію, сперечалася зі слідчим, доводячи невинність свого чоловіка. Цільова перекваліфікація на більш «важку» статтю іноді відбувалася шляхом провокації. Наприклад, до камери дружини «ворога народу» підсаджували жінку, яка довірливо ставилася до співкамерниці, викликала її на розмови, у ході яких відбувалося «очорнення» керівників партії та уряду тощо. Так трапилося, приміром, з дружиною М. Бухаріна у 1938 р. Застосуванню перекваліфікації посприяв і наказ прокурора СРСР А. Вишинського від 8 жовтня 1937 р., відповідно до якого стала більш суворою відповідальність за «розмови» — висловлювання, які містять схвалення терористичних актів, а також усна підтримка «терористичних намірів» стосовно вождів партії та радянського уряду³³.

Хитка мотивація, яку ледь-ледь вдається простежити у кримінальних справах проти ЧСИР, це, здебільшого, недонесення, оскільки воно у хаосі суцільного абсурду всього того дійства справді мало місце. Адже більшість дружин справді не донесли на чоловіків і не зрадили їх.

Утім, справи дружин «ворогів» радянської влади різного ґатунку все ж ті, в яких замість номера статті Кримінального кодексу ставили аббревіатуру — ЧСИР, ЖИР, іноді СОЭ (рос. аббревіатура від «социально-опасный элемент»). Тоді вироком ставало ув'язнення на 5–8 років у таборах ГУЛАГ. Ці короткі записи робили у тих випадках, коли слідчим не вдавалося зібрати потрібних для засудження фактів і документів, або в разі відсутності свідчень, якими

³³ Уголовное законодательство СССР и союзных республик (Основные законодательные акты): Сб. / Сост.: Е. М. Ворожейкин, О. И. Гацихо и др.; отв. ред. Д. С. Карев. — М.: Госюриздат, 1957. — С. 92, 94.

жінки визнавали свою, бодай примарну, причетність до «злочину». Як правило після згаданих аббревіатур викарбовували вердикт:

«На підставі наказу № 00486».

Також можна дійти ще деяких узагальнень. По-перше, в архівно-кримінальних справах не вдалося знайти прикладів, коли жінок заарештували разом із чоловіком відповідно до приписів наказу № 00486. По-друге, абсолютно всім жінкам інкримінували ст. 54¹², хоча майже ніхто не зізнавався, що вони знали про «контрреволюційну» діяльність чоловіків. До того ж, дружин відомих посадовців тримали значно довше у в'язниці, оскільки намагалися розширити на допитах коло обвинувачених та їх причетність до міфічної «організації» чи «терористичного заклоту». Відстрочку хворим жінкам чи матерям, які мали немовлят, давали дуже коротку, їх, як правило, не садили до в'язниці, а відправляли під конвоем просто з квартири на вокзал, звідки вони вирушали до таборів.

І, нарешті, не можна не помітити тієї обставини, що всі інститути радянської Феміди не лише порушували чинне право та демонстрували юридичну неосвіченість у цілому, а й ігнорували багато положень власних відомчих приписів, зокрема й наказу № 00486, діючи на власний розсуд. До того ж, за вже вкоріненою практикою розглядали справи проти дружин «ворогів народу» величезними списками, в яких було по 200–300 осіб.

Особлива нарада при НКВС СРСР, як і слідство, практично не користувалася кримінальним й іншими законами і в постановах зрідка посилалася на статтю, пункт закону. Її рішення — це поділений навпіл клаптик паперу. Ліворуч — «слухали», праворуч — «ухвалили». Обвинувачення, сформульоване слідчим, як правило, дублювалося і в ухвалювальному записі Особливої наради при НКВС СРСР.

Найбільш «плідним» у роботі цього позасудового органу стало 27 грудня 1937 р. Того дня він виніс вердикти стосовно 166 жінок — уродженок України, які вирушили незабаром до Акмолинського відділення Карлагу*. Скільки нещасних потрапили до інших таборів у цей сумнозвісний день, невідомо. Списком, затвердженим 27 грудня, Особлива нарада при НКВС СРСР також визначила долю 35 дружин «ворогів» радянської влади з Чернігівщини³⁴.

* Підраховано автором за: Узниці «АЛЖИРа»: Список женщин-заключённых Акмолинского и других отделений Карлага.

³⁴ Підраховано автором за: ГДА СБ України, м. Чернігів, т. 16, арк. 1224–1270.

Більшість із них, заарештованих у різний час, почули свій страшний вирок — 8 років Карлагу — у тюрмі м. Городня Чернігівської області вже 24 січня 1938 р. Лише трьом дали 5 років таборів. Етап із цієї тюрми було сформовано 26 березня 1938 р. Того дня вагони з жінками вирушили залізницею до далекого Карлагу³⁵.

Так, 27 грудня 1937 р. визначилася також доля жінок з інших регіонів України. Двадцятивосьмирічну малограмотну домогосподарку з Києва Валентину Зей-Онищенко, матір трьох дітей віком від одного до десяти років, заарештували ще 27 жовтня 1937 р. як дружину «ворога» радянської влади. Разом із двомісячним немовлям вона вирушила на початку наступного року в далеку дорогу до таборів ГУЛАГ. Доньку забрали до дитячого будинку, а іншого сина взяли на виховання родичі³⁶.

Того ж дня почула свій вирок двадцятивосьмирічна киянка Рива Славинська, яка працювала техсекретарем заочних курсів піонервожатих видавництва «Комуніст». Разом із місячною донькою дружина «ворога народу» потрапила зі столиці України до «АЛЖИРу», звідки її звільнили лише 27 грудня 1945 р.³⁷

Намагаючись упоратися з великою кількістю справ на дружин «шпигунів» та «зрадників», Особлива нарада при НКВС СРСР не припиняла «натхненної» роботи і в наступні дні 1937 р., зокрема й 28 грудня. Того зимового дня свій п'ятирічний вирок від цього позасудового органу отримала рідна сестра відомого учасника національно-визвольних змагань Ольга Скугар-Скварська. Імовірно, саме така спорідненість відіграла не останню роль у тому, що Ольга потрапила до «піонерів» операції, яка здійснювалася відповідно до наказу № 00486, оскільки арешт відбувся вже 14 вересня 1937 р. Її чоловік — Іван Мойсеєнко (1902 р. н.), головний інженер Київського цукротресту, був спочатку виключений з партії, а згодом, 17 липня 1937 р., заарештований та засуджений Військовою колегією Верховного Суду «за компанію» із безпосереднім начальником за обвинуваченням у «контрреволюційній шкідницькій діяльності» на 20 років позбавлення волі. Справа Ольги Олександрівни була «переобтяжена» й іншими обставинами. Зокрема, вона була дочкою священника, один брат Микола перебував в еміграції у Чехословаччині, другий — Юрій — засуджений у

³⁵ ГДА СБ України, м. Чернігів, т. 16, арк. 1226, 1232, 1262.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 40552, арк. 2, 9, 17, 20–20 зв.

³⁷ Там само, спр. 36331, арк. 135; Узниці «АЛЖИРа». — С. 453.

1925 р. у справі українського громадсько-політичного діяча В. Голубовича.

«Перебування на свободі може позначитися на ході слідства», вирішили в НКВС УРСР. Тому матір чотирирічної доньки заарештували й утримували під вартою у київській тюрмі. Обвинувачення були стандартними:

«Як дружина учасника антирадянської к[онтр]р[еволюційної] організації правих Мойсеєнка Івана знала про його злочини і не повідомила».

Жінку довго тримали в тюремній камері, неодноразово викликали на допити, намагаючись отримати свідчення про співучасть. Та все було марно — вона щоразу відмовлялася від обвинувачень на свою адресу. Не обмовила й свого чоловіка. Звинувачувальний вирок 11 листопада 1937 р. був типовим для таких справ і дуже лаконічним. У ньому вказувалося, що Ольга Скугар-Скварська

«є дружиною засудженого Мойсеєнка, мала зв'язок з братами емігрантами, один з яких був засуджений за радянської влади».

Зазначені «злочини», на думку слідчого, були передбачені ст. 54¹² КК УРСР, відтак він ухвалив: «Слідчу справу № 4865 направити на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР»³⁸.

Отже, «злочином» відверто називали факт спорідненості й нічого іншого. У чому полягало «недонесення», — у звинувачувальному вирокі не говорилося. Та й, зрештою, сказати було нічого, оскільки Ольга Олександрівна нічого не визнала на допитах. Виписка з протоколу Особливої наради при НКВС СРСР, засідання якої відбулося 28 грудня 1937 р., мала таке ж лаконічне формулювання

«Скугар-Скварську Ольгу Олександрівну як члена сім'ї зрадника Батьківщини ув'язнити ... на 5 років. Рахувати строк з 13.9.37».

Відсидівши ще два місяці у Лук'янівській в'язниці, у лютому 1938 р. ця жінка, залишивши дитину на рідного брата, який жив у Києві, із черговим етапом відбула до Акмолинського відділення Карлагу³⁹.

Прозвітувавши 4 січня 1938 р. про «ударну» працю на фронті репресій проти дружин «зрадників Батьківщини»⁴⁰, НКВС УРСР

³⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 32223, т. 1, арк. 16.

³⁹ Там само, т. 1, арк. 1–8 зв.; 18–18 зв.; т. 2, арк. 2, 16.

⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 33, арк. 27.

почав працювати ще активніше. Уже було набуто певного досвіду, та й у тюрмах своїх вироків чекала чимала кількість ЧСИР.

«Тридцять восьмий [рік] не став справедливим суддею тридцять сьомого. Навпаки, він став двійником свого кровожерливого брата і навіть у чомусь його перевершив»,

написала пізніше у своїй книзі Євгенія Гінзбург, підтверджуючи темпи роботи карально-репресивних органів та кількість жертв цього нищівного механізму⁴¹.

Тоді, на початку року, регіональні підрозділи НКВС УРСР намагалися перевершити один одного у показниках каральної практики. Інтенсивно працювала й Особлива нарада при НКВС СРСР, яка була останньою ланкою у вирішенні долі нещасних жінок.

Тим часом, у Києві продовжували вирішувати, кого з дружин треба відправити «у розпорядження центрального апарату НКВС СРСР», а кого залишити в очікуванні рішення Особливої наради при НКВС СРСР. З узагальненого зведення у справах заарештованих по центральному апарату УДБ НКВС УРСР, складеного за три дні, протягом 11–13 квітня 1938 р., дізнаємося, що станом на 11 квітня цього року там перебувало на обліку 527 осіб. Із них 23 жінки, заарештовані як «дружини зрадників Батьківщини». Катерина Комарова працювала інженером управління Південно-Західної залізниці, Антоніна Єфимова — у палаці піонерів столиці України, Ніна Бараник — кондуктором трамвайного парку, Катерина Хайдукова — підсобницею 1-ої взуттєвої фабрики м. Києва, Єлизавета Малинська — у шифрувальному бюро НКВС УРСР⁴². Долю цих жінок встановити поки що не вдалося. Невідомо, яке рішення стосовно них ухвалила й Особлива нарада при НКВС СРСР. Можна лише стверджувати, що в Акмолинському табірному відділенні Карлагу їх не було. Імовірно, комусь із них пощастило уникнути найстрашнішого покарання та відбутися виселенням зі столиці, а чиясь дорога пролягла в інші табори, відомостей про персональний склад яких ми досі не маємо.

Примітно, що саме в 1938 р. карально-репресивні органи почали визначатися з долею більшості дружин відомих радянських діячів. Їх довше, ніж інших, утримували у в'язницях, домагаючись

⁴¹ Гинзбург Е.С. Крутой маршрут: Хроника времён культа личности. — М.: Сов. писатель, 1990. — С. 147.

⁴² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31 (1951 р.), спр. 105, арк. 100–102.

дедалі нових і нових свідчень, які б указували на існування «змов» та масових «контрреволюційних» і «шкідницьких» організацій.

Щоправда, дружину колишнього голови НКВС УРСР В. Балицького, 43-трирічну Людмилу Олександрівну, заарештували 17 липня 1937 р. (ще до появи наказу № 00486) і розстріляли 28 жовтня того ж року. Спочатку їй інкримінували ті ж «злочини», що й іншим дружинам — «знала про антирадянську діяльність чоловіка і не повідомила про це». Але вже у ході слідства знайшли ще й «докази» про «шпигунську діяльність на користь Німеччини у 1925 р.»⁴³. Репресували й інших родичів В. Балицького.

За два тижні після арешту Л. Балицької постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 31 липня 1937 р. зі стадіону «Динамо» в Києві було зняте ім'я її чоловіка й присвоєно інше — М. Єжова⁴⁴. Утім, ім'я останнього недовго красувалося на фасаді київського стадіону. Незабаром і його репресували. Каральна машина поглинула і 15 родичів колишнього наркома внутрішніх справ СРСР Г. Ягоди: його дружину, п'ятьох сестер з чоловіками та інших. Старша сестра — Есфір Знаменська-Ягода — 6 травня 1938 р. була заарештована органами НКВС, а 16 червня того ж року розстріляна. Інша — Розалія Шохар-Ягода — арештована ще в 1937 р. і вислана разом з усією родиною Ягоди до Астрахані терміном на п'ять років⁴⁵. У цьому місті на Волзі 8 квітня 1938 р. рішенням Особливої наради при НКВС СРСР за обвинуваченням у контрреволюційній діяльності вона була засуджена на 8 років виправно-трудоих таборів. Прибула до Акмолинського табірному відділення 4 жовтня того ж року, а 5 липня 1941 р. сестру Г. Ягоди Розалію перевели до Печорлагу⁴⁶. Репресували навіть тещу колишнього наркома — сестру Я. Свердлова. Вона згодом опинилася у Томському таборі, відтак була відправлена на Колиму. Восьмирічний Гарік — син Ягоди — у листі до неї написав мученицькі рядки:

«Бабусю, знову я не помер. Це не в той раз, про який я тобі вже писав. Я помираю багато разів. Твій онук».

⁴³ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К.: Абрис, 1997. — С. 356–357.

⁴⁴ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД, 1937–1938. — С. 342.

⁴⁵ Некрасов В.Ф. Тринадцать «железных» наркомов: История НКВД–МВД от А. И. Рыкова до Н. А. Щёлокова, 1917–1982. — М.: Вёрсты; Полиграфресурсы, 1995. — С. 183.

⁴⁶ Узницы «АЛЖИРа». — С. 546.

Цитуючи рядки з цього листа, Анна Ларіна зауважувала, що до такого стану повної фатальної безвиході дитину могли довести лише «спеціальними заходами»⁴⁷.

Репресії торкнулися більшості родин кожного із завзятих їх провідників із чекістського середовища, які в розпал своєї активної діяльності були ліквідовані. Таким чином, їх власна жорстокість до дітей та жінок повернулася бумерангом до них самих.

До нищівного карального механізму потрапили й родини осіб, тим чи іншим чином причетних до терору. Спочатку це були М. Тухачевський і В. Антонов-Овсієнко, які спільно підписували накази про заручників із числа селянських родин, правник Я. Берман, який закладав підвалили «пролетарського права», його колега М. Криленко, а також майже всі керівники ГУЛАГ.

Не обминули репресії й представників партійної верхівки. Сьогодні добре відомий документ, який донедавна зберігався у фондах Особливого сектора ЦК КПРС. Серед списків, затверджених членами політбюро 20 серпня 1938 р., є перелік № 4 («Дружини ворогів народу») та звернення М. Єжова до Й. Сталіна:

«Прошу санкції засудити всіх за першою категорією».

У цьому списку серед інших були прізвища дружин С. Косіора, Р. Ейхе, В. Чубаря і П. Дибенка. Ці матеріали вперше були оприлюднені у довідці КДБ, складеній у 1957 р. й опублікованій у журналі «Источник»⁴⁸. Пізніше вони з'явилися на сайті відомої російської організації «Меморіал» та ін.

22 лютого 1938 р. дійшла черга й до родини П. Постишева, який енергійно виступав за застосування репресивних методів під час колективізації та виконання хлібозаготівель, несамовито борюся зі «шкідниками» і «націоналістичною контрреволюцією» в Україні, у березні 1934 р. закликав НКВС знищувати тут «ворожі кубла», позбавляти стипендій та виганяти з інститутів дітей. Після його арешту така ж доля спіткала і його дружину Тетяну Постоловську. Їх обох розстріляли.

Дружина колишнього голови РНК УСРР В. Чубаря — Олександра була заарештована 4 липня 1938 р. і вже 28 серпня того ж року Військовою колегією Верховного суду засуджена до розстрілу за обвинуваченням у «злочинних зв'язках» із чоловіком та сприян-

⁴⁷ Ларіна-Бухарина А.М. Незабываемое. — С. 39.

⁴⁸ Источник. — 1999. — № 5. — С. 84.

ні йому у проведенні «ворожої» роботи. Цей вирок пролунав за шість місяців до оголошення такого ж вердикту самому В. Чубарю. На цьому сталінський режим не зупинився й далі продовжив нищити цю родину. У 1938 р. була заарештована старша сестра дружини Чубаря, а діти Олексій і Володимир репресовані пізніше — відповідно у 1948 та 1950 рр.⁴⁹

Трохи пізніше, 26 лютого 1939 р., після розстрілу колишнього лідера республіканської партійної організації С. Косіора, обвинуваченого у «зв'язках з іноземною контрреволюцією», знищили його дружину та двох братів — Казимира й Михайла.

Були репресовані також дружини інших членів політбюро ЦК КП(б)У. Так, 3 листопада 1937 р. як «активного учасника контрреволюційної терористичної організації» заарештували колишнього наркома освіти УРСР В. Затонського. За два дні схопили й Олену Затонську, яка перед тим працювала директором ортопедичного науково-дослідного інституту. Майже рік її тримали в камері спецкорпусу Лук'янівської в'язниці м. Києва і лише 23 вересня 1938 р. Особлива нарада при НКВС СРСР оголосила вирок — 8 років таборів⁵⁰.

Із-поміж решти виокремлюється справа членів родини відомого громадського та культурного діяча, засновника історико-мистецької колекції «Музеї України» Павла Потоцького. Справа його дружини та її сестри є яскравим прикладом перекаваліфікації на більш суворі обвинувачення. Після нетривалого слідства обидві жінки («члени сім'ї зрадника Батьківщини») — Потоцька Єлизавета Денисівна (1866 р. н.) та Давидова Любов Денисівна (1867 р. н.) були засуджені за 1-ю категорією. Сам П. Потоцький, не дочекавшись вироку, помер у в'язниці⁵¹.

Трагічна галерея таких справ нескінченна. Примітно, що жертвами ставали також матері та сестри, як це було у випадку з М. Тухачевським, Г. годую, Потоцькими. Ці рідні, «не передбачені» наказом № 00486, каралися з особистої санкції М. Єжова. Відомі випадки, коли в одному таборі утримувалися одночасно мати й дочка — обидві як ЧСИР.

⁴⁹ Конквест Р. Большой террор. — С. 867; Официальный сайт музея «Дом на набережной» (<http://museumdom.narod.ru/>).

⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 31604, т. 1, арк. 2, 7 а, 61–66, 69; т. 2, арк. 7–8.

⁵¹ Там само, спр. 43983, арк. 12.

Відразу після початку операції начальники УНКВС стали направляти запити до Москви, що робити з чоловіками, чиї дружини заарештовані як «зрадниці Батьківщини». У відповідь було підготовлене розпорядження, що чоловіків у таких випадках слід заарештовувати і засуджувати відповідно до наказу № 00486. Утім, на чистовому екземплярі цього розпорядження стоїть рукописна резолюція одного з підлеглих М. Фриновського: «[В] справу. Не направляти»⁵². Звіти УНКВС, узагальнені дані Наркомату внутрішніх справ СРСР засвідчили, що випадки репресій проти чоловіків засуджених жінок були винятком, а не правилом.

Щоправда, такі приписи робилися «нагорі», а в регіонах справи розгорталися за власним сценарієм. Так, 19 вересня 1937 р. як батько «зрадника Батьківщини» був заарештований мешканець м. Ялти Станіслав Чивель (1867 р. н.) і того ж дня засуджений військовим трибуналом Київського військового округу та засланий до Семипалатинської області Казахстану на п'ять років⁵³.

У 1937–1938 рр. репресували не лише дружин радянсько-партійної чи військової еліти. Соціальний склад жертв тоталітаризму був різноманітним. В обійми сталінського терору потрапила величезна кількість дружин, дітей пересічних городян та сільських мешканців. Так, у Житомирській області з 829 арештованих ЖИР 133 особи були городянками, а 696 — із сільської місцевості⁵⁴. До речі, останнє співвідношення, як і показники по інших регіонах, вкотре нанівець спростовує дивні міфологізовані твердження деяких сучасних російських «дослідників» про те, що

«у 1937–1938 рр. трудовий народ репресії майже не торкнулися, а постраждав тільки вузький, «біякоритний» прошарок здебільшого у столиці та крупних містах»⁵⁵.

Караючи безневинних лише за родинну належність, правоохоронні органи дедалі все менш «відповідально» фіксували наслідки роботи на папері. Чи то в УРСР так захопилися репресіями, що не мали часу складати звіти про їх перебіг, чи забули залишити собі копії даних по ЧСИР, відправлених до Москви, але серед статистичних даних, що зберігаються в ГДА СБ України, не вдалося

⁵² Рогинский А., Даниэль А. «Аресту подлежат жены...». – С. 20.

⁵³ Державний архів МВС України (далі – ДА МВС). Картотека депортованих.

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 34, арк. 16.

⁵⁵ Миронин С.С. Сталинский порядок. – М.: Алгоритм, 2007. – С. 73.

Таблиця 2

Відомості про жінок, заарештованих в УРСР за час дії наказу НКВС СРСР № 00486⁵⁶

№	Область, лінійний підрозділ	Кількість заарештованих ЧСИР		
		у II півріччі 1937 р.	у I півріччі 1938 р.	Загалом
1	Центральний апарат НКВС УРСР	72	—*	72
2	Донецька**	915	—	915
3	Київська	1343	—	1343
4	Харківська	682	913	1595
5	Дніпропетровська	1157	76	1233
6	Вінницька	120	38	158
7	Житомирська	841	829	1670
8	Одеська	434	—	434
9	Чернігівська	194	17	211
10	Полтавська	256	78	334
11	Кам'янець-Подільська	222	—	222
12	Миколаївська	126	111	237
13	НКВС Молдавської АРСР	156	3	159
14	По прикордонних загонах	68	—	68
15	Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ	595	—	—
Загалом		7181⁵⁷	2065	9246

віднайти узагальнених матеріалів щодо репресій членів родин «ворогів народу» за перше півріччя 1938 р. Наявні лише розріз-

⁵⁶ Підраховано автором за даними: ГДА СБ України, ф. 42, спр. 34, арк. 8, 10, 16, 39, 51, 64, 71; спр. 35, арк. 76, 168, 252.

* У звітах УНКВС по Донецькій, Київській, Кам'янець-Подільській, Одеській, Сталінській областях, а також по лінійних управліннях, центральному апарату дані стосовно заарештованих у I півріччі 1938 р. ЧСИР відсутні, як і сама графа.

** У червні 1938 р. Донецька область була поділена на Сталінську та Ворошиловградську.

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 33, арк. 32.

нені звіти окремих обласних управлінь НКВС України за перше півріччя 1938 р., що не дозволяє скласти вичерпну картину репресій проти дружин «ворогів» радянської влади. Утім, і вони у сукупності з попередніми даними (за друге півріччя 1937 р.) дають можливість зробити певні узагальнення.

У звітності тих обласних управлінь, де дані, як і сама графа, відсутні, цю категорію репресованих могли включати до графи «Інші». Не виключено, що такі матеріали згодом будуть віднайдені.

Проте брак архівних документів зовсім не означає, що в інших областях жінок за наказом НКВС СРСР № 00486 не репресували. Важко повірити, що УНКВС Київської області, яке у другому півріччі продемонструвало найвищі показники заарештованих ЖИР, припинило арешти. Тим більше, навіть архівно-кримінальні справи, які зберігаються в ЦДАГО України, доводять, що така робота у цьому підрозділі НКВС УРСР здійснювалася, і то активно.

Окремо інформацію про ЖИР подавали й лінійні відділи НКВС УРСР у щомісячних звітах про оперативно-слідчу роботу. Але й вони не дозволяють скласти загальне уявлення про цю ділянку їх практичної діяльності, позаяк ці дані розрізнені та уривчасті. Єдине, що можна помітити — це те, що «передовиком» був 5-й відділ, який щомісяця подавав у звітності від 40 до 50 заарештованих ЖИР⁵⁸. В інших підрозділах показники були значно скромнішими.

Аналіз матеріалів лише одного Акмолинського відділення Карлагу дав можливість переконатися, що найбільше жінок з України (тюрми міст Харкова, Дніпропетровська та Києва) прибуло туди в першій половині 1938 р. Слідом за ними в «передовиках» рахувалися аналогічні заклади міст Запоріжжя, Сталіно, Старобільська та Умані. Відправляли засуджених жінок і тюрми Чернігова, Городні, Мелітополя, Дніпродзержинська, Одеси, Ворошиловграда, Николаєва, Краматорська, Маріуполя, Черкас, Вінниці⁵⁹.

Варто підкреслити, що не всі із заарештованих жінок потрапляли до таборів ГУЛАГ. Так, у першому півріччі 1938 р. у Харківському УНКВС завели справи на 913 дружин «ворогів» радянської влади, 891 з них заарештували одразу, решта залишалися вдома за різних обставин під підпискою про невиїзд. Згодом 146 жінок звільнили чи то «за недоведеністю», чи з інших міркувань. Отже, засудили до різних термінів ув'язнення або заслання 767 жінок.

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 36, арк. 7–10.

⁵⁹ Узниця «АЛЖИРа». — С. 35–567.

Станом на 1 липня 1938 р. рішення Особливої наради при НКВС СРСР було виконане стосовно 532 дружин «зрадників Батьківщини»⁶⁰.

Цифрові показники, опосередковані дані, отримані з різних документів, спогади очевидців дозволяють стверджувати, що серед видів покарання для членів сімей «ворогів народу» широко застосовувалося заслання та адміністративне виселення з великих міст «за 50-й кілометр», хоча радянська Феміда у приписах чомусь приділила їм значно менше уваги, ніж ув'язненню до таборів дружин та влаштуванню у дитячі будинки малечі. Наказ № 00486 взагалі «промовчав» щодо цього. Хоча в партійній постанові від 2 липня 1937 р. і наступних директивах НКВС СРСР (3 та 30 липня) ці види покарання передбачалися. Не виключено, що спеціальних роз'яснень щодо цього не зробили, позаяк вважали, що досвіду 1930-х рр. (депортації з України цілих селянських сімей) у 1936 р. та у червні 1937 р., коли почали відправляти у заслання ЖИР, цілком вистачить.

Узагальнених даних щодо цих видів покарання по СРСР у цілому й Україні зокрема дотепер не віднайдено. Така звітність здебільшого не подавалася у довідках регіональних управлінь і центрального апарату. Утім, інформація, яку наводить одне лише Київське обласне управління НКВС (за період від 1 червня 1937 р. до 8 січня 1938 р.) ілюструє весь спектр репресій стосовно ЧСИР і серед іншого подає кількість виселених: «заарештовано 1356 ЖИР і виселено з Києва 719 сімей у складі 1624 особи, чоловіки яких засуджені за контрреволюційну троцькістську діяльність та виключених з партії правих і троцькістів»⁶¹.

Рішення щодо заслання, виселення ЧСИР із великих промислових центрів УРСР «за 50-й кілометр», як і перебування під гласним наглядом за місцем проживання, також іноді ухвалювалися Особливою нарадою при НКВС СРСР. Утім, дозволимо собі висловити припущення, що згадані «м'які» покарання ухвалювалися також і регіональними підрозділами НКВС, оскільки серед документів позасудового органу НКВС СРСР вони зустрічаються дуже рідко. Натомість, таке покарання застосовувалося до «ворожих» родин найчастіше.

Аналіз протоколів Особливої наради при НКВС СРСР, які вдалося виявити, засвідчував, що в різні періоди цей позасудовий

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 34, арк. 8–10; спр. 35, арк. 73.

⁶¹ Там само, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 288.

орган діяв, так би мовити, «під настрій». На одному засіданні міг ухвалювати такі рішення активно, а в окремі дні, навпаки, виносив поодинокі вердикти. Прикладом останнього твердження може стати виписка з засідання Особливої наради при НКВС СРСР, котра надійшла до УДБ НКВС по Чернігівській області 8 лютого 1938 р., де з 26 засуджених жінок одна — Мотрона Низенко — отримала заслання до Алма-Ати, дві — гласний нагляд за місцем проживання, а решта відправлялася до Темниківського табору ГУЛАГ⁶².

Висилаючи з великих міст членів сімей — жінок та дітей — заарештованих чи вже розстріляних «ворогів» та «зрадників», на відміну від 1934–1936 р., коли відбувалася їх чистка від соціально-небезпечних елементів, іноді зазначали термін цього заходу — п'ять років.

В інших випадках, коли дружинам вдавалося уникнути репресій та залишитися на волі, вони обов'язково зазнавали дискримінації. Їх звільняли з роботи, позбавляли житла й прописки, встановлених державою виплат (допомоги, пенсії, стипендії) тощо.

У гонитві за виявленням якомога більшої кількості «зрадників» та «ворогів народу» відзначилися не лише чекісти, а й функціонери різної відомчої підпорядкованості: керівництво заводів, підприємств та установ, де працювали члени родин репресованих, а також директори шкіл та ректори вищих навчальних закладів. Іноді за підказкою чи усним розпорядженням зверхників із наркоматів, іноді за власною ініціативою вони намагалися прибрати з очолюваних колективів тих, хто «кидав тінь на високоморальних будівничих світлого комуністичного майбутнього».

На тлі галасливої пропагандистської кампанії, коли звідусіль линуло: «Син за батька не відповідає», повсюдно у школах продовжувала розгортатися кампанія зречення батьків, яка розпочалася ще в 1934–1935 рр. Така ж картина спостерігалася і в окремих закладах, на виробництві, де дружин примушували зрікатися чоловіків, офіційно з ними розлучатися. Жінки дійсно зрідка вдавалися до таких кроків, аби вберегти дітей від дискримінації або утриматися на робочому місці чи не втратити квартиру. Громадський осуд у ті часи тягнув за собою чимало моральних та матеріальних збитків, активно використовувався засобами масової інформації та пропаганди. Спроби деяких жінок змінити прізвище були марними. Аби контролювати цей процес, НКВС СРСР упродовж

⁶² ГДА СБ України, м. Чернігів, т. 16, арк. 1405.

1938–1940 рр. підготував п'ять спеціальних циркулярних розпоряджень⁶³.

Члени сімей заарештованих, яких за тих чи інших обставин залишили на свободі, жили у нервовому напруженні. Важко зрозуміти почуття цих людей, їх емоційно-психологічний стан. Душевні тортури членів сімей «ворогів» змушували сотні людей діяти у прогнозованому і бажаному для катів напрямі. У той час буйно розквітло доносителство, іменоване «виявом пильності». У намаганні «викрити» колег, начальників, співучнів деякі особи писали в «органи», виявляючи свою «громадянську позицію». Пізніше, коли меч опускався й на їхні голови, вони картали себе за ті аморальні вчинки, та було вже пізно. Дивно, але тоді люди часто прощали одне одному, позаяк розуміли реалії часу.

У загальній атмосфері страху траплялися й такі люди, які намагалися врятувати родичів: вони писали до вищих органів влади, Верховного Суду, прокуратури та навіть НКВС, прагнучи відновити справедливість; піклувалися про дітей своїх друзів і сусідів. Зверталися до можновладців також громадяни, яких ні за що звільнили з роботи.

Хто й коли почув ці зойки відчаю, здебільшого залишається за кадром. Однак 9 січня 1938 р. було ухвалене рішення політбюро з осудом дискримінаційних заходів стосовно родичів репресованих⁶⁴. Наступного дня й РНК СРСР ухвалила таємну постанову № 44-8с⁶⁵, яка засудила випадки безпідставного звільнення з роботи родичів осіб, заарештованих за «контрреволюційні злочини», лише за мотивами родинних зв'язків. Пункт другий цієї постанови приписував прокурору СРСР А. Вишинському дати необхідні вказівки підлеглим виправити подібні порушення.

Слідом за радянським урядом таку ж «позицію» оперативно зайняли й деякі інші інститути Феміди, які за своїм призначенням мали не допустити цього беззаконня. 14 січня 1938 р. з'явилася директива прокурора СРСР про факти неправильного звільнення з роботи родичів репресованих «лише за мотивами сімейних зв'язків». Було заборонено записувати у трудові книжки як причину звільнення формулювання: «За зв'язок із ворогом народу» і т. ін. Нарком юстиції СРСР 16 січня 1938 р. видав відповідний

⁶³ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 85, арк. 161–164.

⁶⁴ ДАРФ, ф. 9474, оп. 16, спр. 137, арк. 4–5.

⁶⁵ Там же, ф. 5446, оп. 1 в, спр. 498, арк. 27.

наказ, обов'язковий до виконання всіма профільними республіканськими наркоматами і Верховними судами, а також крайовими та обласними підрозділами цього відомства.

Тим, хто мав стежити за дотриманням законності на місцях, приписувалося

«не допускати звільнення з роботи або порушення питання про відкликання із займаної посади на тій єдиній підставі, що той чи інший працівник є родичем особи, заарештованої за контрреволюційний злочин».

Судам Наркомат юстиції СРСР вказував, що у тих випадках,

«коли обставинами справи буде встановлено, що підставою для звільнення працівника став родинний зв'язок з особою, заарештованою за контрреволюційний злочин, і ніяких інших законних підстав до звільнення цього працівника не було, суд зобов'язаний винести рішення про відновлення звільненого на роботі з усіма наслідками, що з цього випливали».

Водночас, нарком юстиції СРСР, який підписав цей наказ, залишав люфт для служителів Феміди, які мали виносити рішення, дозволивши їм

«об'єктивно встановлювати й інші підстави, які б могли послужити приводом для звільнення»⁶⁶.

До скаржників, які на початку 1938 р. наважилися підняти свій голос проти безпідставного звільнення з роботи, трохи пізніше, у лютому, додалися ще й багатодітні жінки, чоловіків яких репресували. Деякі з них, кого безгрошів'я й безвихідь штовхнули на такий відчайдушний крок, зверталися до нового наркома фінансів СРСР А. Зверева. Його попередник, не маючи на це дозволу РНК СРСР, дав указівку своїм підлеглим у союзних та автономних республіках, крайових і обласних фінансових відділах

«припинити виплати державної допомоги багатодітним матерям, чоловіки яких викриті як вороги народу»⁶⁷.

Проте їх звернення до посадовця були марними, оскільки вони не знали і не могли знати, що новий головний фінансист СРСР наслідував новації й приклад свого попередника та навіть пішов далі — у намаганні легалізувати фінансові утиски багатодітних

жінок підготував відповідний проект постанови РНК СРСР та направив його до управління справами радянського уряду.

Керуючий справами РНК СРСР М. Петруничев у встановленому порядку відіслав проект цієї постанови авторства А. Зверева на погодження до Наркомату юстиції і прокурора СРСР. Останній, виконуючи доручення уряду, підготував листа, оригінал чернетки якого зберігся в Державному архіві Російської Федерації. Він вельми цікавий, оскільки дозволяє зазирнути за лаштунки не лише самої проблеми ставлення до дружин репресованих, а й побачити деякі характерні деталі взаємовідносин найвищих можновладців держави. Отже, у чернетці відповіді А. Вишинського викладалася історія незаконного позбавлення багатодітних дружин репресованих державної допомоги. Далі прокурор СРСР негативно висловився з приводу проекту постанови РНК, підготовленого А. Зверевим, поставивши на цьому крапку. І, нарешті, найбільший інтерес становлять останні три абзаци, закреслені рукою А. Вишинського, і його коментар у нижній частині аркуша:

«Зміст зберегти у запроєктованому вигляді, виключаючи викреслене червоним [олівцем]».

Викреслений текст відображує позицію як А. Вишинського, так і наркома фінансів, та, зрештою, атмосферу, що панувала тоді у вищих владних колах. Подаємо його без купюр:

«Представлений т. Зверевим у даний час проект постанови РНК СРСР, який збігається з поданими раніше вказівками наркомфіну СРСР, прокуратура Союзу РСР вважає неправильним. До вирішення питання про виплату допомоги багатодітним матерям, чоловіки яких піддавалися репресіям за к.р. діяльність, на думку прокуратури СРСР, треба підходити диференційовано. У тих випадках, коли у зв'язку зі справою чоловіка або за самостійними підставами мати сама піддавалася тій або іншій репресії, хоча б і не пов'язаній із позбавленням волі (напр., адміністративне виселення), або виселенню за межі даної місцевості виплата допомоги за багатодітність припиняється. В інших випадках допомога багатодітним матерям повинна виплачуватися на загальних підставах, встановлених постановами ЦВК та РНК СРСР від 27 червня 1936 року з наступними до неї доповненнями»⁶⁸.

Зважаючи на зміст викресленого, можна припустити, що А. Вишинський самоусунувся від конфліктної ситуації, вирішив не висловлювати своїх розлогих міркувань як лояльного, так і обме-

⁶⁶ ДАРФ, ф. 9474, оп. 16, спр. 137, арк. 4–5, 21–23.

⁶⁷ Там же, ф. 8131, оп. 37, спр. 165, арк. 336.

⁶⁸ ДАРФ, ф. 8131, оп. 37, спр. 165, арк. 336–336 зв.

жувального характеру, виклавши протокольний, необхідний у таких випадках, лаконічний обсяг відповіді, який цілком узгоджувався з чинним законодавством.

15 квітня 1938 р. нарком внутрішніх справ СРСР наказав припинити арешти дружин, засуджених за першою категорією, а на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР пропонувалося направляти лише справи на тих жінок, які вже були заарештовані⁶⁹, імовірно для того, щоб «на законних підставах», інкримінувавши їм якусь конкретну статтю, наприклад, «антирадянську пропаганду» (коли вони обурювалися несправедливим вироком для чоловіка) чи «недонесення» (коли не повідомили органи держбезпеки про «антирадянські висловлювання» чоловіка), засудити жінку – члена родини репресованого до заслання або ув'язнення у таборах ГУЛАГ.

Точна кількість репресованих ЧСИР досі невідома. Очевидно, кількість жінок, відправлених у табори, можна було б установити за протоколами Особливої наради при НКВС СРСР. Утім, вони в узагальненому вигляді залишаються недоступними. Ті виписки, що зберігаються у слідчих справах ЧСИР, а також аналіз окремих списків, дозволяють робити небезпідставні припущення, що на кожному із засідань Особливої наради при НКВС СРСР ухвалювалися рішення щодо десятків, а іноді й сотень ЧСИР (взяти для прикладу хоча б 27 грудня 1937 р., про що йшлося вище).

Серед матеріалів, які наводять дослідники сталінського терору, є дві різні офіційні довідки. Одна з них — від 5 жовтня 1938 р., в якій керівництво НКВС СРСР повідомляло Й. Сталіну, що на підставі наказу № 00486 «за неповними даними репресовано (ув'язнено у таборах ГУЛАГ. — Т. В.) понад 18 тис. дружин заарештованих зрадників». У пізнішому документі — рапорті начальника 1-го спецвідділу НКВС СРСР Петрова на ім'я Л. Берії, пов'язаному з проблемами конфіскації майна потерпілих родин, наводить ся значно менша цифра — 12,5 тис. дружин. Але незрозуміло, чи стосується вона всіх репресованих жінок, чи лише тих, у кого конфіскували майно⁷⁰.

⁶⁹ Мозохин О.Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности, 1918–1953 / Ассоциация «Военная книга», О-во изучения истории отечественных спецслужб. – Москва; Жуковский: Кучково поле, 2006. – С. 178.

⁷⁰ Узницы «АЛЖИРа». – С. 22.

Може виникнути й певне запитання щодо статистики, коли порівняти кількість засуджених «ворогів народу» із числом ЖИР, відправлених до таборів ГУЛАГ (Військовою колегією Верховного суду СРСР та Особливою нарадою при НКВС СРСР за період від 1 жовтня 1936 р. до 1 листопада 1938 р. засуджено 39167 осіб⁷¹). Ураховуючи приписи наказу НКВС СРСР № 00486, кількість дружин, позбавлених волі, мала б наближатися до згаданої цифри. Утім, показники по ЖИР удвічі менші.

На рівні гіпотез можуть бути висловлені декілька припущень, кожне з яких має право на життя, оскільки спирається на певну аргументаційну базу. З одного боку, треба мати на увазі, що Військова колегія та трибунали засуджували не лише «правотроцькістів, шпигунів і диверсантів», а й притягнених за інші «злочини», отже, не всі дружини засуджених цими органами підлягали арешту як «члени сімей зрадників Батьківщини». З іншого — не можна ігнорувати ту обставину, що багато дружин заарештованих чоловіків були засуджені протягом 1937–1938 рр. за іншими статтями. Інакше кажучи, відбувалася перекваліфікація у бік більш серйозних «самостійних» статей — «пропаганда», «підготовка терористичного акту», «шпигунство» — і тоді жінки, заарештовані як «дружини зрадників Батьківщини», уже потрапляли до іншої статистики, яка у звітах подавалася окремим рядком, як «контрреволюційні злочини». Те ж саме стосується й різних «національних» операцій, зокрема і по «польській лінії», з приводу яких регіональні підрозділи УРСР подавали досить значні показники. Нагадаємо, що в УРСР в контексті останньої було покарано 4,5 тис. дружин.

До статистики, яку складало відомство Л. Берії, чомусь не потрапили ті жінки, які були заслані, виселені з великих міст й перебували за місцем проживання під гласним наглядом. А їх було чимало.

«Репресіям як члени сімей зрадників Батьківщини та ворогів народу було піддано 40056 осіб»⁷²,

наполягають дослідники з фонду О. Яковлева. Їм також не можна не вірити. Вони показують, звідки взяли цю цифру (додали

⁷¹ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2000. – С. 435.

⁷² Яковлев А.Н. Вожди очень торопились, когда речь шла о расстрелах // Независимая газета. – 2001. – 26 октября.

кількість репресованих дружин до кількості постраждалих дітей). Утім, шляхом простих арифметичних підрахунків отримуємо:

18 тис. дружин + 25 тис. дітей = 43 тис. осіб.

Не прояснюють ситуації й пізніші дані ГУЛАГ. Так, російський дослідник О. Дугін наполягає, що в таборах у 1939 р. утримувалося 13172 ЧСИР⁷³.

Отже, слід констатувати, що встановити точну загальну кількість репресованих у 1937–1938 рр. дружин і дітей «зрадників Батьківщини» досить проблематично. Сучасна історична наука, архівні джерела дають лише дуже приблизну відповідь на це питання.

Не обраховано висланих, засланих, звільнених із роботи, дискримінованих, усіх тих, хто сам поїхав, рятуючись від репресій, — ці категорії не обліковані, як, зрештою, осиротілі й ненароджені після того великого лиха, яке забрало тисячі життів у повному розквіті сил.

Утім, треба пам'ятати, що не завжди абсолютні цифри дають уявлення про реальні масштаби того чи іншого явища. Слід мати на увазі, що в 1937–1938 рр. були репресовані чоловіки та жінки працездатного віку, багато з них мали високу кваліфікацію, досвід роботи в економіці, армії, сфері господарського та політичного управління.

Сповна відчули на собі прес державного репресивного механізму й ті члени сімей «зрадників Батьківщини», котрі не були заарештовані і засуджені. Їх піддавали серйозним політичним, економічним, соціальним і моральним обмеженням та дискримінації. Тавро «ЧСИР» до кінця життя тяжіло над невинними людьми, переходячи у спадок до їхніх дітей. Усіх їх із повним правом можна віднести до репресованих або, як мінімум, — до потерпілих. Якщо взяти до уваги, що за Всесоюзним переписом населення 1939 р. найбільш поширеними були родини, які склалися з 2–3 осіб, то кількість тих, хто реально постраждав від репресій, можна принаймні подвоїти. Не кажучи вже про батьків та інших близьких родичів репресованих, окрім їхніх дружин (чоловіків) та дітей.

Наприкінці літа та восени 1938 р., коли репресії стосовно дружин «ворогів народу» поступово почали згортатися, Особлива

нарада при НКВС СРСР ще встигла відправити до таборів ГУЛАГ чималу кількість жінок, «винних» у шлюбі зі своїми чоловіками.

У результаті систематизації, класифікації й аналізу досить великого корпусу архівно-кримінальних справ та опублікованих матеріалів можна дійти висновку, що більшість членів родин «ворогів» радянської влади виселяли з великих міст, промислових центрів та прикордонної зони, а також дискримінували шляхом звільнення з роботи, виселення з квартир і позбавлення пільг та матеріальної допомоги. Такого роду заходи вживали здебільшого до тих, чиї чоловіки були «вчищені» або заарештовані ще протягом 1934–1936 рр. Значно суворіші заходи покарання — ув'язнення до таборів на термін від 5 до 8 років — застосовували до дружин «зрадників», «шпигунів», «троцькістів», яких уже розстріляли чи ув'язнили до таборів. Часто-густо до таборів відправляли й тих, чиї чоловіки лише перебували під слідством.

Однак, абсолютно чіткої закономірності у ступені суворості покарання жінок не було. Усе залежало від багатьох об'єктивних та суб'єктивних обставин, у тому числі ставлення конкретного слідчого, часу, коли ухвалювався вирок для дружин тощо. На початку та в розпал операції вирокі були зазвичай більш жорсткими, пізніше — м'якшими.

Звертає на себе увагу той факт, що жодна з дружин репресованих військових не була покарана за існуючою саме для них статтею КК УРСР — 54^{1а}. Отже, зрадницьку діяльність нікому з них інкримінувати не могли.

Трагізм тогочасної ситуації полягав у тому, що кримінальним злочином ставали родинні зв'язки, тобто категорія стосунків, без якої людина не може існувати взагалі. До того ж, і наказ НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. та всі наступні дії не викликали у суспільстві особливого резонансу, оскільки загальна атмосфера вже була перенасичена насильством.

Тотальна жорстокість як форма державної політики знайшла яскравий вияв у ставленні до жінок та дітей, жахливій реальності нелюдських випробовувань у таборах ГУЛАГ, у численних сиротинцях. Сама операція проти дружин «зрадників Батьківщини» 1937–1938 рр. стала яскравим концентрованим виявом логіки сталінського терору, найбільш ганебною і жорстокою його складовою.

⁷³ Дугін А.Н. Неизвестный ГУЛАГ: Документы и факты. — М.: Наука, 1999. — С. 23–27. За підрахунками О. Дугіна, динаміка утримуваних у таборах ГУЛАГ ЧСИР виглядала таким чином: 1940 р. — 13044, 1941 р. — 12128, 1942 р. — 12429 і в 1943 р. — 8817 осіб.

Володимир Ковальчук
(Київ)

Доля Богдана — рідного брата Степана Бандери

Kovalchuk V. The destiny of Stepan Bandera's brother Bohdan.

Based on unknown documents of former Soviet secret services, the author reconstructed the milestone of Bohdan Bandera's life.

1 січня 2009 р. виповнилося 100 років з дня народження Степана Бандери. Якщо про його та Організації українських націоналістів конкретний внесок у боротьбу за незалежність ми вже знаємо досить докладно, то доля рідних братів і сестер цього діяча, які також сповідували національно-визвольні ідеї, поки що висвітлена фрагментарно головним чином через брак документальних джерел. Біографії братів Степана Бандери — Богдана, Олександра, Василя і сестер Марти-Марії, Оксани, Володимири настільки утаємничені, що нагадують детективний сюжет.

Життєвий шлях Богдана Бандери практично невідомий, а про обставини його загибелі існують лише окремі версії, які ґрунтуються на розповідях та чутках. Так, Оксана і Володимира Бандери вважали, що їхнього брата у 1940-х рр. знищила агентура НКВС¹. За іншими даними, Богдана Бандеру вбили гестапівці у с. Піски Баштанського району на Миколаївщині². Також є інформація, що Богдан із дружиною і ще кількома повстанцями зустрів смерть 19 грудня 1949 р. у криївці біля села Старичів Рожнятинського району Івано-Франківської області.

Відтак, навіть онук лідера бандерівської фракції ОУН, якого також звали Степан Бандера, під час урочистої академії з нагоди роковин діда, яка відбулася нещодавно у Національній опері України в Києві, констатував, що нічого конкретного про долю Богдана не знає.

Матеріали, які нам вдалося виявити у Галузевому державному архіві Служби безпеки України, архівних підрозділах управлінь СБУ у Миколаївській та Запорізькій областях, а також допомога

¹ Пастух Р. Не гестапо, а НКВД?.. // За вільну Україну. — 2008. — 23 січня (<http://www.zvukraine.lviv.mobi/?p=2610>).

² Зайцев Ю. Богдан Бандера склав голову в Пісках // Україна молода. — 2005. — 17 лютого.

миколаївського краєзнавця Юрія Зайцева дозволили частково реконструювати останні роки життя Богдана Бандери.

Роком «перелому» став 1940-й. Під загрозою переслідування за членство в ОУН Богдан Бандера залишив рідний край і розпочав мандрівне життя підпільника. Він успішно перейшов західний кордон СРСР³ та оселився у місті Холмі, на території Польщі, окупованій нацистською Німеччиною. Навчався у тамтешній гімназії⁴.

Незадовго до вибуху німецько-радянської війни 1941–1945 рр. ОУН почала виряджати до Центральної, Східної та Південної України спеціальні похідні групи для розгортання підпільної боротьби. Богдан Бандера став бійцем одного з підрозділів, який направлявся на Херсонщину.

Восени 1943 р. «Богдан» (інші псевдо — «Богданчик», «Іван») керував молодіжною мережею Херсонської округи ОУН(б)⁵. Остання підпорядковувалася Миколаївському проводу, який очолював член ОУН(б) під псевдонімом «Директор»⁶. Він із прихильністю ставився до діяльності молодого націоналіста⁷. Зв'язковою між «Богданом» і «Директором» була Домна Яковлева. Очолував крайовий провід із центром у Дніпропетровську «Юрко» — це псевдонім знаного діяча ОУН і УПА Василя Кука⁸.

Головним завданням «Богдана» була пропаганда серед молоді ідеї українського націоналізму та незалежної соборної України. Агітація у середовищі юнаків і дівчат була для ОУН на Миколаївщині пріоритетною, адже за умов постійного гестапівського терору відчувалася гостра потреба у нових членах організації. Спершу після персональної перевірки зацікавленим давали читати пропагандистську літературу, періодику чи листівки, які регулярно постачалися із Західної України. Потім новачкам доручали кур'єрську роботу (перенести пакет, документи, провести товариша до місця зустрічі тощо). У фіналі кандидат на членство мав скласти присягу на вірність ОУН.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 6, спр. 6112, арк. 50.

⁴ Там само, арк. 46.

⁵ ГДА СБ України, м. Миколаїв, ф. 5, спр. 10807, т. 1, арк. 67; т. 2, арк. 282.

⁶ ГДА СБ України, м. Запоріжжя, спр. 21232, арк. 8 зв.

⁷ ГДА СБ України, м. Миколаїв, ф. 5, спр. 10807, т. 1, арк. 146 зв.

⁸ Там само, арк. 34–35 зв.

У жовтні або листопаді 1943 р. «Богдан» брав участь у замаху на представника нацистської окупаційної адміністрації. Рятуючись від переслідування поліції у Миколаєві, він разом з Олександром Яковлевим, Чухлібом та Хвилею виїхав у село Піски. Одного вечора, коли друзі зібралися у хаті Ніни Яковлевої, до них зайшов поліцейський разом зі старостою села — далеким родичем Яковлева — і запропонував «підняти руки вгору». Як тільки почався обшук, «Богдан» блискавично вихопив у поліцейського гвинтівку, а Хвиля вистрілював у нього⁹. Після цього підпільники залишили село.

На початку 1944 р. змінився керівник Миколаївського проводу ОУН(б), який призначив «Богдана» керувати підпіллям у Баштанському районі, оскільки цей осередок фактично припинив свою роботу. Новий провідник розгорнув бурхливу діяльність. Активність «Богдана» так вразила керівника Миколаївської округи ОУН(б) Павла Микитенка, що згодом на допиті у НКВС він зрачував «Богдана» до «найбільш небезпечних індивідів», а власне Баштанський район охарактеризував як «найбільш заражений націоналізмом» на Миколаївщині.

«Богдан» оселився у с. Піски. Новий провідник проживав в оселі дівчини Моті, яка була членом сформованого жіночого осередку симпатиків ОУН на чолі з Галиною Боровик¹⁰. Хата стояла у верхній частині села біля плавнів, що було зручно для переховування¹¹.

Збереглися цікаві свідчення про характер та особисті риси «Богдана». Ось яким він запам'ятався колезі:

«[...] 25 років, західняк, усю його сім'ю репресувала радянська влада, нелегал [...]»¹².

В інших протоколах допитів зазначалося:

«На вигляд років 18, хоча насправді має 26, з Буковини, низького зросту, худий, білявий, волосся світло-русяве, скуйовджене. Продовгувате бліде обличчя, очі сіро-голубі, ніс прямий, вуха великі, зуби криві. «Богдан» був досить «язикатим» і тому від нього Павло Микитенко дізнався чимало цікавого про Херсонську округу [...]»¹³.
«[...] Був фізично слабкий, але рішучий і сміливий, живим в руки не здається [...]»¹⁴.

⁹ ГДА СБ України, м. Миколаїв, ф. 5, спр. 10807, т. 1., арк. 68.

¹⁰ ГДА СБ України, м. Запоріжжя, спр. 21232, арк. 94 зв.

¹¹ Там само, спр. 8776, т. 2, арк. 21 зв.

¹² Там само, арк. 183 зв.

¹³ Там само, спр. 21232, арк. 72 зв.

¹⁴ Там само, арк. 94.

Увагу привертала і деяка дивакуватість у поведінці нового керівника ОУН Баштанського району. За спостереженням того ж Микитенка, Богдан Бандера носив «завжди розстібнуте» сіре пальто, вбирався у темно-синій костюм, а штани його чи не весь час були «по коліна у грязюці». Ходив він повільно, «по-дівочому, маленькими кроками, [...] руки розведені у боки, долоньями від себе, пальці рук завжди розчепірені й постійно рухаються»¹⁵.

У лютому 1944 р. німецько-радянський фронт упритул наблизився до Миколаївщини, тож місцевий керівник СБ «Роман» наказав спорудити криївки, щоби керівний актив зміг перебути важкі дні. За даними Олександра Яковлева, Богдан Бандера теж будував один із «бункерів» — біля села Мар'янівка. На початку березня він оселився у криївці за 8 км на схід від села Піски.

У таких «ямах» керівники миколаївського (і баштанського зокрема) підпілля ОУН сподівалися перечекаати зміну влади, а потім легалізуватися під виглядом колишніх радянських партизанів. «Богдан» рекомендував вступати до Червоної армії¹⁶ і підшукувати там нових членів ОУН. Паралельно планувався набір бажаючих у збройні боївки, які мали воювати на Волині у складі УПА. Багатьох селян турбувало ставлення ОУН до «земельного питання». «Богдан» переконував їх, що у майбутньому землі селянам будуть роздані для «індивідуального користування»¹⁷.

Із Богданом Бандерою у криївці також переховувалися підпільники села Піски — Олександр, Домна і Мотрона Яковлеви, Романенко, Тихоненко, Чухліб та ін. Любомир Аліман (псевдо «Борис») носив до схованки продукти і білизну. Проте, за декілька днів бункер виявили німецькі солдати. У перестрілці загинув один підпільник на псевдо «Семен», зв'язковий «Борис» пропав безвісті. Повстанці залишили бункер і якийсь час переховувалися у скирті соломи¹⁸.

Із приходом у березні 1944 р. військ Червоної армії та відновленням радянської влади підпілля ОУН на Миколаївщині було розгромлене органами державної безпеки. Зокрема, за нез'ясованих обставин загинули керівник Миколаївського осередку «Директор», заступник керівника ОУН(б) Миколаївської округи «Микола»¹⁹.

¹⁵ ГДА СБ України, м. Миколаїв, ф. 5, спр. 10807, т. 1, арк. 124, 146 зв.

¹⁶ Там само, арк. 92 зв.

¹⁷ Там само, спр. 10807, т. 2, арк. 221.

¹⁸ Там само, т. 1, арк. 70 зв.

Натомість керівник Миколаївської округи ОУН(б) Павло Микитенко, який був особисто знайомий²⁰ із Богданом Бандерою, пішов на співпрацю з органами держбезпеки. Проте це не допомогло йому уникнути покарання — у лютому 1945 р. за «зраду Батьківщини» П. Микитенко був засуджений до 10 років виправно-трудових таборів²¹.

Маючи колосальний досвід оперативно-розшукової діяльності, співробітники органів державної безпеки та військової контррозвідки виявили та заарештували практично всіх підпільників і симпатиків ОУН. Так, тільки заарештований Кононов на допиті у місцевому управлінні НКДБ назвав 98 відомих йому оунівців у Дніпропетровській та Миколаївській областях, у тому числі керівників Дніпропетровського крайового і Миколаївського обласного проводів²².

На допитах місцеві підпільники, розповідаючи про оунівську мережу, давали свідчення про якогось «Богдана». Але жоден із них — ані Олександр Яковлев, ані Павло Микитенко, ані Любомир Аліман — не знали нічого певного про його походження. Скептик зауважить — справжнє ім'я Богдана Бандери слугувало йому за псевдонім в ОУН, а такого майже не траплялося. Однак, слід звернути увагу — допитувані у 1944 р. чекістами підпільники чи не в один голос твердили, що «Богданові» 25–26 років. Це збігається із загальновідомим віком рідного брата провідника ОУН(б). Він народився 1919 р.

Життєвий шлях Богдана Бандери, за свідченнями очевидців, обірвався у березні–квітні 1944 р. Миколаївський краєзнавець Юрій Зайцев оприлюднив спогади мешканки с. Піски Тамари Задираки. Вона стверджувала, що «Богдана» випадково застрелили червоноармійці Сибірської дивізії, котрі перебували у селі на відпочинку. Це сталося 11 або 12 березня:

«Коли він забіг у сад, вояки його обступили і почали бити. Вони прийняли його за німецького шпигуна. Стрільянина припинилася, він заговорив із вояками — казав, що не німець і просив здати його у комендатуру. Я стояла приголомшена наче громом. Мені на пам'яті став мітинг і цей голос. Потім зірвалася з місця і підбігла до хлопців.

Кажу їм: «Він же не німець!». А вони: «Ти його знаєш?». «Ні, не знаю, але чую польський акцент, так говорять західні українці». Я відразу здогадалася, що це той самий юнак, який виступав на мітингу. Він зрозумів, що я його намагаюся захистити, і вже вмираючим голосом промовив: «Я Богдан, я українець зі Львова», — і невдовзі помер».

Богдана Бандеру поховали на городі Тамари Задираки. А перед тим, як його тіло засипали землею, жителі села Піски зняли з нього одяг²³.

Офіційних документів, які б прояснили реальний перебіг подій, досі так і не виявлено. Залишилося лише декілька непрямих документальних свідчень. Богдана Бандеру лаконічно згадано у протоколі допиту Олександра Яковлева від 30 травня 1944 р.: «За чутками — вбитий»²⁴. Начальник 4-го відділу «Смерш» 3-го Українського фронту у доповідній записці від 28 червня 1944 р. зазначав, що «Богдана» на Миколаївщині немає²⁵.

²³ Всеукраїнське товариство політв'язнів і репресованих: історія створення та діяльність / Упор. Є. Пронюк. — К.: Укр. центр духовної культури, 2007. — С. 5.

²⁴ ГДА СБ України, м. Миколаїв, ф. 5, спр. 10807, т. 1, арк. 146 зв.

²⁵ Там само, т. 3, арк. 421.

¹⁹ ГДА СБ України, м. Запоріжжя, спр. 21232, арк. 23–23 зв.

²⁰ ГДА СБ України, м. Миколаїв, ф. 5, спр. 8776, т. 1, арк. 213.

²¹ ГДА СБ України, м. Запоріжжя, спр. 21232, арк. 252.

²² ГДА СБ України, м. Миколаїв, ф. 5, спр. 8776, т. 2, арк. 56.

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Петро Гуцал (Тернопіль),
Олег Бажан (Київ)*

Багрянний відблиск «золотого вересня» (політичні репресії на Тернопільщині у 1939–1941 рр.)

Hutsal P., Bazhan O. The crimson glow of «golden September» (political repressions in Ternopil region during 1939–1941).

The article is dedicated to political repression against the population of Ternopil region after the occupation of Western Ukraine by Red Army and NKVD in 1939–1941. The documents that liquidated political and civil organization in the region were published.

Упродовж двох днів, 17–18 вересня 1939 р., війська Червоної армії зайняли територію сучасної Тернопільської області. У краї, як і у Західній Україні загалом, почалися докорінні перетворення у всіх сферах життя відповідно до засад радянського більшовицького режиму. За короткий час було націоналізовано промислові, торговельні та інші підприємства, ліквідоване приватне й церковне землеволодіння, кооперативні установи закриті або реорганізовані за прикладом радянської кооперації.

Паралельно здійснювалися соціальні заходи щодо трудящих верств, зокрема були запроваджені безоплатна освіта і медичне обслуговування, надавалася матеріальна допомога незаможним та безробітним, створювалися нові робочі місця. Одночасно проходив перерозподіл власності так званих «буржуазних елементів».

Значні зміни відбулися у духовно-культурній сфері. Українська мова офіційно визнавалася мовою викладання у навчальних закладах та спілкування у державних установах. Але поряд із цим насаджувалася більшовицька ідеологія, здійснювалася нещадна боротьба з «українським буржуазним націоналізмом». Практично всі національно-патріотичні товариства й організації були закриті.

Однією зі складових політики більшовицького режиму у Західній Україні після «золотого вересня» стали репресії. Із погляду вищого партійно-державного керівництва СРСР це було важливим і необхідним засобом «радянізації» регіону.

Репресивні акції стосовно населення західноукраїнських земель планувалися ще до 17 вересня 1939 р. Так, 8 вересня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія видав наказ про «проведення навчальних зборів» підрозділів НКВС СРСР, на виконання якого нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов створив 4 оперативно-чекістські групи, що мали йти в авангарді військ. Їх командирам видали підготовлені за агентурними даними списки майже 2000 осіб, яких слід було негайно заарештувати¹.

15 вересня 1939 р. Л. Берія підписав таємну директиву про дії оперативно-чекістських груп. Співробітники НКВС СРСР повинні були, окрім виконання завдань військового і спеціального характеру, «узяти активну участь у підготовці і проведенні тимчасових управлінь народних зборів», причому для «забезпечення посиленого проведення народних зборів налагодити необхідну агентурно-оперативну роботу щодо викриття і репресій контрреволюційних організацій, груп та осіб, які протидіють і зривають організацію нової влади»². У цьому документі немає навіть натяку на звичні для тогочасної радянської пропаганди «дружбу народів» і «пролетарський інтернаціоналізм», жодного слова про співпрацю з певними соціальними групами чи політичними силами. Акцент робився винятково на жорсткі, репресивні заходи щодо місцевого населення.

20 вересня 1939 р. перших полонених із Західної України оперативно-чекістські групи відправили в табір у Путивлі Сумської обл. Приймальні пункти для полонених та інтернованих було створено також неподалік від старого кордону по Збручу — в Олевську,

¹ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1. Кн. 1. – М., 1995. – С. 70–73.

² Ільющин І.І., Пшенищев А.М. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень–жовтень 1939 р.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 424–425.

Шепетівці, Волочиську, Ярмолинцях і Кам'янці-Подільському. За перші десять днів у центральній частині Тернопільщини були затримані і спрямовані під конвоєм лише у Волочиськ щонайменше 8800 осіб³.

Групи НКВС СРСР активно проводили каральні акції⁴. У перші тижні «утвердження» радянської влади у Західній Україні репресії охопили, насамперед, представників колишніх польських органів влади, діячів польських, українських та єврейських політичних партій і громадських організацій, широкі кола інтелігенції, військовослужбовців. Події розвивалися стрімко. Московське керівництво намагалося швидко легітимізувати приєднання західноукраїнських земель до радянської України та СРСР. Відтак 6 жовтня 1939 р. військова рада Українського фронту призначила вибори до Народних зборів Західної України (НЗЗУ) на 22 жовтня і скликання їх у Львові 26 жовтня 1939 р.

Нині достеменно відомо, що ці вибори були організовані і проведені партійно-радянськими органами під суворим контролем НКВС СРСР. Прагнення західних українців до об'єднання з українським народом за Збручем більшовицька влада використала у власних політичних цілях, порушивши принципи демократизму і народно-волевиявлення⁵. Надзвичайно короткий термін підготовки виборів, унеможливлення легальної передвиборчої боротьби різних партій, примус населення голосувати за єдиний безальтернативний список кандидатів у делегати НЗЗУ, який був складений згідно з традиціями радянської системи перетворили вибори на фарс. Новий режим забезпечив «вільне волевиявлення трудящих» щодо утвердження у краї радянської системи, таким чином входження Західної України до Радянського Союзу у складі УРСР було оформлене законодавчо⁶.

В умовах жорстких репресій підрахунок голосів був фальсифікований. Відомо, що у виборах до НЗЗУ взяли участь не 92,8 %

³ Ільющин І.І., Пшенніков А.М. Вказ прця. – С. 427, 429.

⁴ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси / Д. В. Архїрейський, О. Г. Бажан та ін.; відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 574.

⁵ Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939). – Львів: Каменяр, 2006. – С. 307.

⁶ Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тицик Б.Й., Глубіш М.І. Входження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939–1945 рр.). – Дрогобич: Добре серце, 1995. – С. 46–47.

мешканців краю з правом голосу, як із легкої руки тодішніх радянських органів донині стверджується у деяких виданнях, а 83 %, тобто майже кожен п'ятий виборець Західної України не голосував⁷.

Чимало делегатів НЗЗУ згодом були репресовані. Так, наприкінці червня 1941 р. органами НКВС був вивезений у Київ, де і пропав безвісти голова цих зборів, академік К. Студинський, уродженець с. Кип'ячка на Тернопільщині. Тоді ж у Львові замордували делегатів НЗЗУ М. Масляка, начальника районного відділу шляхів у Бережанах, і М. Капуша із Золотого Поток на Бучаччині. 24 червня чекісти заарештували ще одного колишнього делегата — О. Гринька⁸, родом із с. Грибова на Лановеччині.

Безперечно, об'єднання західноукраїнських земель із Великою Україною стало видатною історичною подією для нашого народу. Соціальні заходи радянської влади сприяли завоюванню симпатії трудового населення, інтегрувати його у систему державного ладу СРСР. Однак усі сфери життя громадян відтепер перебували під жорстким контролем партійних і державних структур, передусім органів НКВС СРСР.

Радянська система управління формувалася на західноукраїнських землях оперативно, ще до офіційного створення 4 грудня 1939 р. 6 нових областей. Усі керівні посади в обласних і районних органах влади займали спеціально направлені зі східних та центральних областей радянської України працівники. Вони зазвичай не тільки були комуністами-догматиками, не знали особливостей, традицій Західної України, здебільшого не володіли українською мовою, а й були малоосвіченими. Так, наприклад, 29 квітня 1940 р. Тернопільський обком КП(б)У затвердив на посади перших і других секретарів райкомів партії 27 новоприбулих осіб, з яких 6 мали нижчу освіту, по 10 — незакінчену середню й середню і лише 1 — незакінчену вищу⁹.

Практично весь керівний склад органів НКВС УРСР на західноукраїнських землях, на відміну від партійно-радянського апарату, комплектувався з чекістів, скерованих не з УРСР, а з областей Росії та інших радянських республік. Лише начальник УНКВС

⁷ Сварник І. Маловідомі сторінки з історії «золотого вересня» // Укр. археограф. щорічник: Нова серія. – К., 1992. – Вип. 1. – Т. 4. – С. 414.

⁸ Відбувши 10-річне ув'язнення і 5-річне заслання, О. Б. Гринько у 1956 р. повернувся додому. Нині він — народний артист України.

⁹ Державний архів Тернопільської області (далі — ДАТО), ф. П-1, оп. 1, спр. 8, арк. 94–102.

по Тернопільській області О. Вадіс раніше працював у Кам'янці-Подільському. Значну частину працівників обласного апарату НКВС становили випускники Воронежського, Горьківського, Ленінградського, Саратовського, Смоленського, Рязанського й інших училищ НКВС СРСР¹⁰. Освітній рівень співробітників управління НКВС по Тернопільській області був ще нижчим, ніж партійно-радянських працівників. Жоден із чекістів не мав вищої або незакінченої вищої освіти, переважна більшість із них мала нижчу освіту¹¹. Серед останніх був і головний чекіст області О. Вадіс.

Велику «послугу» радянським каральним органам у розгортанні репресій зробили польські службовці. У 1920–1930-х рр., реєструючи філії українських громадсько-культурних і кооперативних товариств у містах і селах, вони фіксували, чи належать їх члени до УНДО або чи перебувають під впливом ОУН. Повітові старости складали списки колишніх стрільців та офіцерів УГА й Армії УНР, котрі воювали за незалежність України в 1918–1921 рр. Таємна польська поліція складала довідки про членів ОУН та їх діяльність. У судових справах були задокументовані відомості про багатьох українців як націоналістів. Після вступу Червоної армії у Західну Україну майже всі ці матеріали опинилися в руках чекістів і невдовзі були використані для розгортання репресій проти українських патріотів.

Серед кримінальних справ на заарештованих за політичними мотивами громадян у 1939–1941 рр. немає жодної, де б звинувачення не базувалося на належності особи, як правило, недоведеній, до різних українських партій, організацій і товариств. Чекісти розглядали членство в українських патріотичних організаціях як «прояв антирадянщини», а радянські «народні» суди не брали до уваги, що партії, організації і товариства, за винятком ОУН, діяли у колишній Польщі відповідно до чинного законодавства.

Від початку репресії спрямовувалися, передусім, проти інтелігенції, чільних діячів громадсько-політичного і культурно-освітнього життя. Так, були заарештовані і загинули в ув'язненні письменник, адвокат, доктор права Ф. Коковський, викладачі Тернопільської гімназії І. Брикович, П. Дяків, Е. Ковальська, Т. Ко-

¹⁰ Кондратюк С. Встановлення сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матер. міжнар. наук. конф., 23–24 вересня 1999 р. – Львів, 2001. – С. 158.

¹¹ ДАТО, ф. П.-1, оп. 1, спр. 7, арк. 236–239; спр.9, арк. 154–163.

вальський, О. Хома, викладач Бережанської гімназії В. Левицький, викладач Чортківської гімназії М. Кужель, колишній делегат парламенту ЗУНР О. Сіяк, лікарі О. Воронка і П. Синенький, правники К. Білинський, І. Винниченко, С. Воркун, В. Гамаль, М. Гринів, Ю. Дзерович, А. Кардаш, Л. Краснопера, Д. Пігут, Д. Сенник, П. Смаль, М. Староселець, О. Юрчинський та багато інших. Обставини, дата і місце смерті більшості з них досі не встановлені.

Єдиною українською політичною силою, що боролася з радянським режимом у підпіллі, була ОУН. Ще за польських часів вона мала розгалужену конспіративну мережу і досвід нелегальної роботи. Розвиток подій після 17 вересня 1939 р. показав, що прихід у край Червоної армії й утвердження радянської влади виявилися для керівництва ОУН та її груп на місцях неочікуваними, члени національного підпілля не були готовими до військового спротиву і не чинили збройного опору¹². Лише із посиленням репресій більшовицької влади проти українців за національно-патріотичну діяльність та після проведення кількох показових судових процесів над членами ОУН, які завершилися винесенням підсудним суворих вироків, націоналістичне підпілля отримало зростання соціальної бази для нелегальної роботи. Так, у с. Ягольниця Чортківського району в лютому 1941 р. два члени ОУН вчинили збройний опір співробітникам НКВС, які намагалися їх заарештувати, і у перестрільці загинули. У березні цього ж року у бою з чекістами у с. Скородинці був убитий підпільник А. Шевців. 10 квітня у с. Слобідка-Струсівська на Тербовлянщині оунівець М. Прусак із дружиною Стефанією, не бажаючи здаватися, вступили в бій із групою співробітників НКВС. Лише наступного дня чекістам вдалося здолати опір мужнього подружжя¹³.

Члени ОУН не могли тоді організовано й активно протистояти комуністичному режиму. Від початку утвердження радянської влади націоналісти змушені були діяти в глибокому підпіллі, за умов наростаючих репресій. Головне завдання Центрального провід ОУН убачав у збереженні структури на місцях та її відновленні після арештів. Тож нині варто уважно і з урахуванням тогочасних реалій поставитися до повідомлень районних відділів та обласного управління НКВС УРСР про «активну контрреволюційну роботу» ОУН восени 1939 р. — на початку 1940 р.

¹² Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. – С. 573.

¹³ Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади. Кн. 1. – Львів: Просвіта, 1993. – С. 65, 176, 184.

Загалом каральні органи застосували у краї подібні методи викриття «ворогів народу», які практикували в радянській Україні в 1930-х рр. Чекісти свідомо значно перебільшували масштаби і методи «терористичної діяльності» ОУН. Іноді співробітники провокували збройний опір аби отримати підстави для розгортанні масових репресій проти місцевого населення. Мета переслідувалася одна — залякати громадян, унеможливити будь-який спротив радянській владі, знищити українське підпілля.

Лише впродовж одного місяця — від 22 березня до 25 квітня 1940 р. — органи НКВС УРСР затримали й ув'язнили на Тернопільщині 540 «учасників контрреволюційних повстанських організацій, які готували збройне повстання проти радянської влади», причому 242 з них були заарештовані 22–23 березня. Були викриті, як вказував О. Вадіс, «кілька антирадянських формувань серед польської молоді», а також молодіжна організація «із числа учнів українських націоналістів»¹⁴. Для «успішного ведення слідства по ліквідованим антирадянським організаціям» були створені слідчі групи в Бережанах, Кременці, Тернополі і Чорткові, які швидко, не обтяжуючи себе доказовою базою, завершували кримінальні справи і пропонували затриманих розстрілювати або ув'язнювати на тривалі терміни.

Діяльність органів НКВС УРСР щодо викриття членів ОУН набула нового розмаху на Тернопільщині у зв'язку з «процесом 59-ти» у Львові у січні 1941 р. Це була організована каральна акція радянського режиму у Західній Україні з метою знищення націоналістичного підпілля і залякування населення. Серед підсудних на цьому судилищі опинилися й вихідці з Тернопільського краю: Р. Дяків (родом із с. Жеребки Підволочиського р-ну), М. Пакуляк (із с. Іванків Борщівського р-ну), Т. Федечко (із с. Бишки Козівського р-ну), М. Майковська (з Бучача), Н. Безкоровайна (з Тернополя), Д. Клячківський (із Збаража, майбутній перший командувач УПА) та ін. Перших трьох підпільників засудили до розстрілу і невдовзі стратили¹⁵.

18 лютого 1941 р. розпочався судовий процес над членами ОУН у Тернополі. Перед радянським «правосуддям» постала 21 молода

людина. На четвертий день було винесено вирок, 10 осіб засуджено до страти¹⁶.

У лютому 1941 р. органи НКВС УРСР заарештували 18 колишніх гімназистів, а тоді учнів старших класів середньої школи в Борщові. Їх підозрювали як учасників нелегальної діяльності ОУН. Усі вони були розстріляні без суду на початку німецько-радянської війни у червні 1941 р.¹⁷

12 червня 1941 р., напередодні закінчення навчального року, знову ж таки як члени ОУН були заарештовані 15 учнів середньої школи (колишньої гімназії) в Теребовлі. Їх також без суду розстріляли наприкінці цього ж місяця у в'язниці м. Тернополя¹⁸.

Упродовж січня–червня 1941 р. подібні каральні акції щодо учнівської молоді органи НКВС УРСР провели практично у кожному районному центрі. Масові арешти студентів відбулися у Кременецькому вчительському інституті.

За неповні півтора року було проведено чотири масові депортації жителів Західної України до Сибіру, Казахстану і на Крайню Північ. Традиційно вважалося, що акції мали на меті унеможливлення антирадянського опору. Мабуть, їх варто оцінювали не лише з цього погляду. Депортації були зумовлені певними політичними цілями лідерів СРСР, намаганням забезпечити виробництво на сибірських і північних просторах дармовою робочою силою, загалом — злочинною сутністю економічної політики тодішнього комуністичного режиму.

Першими насильно були вивезені польські осадники, яких у 1920–1930-х рр. уряд Польщі переселив з їх історичних земель у цей регіон для колонізації та контролю прикордонної смуги. Але до цієї категорії виселених потрапляли українці та євреї. Варто зауважити, що вивезені родини не були винятково польськими, адже у сільській місцевості між представниками української та польської націй типовими були міжнаціональні шлюби.

Виконуючи рішення центральних партійних і радянських органів, 3 лютого 1940 р. Тернопільський обласний комітет КП(б)У схвалив особливу (закриту) постанову «Рішення політбюро ЦК

¹⁶ Мизак Н. За тебе, свята Україно! Бучацький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Кн. 4. – Чернівці, 2004. – С. 61.

¹⁷ Мизак Н. За тебе, свята Україно! Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН–УПА. Кн. 1. – Чернівці, 1998. – С. 34.

¹⁸ Смалига М., Михайлюк М. З історії Теребовлянської гімназії (1907–2004). – Теребовля, 2004. – С. 47–48.

¹⁴ ДАТО, ф. П-1, оп. 1, спр. 3, арк. 83–84.

¹⁵ Гуцал П. Репресії комуністичного режиму на Тернопільщині // Реабілітовані історією: Тернопільська область. Кн. 1. – Тернопіль: Збруч, 2009. – С. 38.

ВКП(б) від 19 січня 1940 р. Питання, пов'язані з виселенням осадників»¹⁹. Було затверджено план відповідних дій, який розробили керівні співробітники УНКВС по Тернопільській області О. Вадіс, М. Люшин і В. Твердохлібенко.

За даними УНКВС по Тернопільській області, 10–13 лютого 1940 р. було виселено 7000 сімей осадників (31700 осіб). Крім того, вивезено 239 сімей польської «націоналістичної контрреволюції» (703 особи), 349 сімей української «націоналістичної контрреволюції» (1074 особи), 513 сімей офіцерів (1520 осіб), 482 сім'ї «поліції» (1499 осіб), 341 сім'я «агентури розвідки» (1063 особи), 61 сім'я жандармів (189 осіб), 66 сімей чиновників (175 осіб), 37 сімей «фабрикантів і поміщиків» (109 осіб), 15 сімей «тюремників» (42 особи)²⁰. Таким чином, жертвами цієї «масової операції по спеціальному завданню партії та уряду» у Тернопільській області стали 9103 сім'ї (38074 особи).

Наступні дві хвилі депортації були проведені 13 квітня та 30 червня — 1 липня 1940 р. Тоді були вивезені 53820 осіб, без урахування депортованих із колишнього Кременецького повіту Волинського воєводства (їх кількість невідома. — *Авт.*), із них лише 13 квітня з Тернополя — 14679 осіб.

Під час другої хвилі депортації в окрему групу виселенців входили українські громадські, політичні та культурно-освітні діячі, колишні члени КПЗУ. Третя акція здійснювалася з метою вивезення переважно втікачів із Західної та Центральної Польщі. Найбільше серед них було поляків та євреїв, однак були й українці. Із людьми тоді поводитися дуже брутально, їх без попередження затримували і відправляли на залізничні станції під конвоєм, а втікачів розстрілювали. Напередодні цієї депортації, 26 червня 1940 р., Тернопільський обком КП(б)У розглянув питання про роботу обласного апарату НКВС. Репресивні дії чекістів проти мирного населення були схвалені і навіть пропонувалась «посилити викриття ворогів радянської влади»²¹. Четверта масова депортація жителів краю була проведена на підставі спільної постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про виселення ворожого елемента з республік Прибалтики, Західної України та Західної Білорусії, Молдови» від 16 травня 1941 р.²² Багато хто із насильно вивезених не

¹⁹ ДАТО, ф. П.-1, оп. 1, спр. 6, арк. 139–140.

²⁰ Там само, спр. 3, арк. 88.

²¹ Там само спр. 10, арк. 135.

²² Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. — С. 585.

витримали каторжної праці та нелюдських умов проживання і передчасно пішли з життя. Сотні з виселенців згодом були заарештовані та запропорені у виправно-трудові табори.

Масштабним і цинічним злочином було знищення людей без суду відповідно до секретної постанови політбюро ЦК ВКП(б) про розстріл в'язнів у тюрмах і таборах Західної Білорусії та Західної України від 5 березня 1940 р. Згідно з віднайденими даними, тоді на підставі цього рішення в тюрмах двох республік убили 7305 осіб. Крім того, у Старобільському таборі поблизу Харкова стратили 3820 осіб, у таборі в Катинському лісі на Смоленщині — 4421 особу, в Остапківському таборі в Калінінській області — 6311 осіб²³. У кожному з цих таборів були вихідці з Тернопільського краю.

Після тривалих пошуків дослідникам удалося встановити прізвища більше 1000 осіб, котрих розстріляли в результаті «розвантаження тюрем» на західноукраїнських землях²⁴. Насправді страчених у краї було набагато більше. Жоден із розстріляних не становив реальної небезпеки для радянського режиму.

Насильницьким щодо сільських жителів Тернопільщини було намагання радянської влади запровадити колгоспну систему. 13 січня 1940 р. обласний комітет партії розглянув питання про обком незможних селян та аналогічні комітети у районах, на які покладалися функції щодо створення колгоспів²⁵. Початок цієї роботи супроводжувався активною ідеологічною роботою. Коли ж селяни не хотіли організовувати колективне господарство, місцеві керівники використовували адміністративні методи «впливу», залякування, шантаж. Загроза арешту була звичною і цілком реальною. Не один десяток сімей був насильно вивезений із Тернопільщини за відмову господарів стати колгоспниками.

Траплялися й інші трагедії. Так, не витримавши наруги і погроз через небажання «записатися» до колгоспу, укоротив собі віку селянин с. Коцюбинці на Гусятинщині. Мешканець с. Васильківці цього ж району, змушений «добровільно» написати заяву про вступ у колгосп, у присутності сільських активістів косою розпорів собі живіт²⁶.

²³ Политический архив XX века: Секретные документы из особых папок // Вопросы истории. — 1993. — № 1. — С. 20.

²⁴ Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. — Львів; Нью-Йорк, 2002. — С. 70–102.

²⁵ ДАТО, ф. П.-1, оп. 1, спр. 6, арк. 23.

²⁶ Західна Україна під більшовиками. IX.1939 — VI.1941: Зб. / За ред. М. Рудницької. — Нью-Йорк, 1958. — С. 322.

Робота партійно-радянським органів щодо організації колгоспів, незважаючи на значні зусилля, давала незначні результати. Згідно з офіційними даними, на 15 травня 1940 р. на Тернопільщині було лише 45 колгоспів²⁷.

Напередодні та на початку німецько-радянської війни у червні 1941 р. обласне УНКВС і його районні та міські відділи провели масові арешти невинних людей. Фактично були затримані та ув'язнені майже всі, про кого каральні органи мали хоч якусь «підозрілу» інформацію. Далеко не всі кримінальні справи заарештованих тоді збереглися, тому немає змоги сказати точно, скільки осіб потрапили у цей час у руки чекістів.

Під час відступу радянських військ наприкінці червня — на початку липня 1941 р. співробітники обласного УНКВС без суду стратили тисячі в'язнів. Перед смертю людей жорстоко катували, глумили над ними. Віднайдені пізніше мертві тіла були понівечені, на них виразно помітні сліди нелюдських тортур і наруги. Так було не лише в основних тюрмах Бережан, Кременця, Тернополя і Чорткова, а й в будівлях усіх районних відділів НКВС, де утримувалися заарештовані.

У в'язниці в Бережанах, зокрема, стратили щонайменше 156 людей²⁸. Насправді їх було більше. Так, у лісі біля с. Гиновичі чекісти розстріляли 12 осіб. У Бучачі вони вбили 148 осіб. Страшною була розправа над затриманими людьми в районному відділі НКВС у Вишнівці²⁹. У Кременці вбито 8 священників і єпископа Симона, а також кілька десятків мирних жителів³⁰. Список страчених у Тернополі становить 644 особи. Із міської тюрми було евакуйовано 1008 в'язнів, але на Урал прибули 903, отож 105 осіб із невідомих нам причин були вбиті чи померли в дорозі і лише кілька з них змогли врятуватися втечею³¹.

У в'язниці у Чорткові перед початком війни перебували 1279 заарештованих. Кілька десятків із них розстріляли, а затриманих за побутові злочини звільнили. На час евакуації 2 липня в

тюрмі було вже 954 осіб. Усі вони пішим етапом під посиленням конвоєм вирушили на Схід. У дорозі, як, наприклад, у Гусятині, заарештовували нових людей і долучали в колону в'язнів. Конвоїри розстрілювали не лише тих, хто робив практично безнадійну спробу втекти, а й тих, хто не міг чи не хотів іти далі. Згідно з офіційними даними, «при спробі повстання чи втечі» були вбиті 123 особи. 20–21 липня 1941 р. 757 в'язнів чортківського етапу були розстріляні в уманській тюрмі. На сьогодні встановлено прізвища 796 знищених радянськими каральними органами людей³².

Із початком німецько-радянської війни 1941–1945 рр. без суду було розстріляно 250 мешканців нинішнього Борщівського району, яких радянська влада затаврувала як «ворогів народу»³³. Ідеться лише про один район, а їх у Тернопільській області на сьогодні налічується сімнадцять. Маховик репресій не обійшов жодного міста, селища, села і хутора на Тернопільщині. Реалізація державної програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Тернопільська область» дала підстави стверджувати, що немає жодного населеного пункту, жителі якого б не померли у радянському таборі чи на вимушеному поселенні далеко від рідного дому або не були вбиті чекістською кулею.

Неповні 22 місяці впродовж 1939–1941 рр. існував комуністичний режим на західноукраїнських землях. Жертвами організованих ним у регіоні репресій і терору за цей невеликий період став щонайменше кожен десятий житель. Точна кількість репресованих — заарештованих, ув'язнених, вивезених на поселення, страчених згідно з вироком суду і без нього — донині невідома...

* * *

Нижче публікуємо документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Державного архіву Тернопільської області про вступ підрозділів Червоної армії, чекістських груп НКВС СРСР на територію Тернопільщини у вересні 1939 р. та масові політичні репресії щодо громадян області. Відібрані документи публікуються згідно з археографічними правилами, мовою оригіналу. Наявні у тексті стилістичні й орфографічні помилки, що не впливають на зміст документа, виправлені без застережень.

²⁷ ДАТО, ф. П.-1, оп. 1, спр. 8, арк. 69–70.

²⁸ Бережанська земля. Т. 3: Книга пам'яті. – Тернопіль, 2006. – С. 88.

²⁹ Гнатюк І. Стежки-дороги: Спогади. – Дрогобич: Відродження, 1998. – С. 18.

³⁰ Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 року. – Нью-Йорк: Пролог, 1960. – С. 42.

³¹ Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. – С. 193–208, 395.

³² Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941.. – С. 210–230, 376; Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 року. – С. 86.

³³ Мизак Н. За тебе, свята Україно! Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН–УПА. – С. 42–51.

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ 1939–1941 рр.

(за документами Галузевого державного архіву
Служби безпеки України та
Державного архіву Тернопільської області)

№ 1

**Донесення заступника наркома НКВС СРСР В. Меркулова
та наркома НКВС УРСР І. Серова
наркому НКВС СРСР Л. Берії про зайняття військами
Червоної армії міста Тернополя**

[17–19 вересня] 1939 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР
КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ I РАНГА

тов. БЕРИЯ Л. П.

г. МОСКВА

18-го сентября в 6 часов вечера приехали в Тернополь¹ в 46 км от границы. Дорога забита частями войск, часто образовывались пробки, надолго задерживавшие движение. МАКАРОВ² с частью

¹ У серпні 1944 р. Тернопіль перейменовано у Тернопіль.

² *Макаров М. І.* — із січня 1939 р. заступник начальника слідчої частини ГУДБ НКВС СРСР, із грудня 1939 р. — заступник особливоуповноваженого НКВС СРСР. У 1941 р. — начальник слідчої частини 3-го управління НКВМФ СРСР. Із травня 1942 р. — начальник 3-го спецвідділу, 2-го, 4-го, а потім 1-го відділів УНКВС по Ленінградській області. Із травня 1946 р. — заступник начальника, із липня 1949 р. — начальник відділу 2 «Е» 2-го головного управління МДБ СРСР. У подальшому обіймав відповідальні посади в 1-му та 2-му головних управліннях МДБ СРСР. Наказом КДБ при РМ СРСР №386 від 30 липня 1955 р. звільнений з органів державної безпеки за фактами, які дискредитують звання офіцера.

своей группы прибыл раньше нас на 5 часов, однако должной распорядительности в деле организации порядка не проявил.

До наступления темноты оставалось мало времени, поэтому спешно были приняты необходимые меры. Заняты важнейшие правительственные здания, выставлена охрана. Собрано огромное количество оружия и боеприпасов. Пленных и арестованных насчитывается несколько тысяч человек.

Идет учёт, сортировка и допросы их. Первая часть РККА вошедшая в город 17 сентября вечером, разбила тюрьму, выпустила всех заключённых и уничтожила тюремные документы. Часть бывших заключённых, в частности уголовников, удалось задержать и возвратити обратно.

Имели место со стороны населения попытки расхищения складов. (Попытки пресечены, выставлена охрана). Через город в направлении ко Львову бесперервно идут части РККА.

Армейского командования в городе нет, поэтому наблюдается беспорядок: части не знают, где находятся их штабы. Назначенный комендантом города майор ВЕРВИЦКИЙ³ не имеет в своём распоряжении ни одного человека. Поэтому вопросами охраны и конвоирования пленных приходится заниматься нам, хотя это дело армии, в частности коменданта гарнизона. Предложили ему взять в своё распоряжение какую либо пехотную часть, проходящую через город, для наведение порядка.

Солдаты и офицеры польской армии приходят группами сами и сдаются. На улицах брошено большое количество автомашин, которые нами собираются и используются.

Вечером после наступления темноты прибыла отставшая часть группы МАКАРОВА с двумя ротами погранбатальона. Часть ещё не успела с нами связаться, как раздалось несколько провокационных выстрелов с крыш и окон домов. На центральной улице города в это время расположилась какая-то часть РККА, как раз напротив прибывших пограничников.

Красноармейцы РККА в панике открыли беспорядочную ружейную и пулеметную стрельбу.

Мы всё в это время находились в разных частях города, выполняющая различную работу. Неизвестными лицами было брошено несколько гранат. Совершая перебежки, удалось к середине ночи

³ *Вервицкий М. С.* — із березня 1939 р. помічник командира 289-го стрілецького полку КОВО. Із листопада 1940 р. — начальник 1-го відділення відділу тилу і постачання 6-ї армії.

подтянуть в основном весь состав отряда к помещению полицейского управления, которое было нами ещё днем занято под штаб. В комнатах управления находилось около 200 арестованных полицейских, жандармов, уголовников и других, которые не были переведены в тюрьму, потому что двери и замки тюрьмы были разбиты.

Организовали охрану их, оцепили квартал, связались с разбросанными по городу группами сотрудников и пограничников.

За ночь стрельба возобновлялась несколько раз, причём первая вспышка продолжалась около часа. Пограничники, за исключением нескольких выстрелов, не стреляли.

Стрельба велась частями РККА. Какой-то танкист залез под свой танк и стрелял из винтовки до тех пор, пока пограничники не подползли к нему и не обезоружили его. Танкист заявил, что растерялся. В результате стрельбы ранены два пограничника, доставленные ночью на руках в госпиталь: ПАВЛОВ — красноармеец, двумя пулями ранен в ногу, БРУТОВ — красноармеец ранен в руку. Ранения не тяжёлые и красноармейцы чувствуют себя хорошо.

С наступлением рассвета приступили к наведению порядка: арестованных перевезли в тюрьму, исправив повреждения.

Арестовали ряд подозрительных лиц, провели обыски в домах, откуда, по наблюдениям, ночью велась стрельба, продолжили вербовки.

Сегодня утром 19 сентября, когда все части РККА ушли из города⁴, к[онтр]-р[еволюционные] элементы вновь открыли стрельбу из окон. Были получены агентурные сведения, что за городом собираются группы по 40 человек подозрительных лиц, польских офицеров. Выслали группу для их ликвидации.

Считая, ввиду описанной обстановки, что наших сил недостаточно для оперирования в таком городе, как Тернополь, задержали в городе проходящий батальон пехоты с артиллерией и взяли его в своё подчинение. Укрепили штаб. Получены сведения, что из костёла ведёт подземный ход в дом воеводства и что в нём прячется вооружённое офицерство. Проверяем сведения и приступим к проведению операции.

Партийно-советский актив ещё не прибыл. Газета не выпускается, агитация не ведётся, а нам некогда этим заниматься, приходили к нам в штаб отдельные, случайно оказавшиеся в Тернополе, работники армии, военной прокуратуры и суда и возмущались бездеятельностью армейских частей, беспорядком среди них, отсутстви-

ем работы политотделов. Примем решительные меры к подавлению возможных вспышек со стороны враждебных элементов.

От имени коменданта города выпускаем соответствующее обращение к населению, в котором предупреждаем, что лица, задержанные с оружием, будут расстреливаться.

Считаем: 1. Для проведения нашей работы в более или менее крупных городах требуются более значительные опер[ативно]-чекистские группы, чем мы предполагали.

2. Армейские части, занимая город, должны оставлять в нём соответствующий гарнизон и взять на себя заботы о пленных.

3. Советско-партийный актив не должен отставать, а идя вместе с нами, быстро развёртывать работу, организуя, в первую очередь, временные управления.

Цифровой материал о количестве пленных, арестованных, захваченного оружия и т.д. сообщим дополнительно.

Дали распоряжение о переводе нашего штаба из Проскурова⁵ в Волочиск и проводке туда телефона «ВЧ». Ввиду создавшейся обстановки, считаем необходимым временно остаться в Тернополе.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРКОМА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗА ССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

МЕРКУЛОВ

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

СЕРОВ

19.IX-39 г.

В Е Р Н О:
НАЧАЛЬНИК ШТАБА
МАЙОР

ПОНОМАРЁВ

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 11, арк. 1–6.
Завірена копія. Машинопис.*

Опубліковано без архівної легенди: Органи державної безпеки СРСР в Великій Вітчизняній війні. Т. 1: Накануне (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – М., 1995. – С.88–90.

⁴ Підкреслення в тексті.

⁵ Нині м. Хмельницький.

№ 2

**Повідомлення начальника Особливого відділу НКВС
Українського фронту А. Михєєва наркому НКВС УРСР
І. Серову про демонстрацію населення в м. Чорткові з
вимогою звільнити з-під арешту лікаря П. Синенького**

6 листопада 1939 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ З РАНГА

тов. СЕРОВУ

г. Киев.

Начальник Особого Отделения 97 п/о¹ донёс о том, что 4.XI. с.г. в г. Черткове — Западная Украина, была организована 2-х тысячная демонстрация. Собравшиеся у здания Прокуратуры требовали освобождения арестованного — местного врача СИНЕНЬКОГО².

По первичным данным обстоятельство дела рисуется так:

4 ноября 1939 г. утром в связи с арестом Опер[ативной] группой НКВД местного врача СИНЕНЬКОГО в гор. Черткове собралось около 2 тыс. жителей города и окрестных сёл, которые в организованном порядке пришли к зданию Прокуратуры и потребовали освободить врача СИНЕНЬКОГО, мотивируя тем, что врач СИНЕНЬКИЙ хорошо относился к населению.

¹ «Пограничный отряд» (рос.).

² Синенький Петро Олексійович народився в 1901 р. у с. Чорнокінці (нині Великі Чорнокінці Чортківського р-ну Тернопільської обл.). Лікар-терапевт. Медичну освіту здобув у Львівському університеті в 1931 р. Мав лікарську практику у Чорткові. Заарештований органами НКВС УРСР 19 жовтня 1939 р., однак 26 листопада звільнений. Надалі завідував терапевтичним відділенням міської лікарні. Удруге заарештований 23 березня 1940 р. Звинувачений як один із керівників УВО: «Брав участь у підготовці збройного повстання проти радянської влади, ... направляв шпигунів і диверсантів УВО в Радянський Союз з диверсійними цілями». Останнє звинувачення ґрунтувалося на свідченнях вихідців із Західної України М. Терлецького і М. Теслюка, котрі були заарештовані органами ДПУ УСРР у Харкові у 1933 р. і на слідстві заявили, що виїхати у СРСР їм допомагав П. Синенький. У лютому 1941 р. відправлений у київську в'язницю. Слідство завершене 27 березня 1941 р. Згідно з постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 5 червня 1941 р. ув'язнений на 8 років у виправно-трудовому таборі. В ув'язненні загинув. Довідки про смерть П. Синенького в його кримінальній справі немає; імовірно, розстріляний після початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Реабілітований 14 червня 1990 р.

После соответствующего разъяснения со стороны работников Прокуратуры в том, что следственные органы разберутся объективно в деле СИНЕНЬКОГО, толпа разошлась с надеждой, что он будет освобождён.

Наши мероприятия: Нач[альнику] ОО 97 п/о дано указание содействовать Опер. группе НКВД в установке организаторов самочинной демонстрации.

НАЧАЛЬНИК ОСОБОГО ОТДЕЛА НКВД УКРАИНСКОГО ФРОНТА
МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

МИХЕЕВ³

6 ноября 1939 г.

№818408

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 11, арк. 8.
Оригінал. Машинопис.*

№ 3

**Доручення начальника секретаріату НКВС УРСР Безпалька
начальнику оперативної групи О. Вадісу про проведення
розслідування щодо протесту жителів Чорткова з вимогою
звільнити заарештованого лікаря Синенького**

8 листопада 1939 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

НАЧАЛЬНИКУ ОПЕРГРУППЫ НКВД УССР
СТ[АРШЕМУ] ЛЕЙТЕНАНТУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

ТОВ. ВАДИСУ

г. Тарнополь

Направляю Вам копию сообщения Особого Отдела НКВД Украинского Фронта за №818408 от 6/XI-39 года о сборище в г. Черткове по поводу ареста местного врача СИНЕНЬКОГО.

³ Михєєв А.М. (1911–1941 рр.) народився у місті Кемь у родині сторожа залізничних майстерень. Член ВКП(б) з 1932 р. У лютому–вересні 1939 р. начальник Особливого відділу Орловського військового округу, із вересня 1939 р. по серпень 1940 р. начальник Особливого відділу КОВО. У серпні 1940 р. – лютому 1941 р. начальник Особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР, у лютому–липні 1941 р. начальник 3-го управління НКО СРСР, з 19 липня по 23 вересня 1941 р. начальник Особливого відділу Південно-Західного фронту. Загинув на фронті.

Нарком Внутренних Дел УССР Комиссар Государственной Безопасности 3 Ранга тов. СЕРОВ приказал срочно сообщить результаты принятых мер по этому вопросу.

ПРИЛОЖЕНИЕ: по тексту.

НАЧАЛЬНИК СЕКРЕТАРИАТА НКВД УССР
СТ[АРШИЙ] ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
БЕСПАЛЬКО

8 ноября 1939 г.

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 11, арк. 7–8.
Оригінал. Машинопис.*

№ 4

Доповідна записка начальника УНКВС по Тернопільській області О. Вадіса наркомуну НКВС УРСР І. Серову про арешти інтелігенції в області

[листопад 1939 р.]

СОВ. СЕКРЕТНО

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

ТОВ. СЕРОВУ.

Гор. КИЕВ.

На Ваш запрос по телефону о наличии арестованных лиц из интеллигенции и научных работников сообщаю, что по Тернопольской области арестованных научных работников не имеется. Имеется 11 человек арестованных из числа интеллигенции¹, а именно:

1. КУЛЬЧИЦКИЙ Роман Васильевич² 1908 года рождения, поляк, уроженец с. Оборощен Городок-Ягиленского уезда Львовской области, учитель сельской школы, руководитель «Стрелецкой

¹ У Державному архіві Тернопільської області їх кримінальні справи відсутні.

² Народився у с. Оброшине (нині Пустомитівського р-ну Львівської обл.). Працював учителем у с. Серединки поблизу Тернополя. Розстріляний без суду згідно із секретною постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р.

- організації», проводив вербовку лиц в організацію «Стрелец» и «Шляхта-Загородова». При отказах вступать в організацію «Стрелец» угрожал отказавшимся лицам — тюрьмой. Поддерживал связь с полицией. Является выходцем из семьи полицейского.
2. ШАНДРОВСКИЙ Андрей Королевич³ 1896 года рождения, поляк, уроженец дер. Слободка Тернопольского уезда, сельский учитель, офицер запаса польармии, член организаций «Стрелец» и «Куль-Корольниче»⁴. Поддерживал связь с полицией и занимался избиением селян за выражение симпатий к компартии.
3. СЛЮЗАРЬ Роман Клементьевич⁵ 1890 года рождения, украинец, уроженец села Остапье Скалатского уезда Тернопольской области, выходец из семьи священника, адвокат, член Уездного комитета УНДО по Бучачскому уезду.
4. СЕЛЕЗИНКА Ярослав Николаевич⁶ 1887 года рождения, уроженец с. Янчень Перемышлянского уезда Тернопольского воеводства, выходец из семьи священника. Адвокат, председатель уездной организации УНДО. Проводил на митингах клеветническую пропаганду против СССР.
5. ЧАЙКОВСКИЙ Эмиль Михайлович⁷ 1896 года рождения, поляк, уроженец села Тульстенки Копычинского уезда, директор школы, имел кулацкое хозяйство, организатор и руководитель организации ППС. Отступал совместно с полицией при наступлении Красной армии и выступал с оружием в руках против частей Красной армии.
6. ЯРИМОВНА Янина 1896 года рождения, украинка, уроженка гор. Бережаны Тернопольского уезда, быв[шая] учительница, руководитель организации «Стрелец».

³ Так у тексті. Напевно «Королевич» від імені «Кароль».

⁴ Так у тексті; правильна назва цього сільськогосподарського товариства — «Кулко рольниче» (пол. «Kółko Rolnicze»).

⁵ Після арешту у жовтні 1939 р. перебував у чортківській тюрмі, звідки переведений в Одесу, де велось слідство. Завдяки клопотанням академіка К. Студинського звільнений у червні 1940 р. і виїхав із сім'єю в Польщу. Від 1949 р. жив у США. Помер у 1952 р. у Філадельфії.

⁶ В ув'язненні загинув; обставини, дата і місце смерті невідомі.

⁷ Народився у с. Товстенке (нині Чортківського р-ну Тернопільської обл.). Працював директором школи у с. Васильківці (нині Гусятинського р-ну). В ув'язненні загинув; обставини, дата і місце смерті невідомі.

7. ГРИНЕВ Михаил Васильевич⁸ 1886 года рождения, украинец, проживает в гор. Бучач Тарнопольской области, адвокат, руководитель уездной организации УНДО.
6. УРБАНСКИЙ Вицентрит Феликсович⁹ 1903 года рождения, уроженец гор. Бучач Тарнопольской области, поляк, учитель, организатор партии СЗОН и организации «Стрелец».
9. ЯВОРСКИЙ Зигмунд Юзефович 1913 года рождения, поляк, уроженец гор. Стрый, проживает в гор. Бучач Тарнопольской области, адвокат, член партии СЗОН, секретарь уездного комитета СЗОН.
10. КЛАЧИНСКИЙ Болеслав Антонович 1895 года рождения, поляк, уроженец дер. Будки Каменского уезда Тарнопольской области, быв. офицер польармии, учитель, распространял листовки националистического содержания
11. ТАЧИНСКИЙ Тадеуш Тадеуш. 1899 года рождения, поляк, проживает в гор. Каменка-Струмилова, быв[ший] офицер польармии, учитель, участник заговора. Зарыл в костеле оружие – 33 винтовки.

НАЧАЛЬНИК УНКВД по ТАРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ.
КАПИТАН ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

ВАДИС¹⁰

XI-39 года
гор. Тарнополь.

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 11, арк. 13–15.
Оригінал. Машинопис.*

⁸ Народився у с. Долина (нині Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.). Заарештований 27 вересня 1939 р. Розстріляний без суду 21 квітня 1940 р. згідно із секретною постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. Реабілітований 16 травня 1991 р.

⁹ Так у тексті. Розстріляний без суду згідно із секретною постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р.

¹⁰ *Vadis O.A.* (1906–1968 рр.) народився у селянській родині. Член ВКП(б) з 1928 р. У 1952 р. виключений із партії за зловживання службовим становищем. У листопаді 1930 р. – жовтні 1931 р. уповноважений Літинського райапарату ДПУ, у жовтні 1931 р. – жовтні 1932 р. начальник Пулинського, у жовтні 1932 р. – жовтні 1933 р. начальник Емільчинського райапаратів ДПУ Київської обл., у жовтні 1933 р. – жовтні 1936 р. начальник Чигиринського райапарату ДПУ–НКВС. У 1937 р. – травні 1938 р. начальник відділення 3-го відділу УДБ УНКВС по Жито-

№ 5

Доповідна записка начальника оперативної групи НКВС УРСР Положинського заступнику наркома НКВС УРСР Горлинському про стан агентурно-оперативної роботи УНКВС по Тернопільській області

[листопад 1939 р.]

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЮ] НАРКОМА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КАПИТАНУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
ТОВ. ГОРЛИНСКОМУ

гор. КИЕВ

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

О состоянии агентурно-оперативной работы
Тарнопольского Обл[астного] Управления НКВД.

Тарнопольская область объединяет 17 уездов с общим количеством населения — 1.200.000 человек.

До организации Областного управления вся оперативная работа проводилась Оперативно-чекистской группой во главе с Капитаном гос[ударственной] безопасности тов. ВАДИСОМ (сейчас Нач[альник] облуправления).

Глубокая планомерная агентурно-оперативная работа Областного Управления фактически началась и проводится с первых чисел ноября месяца с.г., т.е. с момента организации области.

До этого вся оперативная работа проводилась оперативно-чекистской группой упрощенно [и] поверхностно.

мирській обл., із травня 1938 р. по вересень 1938 р. начальник Бердичівського міськвідділу НКВС УРСР, начальник 4-го відділення 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. У червні–листопаді 1939 р. начальник 3-го відділу УДБ УНКВС Кам'янець-Подільської обл. У листопаді 1939 р. – липні 1941 р. начальник УНКВС, потім УНКДБ Тернопільської обл. У липні 1941 р. – січні 1942 р. начальник ОВ НКВС 26-ї армії, заступник начальника ОВ НКВС Південно-Західного фронту. У 1942 р. – квітні 1943 р. начальник ОВ НКВС Брянського, Воронежського, Центрального фронтів, із квітня 1943 р. по червень 1945 р. — начальник УКР СМЕРШ Центрального, Білоруського, 1-го Білоруського фронтів та ГСОВГ, у липні 1945 р. – травні 1946 р. начальник УКР СМЕРШ Забайкальсько-Амурського ВО. У січні–листопаді 1951 р. заступник міністра державної безпеки УРСР. У листопаді 1951 р. звільнений з органів МДБ, працював у системі МВС СРСР.

Агентурно-осведомительная сеть, как правило, вербовалась из случайных непроверенных элементов, а отсюда, как следствие, несмотря на своё сравнительно значительное количество (32 агента и 141 осведомитель только по Тарнополю), по качеству в своём большинстве не отвечает задачам сегодняшнего дня по вскрытию и глубокой разработке контрреволюционного подполья.

В частности, организованной работы и удара по основным контрреволюционным формированиям как-то: духовенству, осадничеству, политпартиям, офицерству — нет, и она лишь начинает разворачиваться.

Имеющиеся агентурные разработки, за исключением 2-х из них (по 2-му отделу «Сионисты» и 3-му отделу «Оуновцы»), почти что не разрабатываются.

Значительный формулярный учёт, преимущественно, заведён не по данным агентуры, а на основе разработки официальных архивов бывших польских карательных и разведывательных органов, архивов различных политпартий и организаций, а также случайных заявителей и данных, добываемых в процессе следствия. В большинстве разработки и формуляры агентурой не обеспечены.

Взятый Оперативно-чекистской группой, а позже Облуправлением, упор на разгром, в первую очередь, официальных и секретных работников офензивы, дефензивы и других карательных органов вполне правилен и необходим в дальнейшем, но существенным недостатком в этом вопросе является отсутствие направления аппарата следственной части и оперативных отделов на разворот следственных дел с целью выхода по другим городам СССР и на закордон.

До последнего времени существовала тенденция к упрощённому окончанию следственных дел и быстрее передаче их в судебные инстанции.

Особо интересных следственных дел по области нет.

Руководство уездными отделами со стороны Областного управления почти отсутствует, что объясняется недавней организацией самого управления и уездных отделов.

Производившиеся отдельные выезды работников Оперативно-чекистской группы носили характер случайный и эпизодический.

Такое состояние с агентурно-оперативной работой в Областном управлении объясняется, прежде всего, недавней организацией области и переходом к планомерной работе, некомплектном квалифицированного оперативного состава и наличием значительного процента оперсостава из числа пограничников, которые почти что не были знакомы с работой наших органов.

Опергруппа Наркомата за своё короткое пребывание в гор. Тарнополе, наряду с общим ознакомлением, включились в работу Областного управления, и оказала посильную практическую помощь.

Для более полного представления о работе Областного управления и практической помощи, оказанной группой, при этом прилагаю справки по каждому отделу в отдельности.

По всем выявленным недочётам в агентурно-оперативной работе управления были проведены совещания по отделам, а кроме того, Начальником Обл[астного] управления тов. ВАДИСОМ был созван весь оперсостав управления, с которым все эти недостатки были проработаны с конкретными указаниями к практическому их изжитию.

ПРИЛОЖЕНИЕ: по тексту¹.

НАЧ[АЛЬНИК] ОПЕРГРУППЫ НКВД УССР —

Ст[арший] Лейтенант Гос[ударственной] Безопасности

ПОЛОЖИНСКИЙ

« » Ноября 1939 г.
гор. Тарнополь.

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 11, арк. 16–19.
Оригінал. Машинопис.*

№ 6

**Довідка начальника оперативної групи НКВС УРСР
Положинського заступнику наркома НКВС УРСР
Горлинському про агентурно-оперативну роботу відділів
УНКВС УРСР по Тернопільській області**

[листопад 1939 р.]

СПРАВКА

О состоянии агентурно-оперативной работы
по отделам Тарнопольского Обл[астного] Упр[авления] НКВД.

По 2-му ОТДЕЛУ.

Действующий агентурно-осведомительный аппарат состоит из 12 агентов и 44 осведомителей.

¹ Див. док. № 6.

Для приёму агентуры консквартыры¹ отсутствуют и встречи с сетью осуществляются на улице или непосредственно в здании управления, что, естественно, влечёт за собой расшифровку.

Вследствие поверхностной агентурной работы организованное антисоветское подполье не вскрывается, а при получении первичных материалов арестовываются одиночки.

Учёт отдела состоит из 50 дел-формуляров и 4 литерных дел, числящихся разработками.

АГРАЗРАБОТКА «ПАУТИНА» (ППС)²:

Разработка возникла по данным агентов «ДРУГ», «АНТОНОВ», «КОЗИЙ» 20/Х-с.г. По разработке проходит 19 человек бывших членов ППС. Руководителем ППС по гор. Тарнополю является ЯСТРЕМСКИЙ Казимир — учитель, во время польско-немецкой войны служил офицером в польской армии. С приходом Красной армии скрывался, антисоветски настроен. ЯСТРЕМСКИЙ арестован, ведётся следствие. Остальные члены ППС антисоветски настроены и организационно между собою связаны, разрабатываются через агентов «ДРУГ», «АНТОНОВ» и «КОЗИЙ».

АГРАЗРАБОТКА «ВОЯКИ» (ПОВ)³:

Разработка возникла 1/Х-с.г. по данным агентов «ЛЕОНОВ» и «ГАЗ». По делу проходит 37 чел. бывших членов ПОВ. Организатором ПОВ по гор. Тарнополю являлся ФОЙТ Роман быв[ший]

¹ Конспіративні квартири.

² Польська соціалістична партія (ППС; пол.: Polska Partia Socjalistyczna) заснована у 1893 р. Основою партійної програми стали положення, проголошені на Паризькому (листопад 1892 р.) з'їзді польських соціалістів. Центральним пунктом було створення незалежної демократичної республіки. Після нападу у вересні 1939 р. нацистської Німеччини на Польщу, члени ППС брали участь в обороні Варшави та балтійського узбережжя. Після капітуляції один із лідерів правого крила ППС З. Заремба оголосив розпуск партії. У жовтні 1939 р. З. Заремба ініціював створення підпільної організації «Свобода, рівність, незалежність», яка мала антирадянську спрямованість.

³ Польська військова організація (ПОВ; пол.: Polska Organizacja Wojskowa) — підпільна воєнізована організація, створена у листопаді 1914 р. за ініціативою Ю. Пілсудського шляхом об'єднання Стрілецького союзу і Польських стрілецьких дружин. Діяла у Царстві Польському, Галичині, Україні, Білорусії. Головна мета — звільнення польських територій з-під російської влади.

директор українського банку. ФОЙТ також проходить по показанням ДЕ-НИЗО (член ПОВ) як один из активных руководителей повиаков. ФОЙТ арестован, ведётся следствие. Остальные члены ПОВ антисоветски себя проявляют и разрабатываются через агентов «ЛЕОНОВ» и «ГАЗ». Кроме этого, подрабатывается для вербовки в качестве агента проходящий по разработке БАГИЦКИЙ Валериан Леонович — бывший работник уездной почты.

АГРАЗРАБОТКА «ДРУЗЬЯ» (УНДО)⁴:

Разработка возникла 24/IX-с.г. по данным агентов «ХАРИТОН», «КОРОЛЕНКО» и «МАЙКОВ». По делу проходит 42 чел. бывших членов УНДО. Руководителем организации являлся зам. директора украинского банка г. Тарнополя СИЯК Йосиф⁵. По аг-данным⁶ установлена антисоветская деятельность проходящих по разработке БОЛЮХ Василия, ДЯКИВ Павла⁷ и Антона, БАРАН и др. СИЯК арестован, ведётся следствие. Остальные члены УНДО антисоветски себя проявляют и разрабатываются через агентов «ХАРИТОН», «КОРОЛЕНКО» и «МАЙКОВ».

АГРАЗРАБОТКА «НАРОДОВЦЫ»:

Разработка возникла 9/Х-с.г. по данным агентов «ИВАН» и «ЛАЦНЫЙ». По делу проходит 5 человек. Организатором «народовцев» по г. Тарнополю являлся ОКНЕНКО Адам, бывший председатель организации «Стороництво-народове» (домовладелец). В

⁴ Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) — одна з найбільших українських політичних партій у Галичині та міжвоєнній Польщі. Створена у 1925 р. Після вересня 1939 р. припинила свою діяльність.

⁵ Сіяк Остап Михайлович народився у 1879 р. (с. Ляшки-Муровані, нині Муроване Пустомитівського р-ну Львівської обл.), працював поштовим службовцем у Бучачі. У першій половині 1919 р. — делегат парламенту ЗУНР. Від 1922 р. працював у Тарнополі. Заарештований у жовтні 1939 р. Розстріляний без суду згідно із секретною постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р.

⁶ «Агентурные данные» (рос.).

⁷ Дяків Павло Дмитрович народився 1887 р. (м. Тернопіль), закінчив Чернівецький університет. Викладав в українській гімназії в Тернополі. Заарештований 30 червня 1941 р. Евакуйований на Урал, де, згідно з постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 27 лютого 1943 р., ув'язнений на 8 років. Помер 3 березня 1943 р. у челябінській тюрмі (РРФСР). Реабілітований 15 лютого 1990 р.

прошлом «народовцы» под руководством ОКНЕНКО организовывали еврейские погромы, издавали и распространяли антисемитские листовки и литературу. С приходом Красной армии ОКНЕНКО являлся организатором враждебно-настроенных элементов к Советской власти из числа офицеров и «народовцев», распространял провокационные слухи о Соввласти и подготавливал восстание. ОКНЕНКО арестован. Остальные члены «народовцы» разрабатываются через агентов «ИВАН» и «ЛАЦНЫЙ».

Имеющиеся первичные материалы в разработках не перепроверены через другие источники и не установлены последние организационные связи фигурантов.

Оперативным учётом охвачено 42 члена УНДО, 118 членов ППС, 37 членов ПОВ и 7 «народовцев».

Совершенно отсутствуют материалы по троцкистам и духовенству.

Между 2-м Отделом и Следчастью нет увязки в работе. Так, например, за последнее время арестован ряд руководителей уездных организаций УНДО, ППС, ПОВ, их же следственными делами отделы не интересуются.

Из-за отсутствия штата (должно быть 28 чел., а есть 7) нет чёткого и правильного разграничения обслуживаемых объектов, а также отсутствует руководство уездными отделами.

Отделениям 2-го отдела даны следующие указания:

Приобрести консквартыры за счёт лиц, командированных в г. Тарнополь на советскую и партийную работу.

Определить в ближайшее время возможности каждого секретного сотрудника в отдельности, передав его в соответствующее отделение.

Приобретать целевую агентуру, направляя её на вскрытие глубокого антисоветского подполья.

Изъять имеющиеся архивные документы бывших политических партий и организаций, создав на каждую литерное дело.

Увязать агентурную разработку контрреволюционного элемента с работой Следственной части.

Закончить организацию учёта по отделам и отделениям.

Кроме указаний, практически проделано следующее:

Вместе с начальниками отделений принималась имеющаяся агентура.

Произведена с нач[альником] I отделения вербовка члена УНДО и дано первое задание.

Завербован агент по молодёжи и направлен на разработку участников организации из числа студентов гимназии, распространяющих листовки антисоветского содержания.

По всем разработкам даны указания и подобраны 3 кандидатуры для вербовки в качестве агентов.

Изъят и доставлен архив ОЗОН (Звезок объединяния народов)⁸ и молодёжной организации «Орлёнок».

Проинструментированы все начальники отделений в части систематического руководства уездными отделами НКВД.

ПО 3-МУ ОТДЕЛУ

Агентурно-осведомительный аппарат отдела состоит из 11 агентов и 67 осведомителей.

Для приёма сети имеется всего лишь одна консквартыра. Встречи с секретным аппаратом производятся преимущественно на улице или непосредственно в здании управления.

Агентура в большинстве своём вербовалась неконкретно по линиям, а вообще, причём даже без поверхностной предварительной обработки. В настоящее время этот недостаток в работе устраняется.

Личные дела агентуры как следует не оформлены и не подшиты.

Вследствие поверхностного подбора сети глубокая агентурная работа по вскрытию к-р подполья и организующих центров почти отсутствует.

Особо слабо развёрнута работа по осадничеству и офицерству (нет ни одной разработки).

Агентурные материалы, поступающие от осведомления, в своём большинстве являются только наводящими.

Оперативный учёт отдела состоит из 8 разработок и 77 дел-формуляров, из них: на быв. конфиденентов полиции — 15, офицеров — 7, стрелцов — 8, белой к-р — 4, а[нти]с[оветский] элемент — 26 и т.д. По всем формулярам и разработкам отсутствуют установочные данные фигурантов и общие установки.

АГРАЗРАБОТКА «ВОЯКИ»:

Разработка возникла по данным агента «ЮЗЕФ», из которых видно, что на территории бывшей Польши существовала молодёж-

⁸ Так у тексті. Йдеться про партію «Табір національної єдності» (Obóz Zjednoczenia Narodowego, OZON).

ная организация «Гарцерства»⁹, в состав которой входили студенты гимназии разных классов исключительно поляки. Политическое руководство организации «Гарцерства» осуществлялось организацией «ОЗОН», которая в основном воспитывала молодёжь в фашистском направлении. Руководителями организации являлись профессор МИХАЛЬСКИЙ и майор польской армии ЮЗВА – оба поляки. С приходом Красной армии наиболее реакционная часть молодёжи из организации начала проявлять свою к[онтр]-р[еволюционную] деятельность повстанческого характера. По словам члена организации КЕЛЛЕРА Казимира (студент 4-го класса гимназии), видно, что уже есть организация, которая наметила проводить свою подпольную работу в ресторане «Оаза». По словам того же КЕЛЛЕРА, устанавливается, что организация собирает оружие и что уже есть в лесу Кутковицы, в 2-х километрах от Тарнополя, членами организации зарыто в землю 2 пушки и к ним снаряды. По разработке проходит 15 человек.

АГРАЗРАБОТКА «НЕДОВОЛЬНЫЕ»:

Разработка возникла 15 октября с.г. по данным агента «ОРЁЛ». По ней проходит 5 человек бывших членов организации ОУН, проживающих в селе Стечниковцы¹⁰. Руководителем группы является БУТРИН — кулак, член ОУН. Основная к[онтр]-р[еволюционная] деятельность фигурантов заключается в проведении к[онтр]-р[еволюционной] националистической агитации среди населения и распространении провокационных слухов о положении в СССР. Фигуранты, проводя агитацию, призывают население не делить помещичьи земли, т.к. польское государство будет восстановлено, а Соввласти на Западной Украине не будет.

АГРАЗРАБОТКА «ЧИНОВНИКИ»:

Разработка возникла 26 сентября с.г. на основании заявления гр-на МИХЕНКО на группу к[онтр]-р[еволюционно] настроенных чиновников Тарнопольского воеводства в количестве 7 чел. Руководителями группировки являлись быв[шие] чиновники АДАМОВИЧ и КАЧКОВСКИЙ, которые сейчас арестованы. Остальные участники группы продолжают проводить националистическую к[онтр]-р[еволюционную] агитацию, а также занимаются саботажем.

⁹ Идетсья про польську молодіжну скаутську організацію «Harcerstwo».

¹⁰ Село Стегниківці (нині Тернопільського р-ну).

АГДЕЛО «СТРЕЛКИ»:

Разработка возникла 4-го ноября с.г. по данным агента «БЕЛКОВСКИЙ», по которой проходит 4 чел. бывших стрелцов. Фигуранты проводят организованную к[онтр]-р[еволюционную] деятельность, для чего собираются на квартире у проходящего по делу фигуранта СТУДЁНОГО, являющегося руководителем группы. Группа в период выборов народных делегатов проводила злостную а[нти]/с[оветскую] агитацию и пыталась дискредитировать и сорвать сами выборы.

АГРАЗРАБОТКА «ВРАГИ»:

Разработка возникла 20-го октября с.г. по заявлению гр-на, из которого видно, что 5 бывших членов организации ОУН — МАЛЕНЬКИЙ Павел, ЧЕРНОМАЗ Степан и ОСИНОВСКИЙ Павел и др. занимаются организованной националистической работой. Проводят антисоветские разговоры с клеветой о Советском Союзе и призывают к освобождению Западной Украины от закабаления русскими.

АГРАЗРАБОТКА «ОХОТНИКИ»:

Разработка заведена 1-го октября с.г. по которой проходят 7 чел. быв[ших] стрелцов по с. Лозовая. Руководителем группы является РАНАТСКИЙ Иван. Проходящие по разработке фигуранты высказывают повстанческие тенденции, а также призывают бывших стрелцов не сдавать оружие и хранить его. По разработке работает агент «СТРЕЛЕЦ».

АГРАЗРАБОТКА «БОЙЦЫ»:

Разработка возникла 20-го октября с.г., по которой проходят 4 чел. бывших членов организации ОУН по с. Чистилово. Руководителем группы является МАЛЕНЬКИЙ Осип. Группа проводит среди населения националистическую агитацию против присоединения Западной Украины к Советской Украине. По к[онтр]-р[еволюционной] деятельности группа связана с одиночками-националистами Оуновцами [из] сёл, близко расположенных к селу Чистилово. Отдельные фигуранты группы, СКОРОДЕНЬ Орест¹¹

¹¹ Скородень Орест Андрійович народився 1921 р. у містечку Підволочиськ (нині селище міського типу Тернопільської обл.). На час арешту у грудні 1939 р. був учнем 10 класу середньої школи у Тернополі. Згідно з постановою Особливої наради при НКВС СРСР ув'язнений на 8 років. За офіційними даними, помер 13 січня 1942 р. у виправно-трудоному таборі в Архангельській обл. (тепер РФ).

и др., пытаются достать оружие, причём ими уже приобретён один револьвер.

Формуляров, разработок и агентурно-следственных материалов для их заведения на агентуру быв[шей] польразведки и лиц, подозрительных по шпионажу в пользу немцев, румын и других государств — в отделе нет.

По организации ОУН заведено литерное дело, в котором концентрируется учёт членов ОУН, но пока отделом учтено незначительное количество, как по городу, так и по селу.

На 15 ноября с.г. по области зарегистрировано всего 342 быв[ших] офицера польармии и 6 полицейских.

Связь и руководство отделом с периферией пока ещё не налажено.

Контрольно-наблюдательных дел по периферийным разработкам и формулярам отделом не велось.

Увязка в работе отдела со Следчастью отсутствовала, что лишило возможность отдел принимать своевременные оперативные меры к разработке лиц, проходящих по показаниям арестованных.

Отделениям 3-го отдела даны следующие указания:

В самое ближайшее время приобрести целевую агентуру, в первую очередь по осадничеству, офицерству и быв. агентам польразведки, направляя её на вскрытие организованного к[онтр]р[еволюционного] подполья.

Приобрести необходимое количество консквартир, категорически запретив оперсоставу производить приём агентуры в здании управления.

Организовать оперативный учёт по отделу и отделениям.

Затребовать от уездных отделов данные о ведущихся ими разработках и делах-формулярах и завести в отделе контрольно-наблюдательные дела.

Кроме указаний, практически проделано следующее:

Совместно с работниками отделений отдела производился приём агентуры «ГРЕКОВА» и др.

Агразработки по линии ОУН «БОЙЦЫ» и «ВРАГИ» порекомендовано объединить, т.к. фигуранты дел принадлежат к одной организации, проживают в одном селе и организационно друг с другом связаны.

Аналогичное предложено сделать по разработкам «ОХОТНИКИ» и «ЛОЗОВЦЫ» на бывших членов организации «Стрельцы».

Агдело «ВОЯКИ» предложено передать для дальнейшей разработки 2-му Отделу, обслуживающему учебные заведения и имеющему там агентуру.

По всем разработкам и наиболее заслуживающим внимание делам-формулярам намечены конкретные мероприятия для их дальнейшей разработки, а также совместно с работниками отдела подобраны 4 кандидатуры для вербовки их в качестве агентов.

ПО 5-МУ ОТДЕЛУ:

По линии 5-го Отдела (4-е отделение) просмотрено 75 личных дел агентуры, в результате чего отобрано 4 агента, как наиболее подходящие к использованию по закордонной работе.

АГЕНТ «РАК»:

Проживает в г. Черткове, подходит для использования по работе в Румынии. Необходимо срочно выехать в Чертков, провести с ним беседу, составить легенду и задание, после чего перебросить.

АГЕНТ «КОРОЛЕНКО»:

Подходит к использованию для внедрения в Оуновские круги за кордоном. Перед переброской необходимо получить от него подробный список связей по закордону, а также тщательно проверить все его приходы в СССР в 1934 году. Для перепроверки его агданых необходимо подвести под него проверенного агента.

АГЕНТ «МИХАЙЛОВ»:

Подходит для использования по разработке в Германии. Имеет обширные связи в г. Люблине, там же проживает его жена. Для использования в качестве предлога можно разрешить ему выезд за женой в г. Люблин, где дать задание осесть.

ОБЪЕКТ «СОКОЛ»:

Проходит по делу-формуляру. Необходимо тщательно его подработать, провести вербовку, после чего продумать вопрос на предмет внедрения его во французскую миссию (г. Черновицы — Румыния). «Сокол» в 1936 г. прибыл в бывшую Польшу из Франции.

ОБЪЕКТ «ГУЗОВСКАЯ»:

Подходит к использованию для работы в Германии. Имеет в Варшаве родных, куда хочет выехать, ранее работала машинисткой при главной полицейской команде 5-го министерства¹² внутренних дел. С «Г» необходимо провести тщательную беседу, а в

¹² Так у тексті.

дальнейшем обработку на предмет вербовки, после чего детально разработать вопрос об её использовании.

Кроме перечисленных объектов необходимо также провести тщательную обработку на предмет определения возможности использования по закордону агентов «ПРОПЕЛЛЕР», «ГАЛУНОВ» и «РЫБАК». Просмотрен учётный материал (анкетные данные на бывший офицерский и подофицерский состав польармии), в результате чего отобрано около 250 анкет. Необходимо проводить беседы с указанными лицами на предмет определения возможности из числа их вербовок и использования по закордону.

Детально проинструктирован выделенный нач[альник] отделения по основным вопросам работы 5-го отдела и совместно с ним проведён ряд показательных бесед с объектами, намеченными к вербовке.

Совместно с работниками 3-го отдела производился приём агентов «КОРОЛЕНКО» и «МИХАЙЛОВ».

Серьёзной ненормальностью является приём агентуры на квартирах оперработников, что неизбежно может привести к расшифровке агентуры.

Из просмотренных личных дел агентуры по 2-му отделу подходящих для использований по закордонной линии нет.

ПО СЛЕДСТВЕННОЙ ЧАСТИ:

В производстве следственной части на 11/XI-с.г. имелось 77 арестованных (без периферии), которые в большинстве своём состоят из бывших официальных работников полиции, агентуры дефензивы и офензивы, работников староств, руководителей уездных организаций УНДО, стрелцов и изменников родины.

В процессе ознакомления со следственными делами и работой следчасти выявлены следующие недочёты:

Следствие совершенно не интересовалось вскрытием немецкой, румынской, венгерской и другой агентуры, работавшей по заданиям быв. польразведорганов, а интересовалось только выявлением агентуры, работавшей по заданию разведки на Сов. стороне.

В ходе следствия мало также уделялось внимания на выяснение и установление организационно-структурного построения бывших польских разведывательных и карательных органов, а как правило, следствие ограничивалось лишь вопросами узкого выяснения обстоятельств дела и обвинения, а не ставило себе задачи вести следствие на его разворот.

На сегодняшний день ещё не налажено взаимоориентирование между следчастью и оперативными отделами. Есть случаи, когда оперативные отделы арестовывают людей без предварительного согласования со следчастью и наоборот.

Оперотделы также не информируют следчасть о новых методах работы антисоветских политпартий (ОУН, УНДО и др.), о которых необходимо знать при ведении следствия по делам арестованных таких партий.

В техническом оформлении следственных дел имеется много недостатков, как-то: нарушения процессуальных норм, небрежность ведения протоколов допроса (помарки, добавления не оговариваются) и т.д.

Это объясняется тем, что большая часть работников следчасти следствие ведут впервые и незнакомы с УК и УПК.

Следственной части даны следующие указания:

В последующее время в ходе следствия с арестованными бывшими работниками польразведорганов выяснять организационно-структурное построение последних, выявлять немецкую, румынскую, венгерскую и др. агентуру, дабы её можно было бы в дальнейшем использовать для закордонной работы; наладить взаимоориентирование с оперативными отделами.

По техническому оформлению следственных дел работники следчасти подробно проинструктированы.

Совестно со следователями производились допросы обвиняемых и свидетелей, и оказывалась практическая помощь.

Также было проведено оперативное совещание всех работников следчасти, на котором обсуждались все выявленные недочёты в работе и пути к их исправлению.

В следственной части Облуправления дел, представляющих интерес для Наркомата — нет.

ПО I-МУ СПЕЦОТДЕЛУ:

Следственные дела, находящиеся в производстве оперативных отделов, следственной части, а также уездных отделов не все зарегистрированы в I-м Спецотделе.

Как правило, следдела регистрируются после окончания следствия при направлении в Прокуратуру или другие органы (за всё время зарегистрировано 240 следдел). Поэтому в I-м Спецотделе учёта арестованных и сведений в каком состоянии дела — нет. В результате чего отдел не имеет возможности вести контроль за следственным производством.

Оперативными отделами Управления, а также уездными отделами дела-формуляры, агентурные разработки и агентура в I-м Спецотделе не зарегистрированы. За всё время зарегистрировано всего лишь 80 дел-формуляров.

Работа по учёту арестованных и следственных дел велась не в соответствии приказа НКВД СССР №00931. Контрольно-наблюдательные дела не заводились, учётно-статистической и контрольной картотек не было, учётно-алфавитные карточки для общесправочной картотеки не выписывались (за всё время заведено 30 контрольно-наблюдательных дел).

Работающий в отделе оперсостав (3 чел.) работу I-го Спецотдела не сдал.

На месте оказана следующая практическая помощь:

Весь состав отдела ознакомлен с приказом НКВД СССР № 00931 о порядке учёта арестованных и регистрации следственных дел, а также о всей работе I-го Спецотдела.

Начальник отдела детально проинструктирован в соответствии с приказом НКВД Союза № 00858.

Организованы учётно-статистическая и контрольная картотеки, заводятся контрольно-наблюдательные дела и уже выписываются учётные карточки для справочной картотеки.

Все начальники оперативных отделов проинструктированы о порядке учёта и регистрации дел-формуляров, агразработок и агентуры.

По I-му Спецотделу необходимо проделать следующее:

Организовать общесправочную картотеку для учёта антисоветского элемента.

Взять на карточный учёт всех интернированных с территории Тарнопольской области.

Взять на карточный учёт офицеров польармии, зарегистрированных в управлении.

Зарегистрировать и взять на карточный учёт все имеющиеся в производстве управления следственные дела-формуляры, агентурные разработки и агентуру.

ПО 3-МУ СПЕЦОТДЕЛУ:

3-й Спецотдел области организован в конце октября м-ца с.г. с наличием личного состава 5 чел., из коих 4 разведчика (негласные работники, прибывшие из г. Москвы).

I-е отделение (наружная разведка):

За всё время отделением проведено 3 наружных наблюдения, причём в одном случае наблюдение за объектом «ЧИНОВНИК» было провалено (объект обнаружил ведущееся за ним наблюдение).

Провалы не исключены и в дальнейшем, т.к.:

а) одежда разведчиков не соответствует местности, что сразу бросается в глаза населению;

б) разведчики не знают местного языка и обычаев, что исключает возможность производства установок наружного наблюдения;

в) имели место случаи посещения разведчиками здания областного управления;

г) разведчики размещены на временное жительство в помещении, вход в которое проходит через дверь бюро пропусков УНКВД, что даёт основание населению полагать о причастности этих лиц к работе наших органов;

д) конспиративная квартира для разведки отсутствует.

Как результат всего этого 4 чел. разведчиков в течении месяца не используются на работе.

2-е отделение (аг[ентурное] осве[щение] и установочное):

Работа отделения проводится одним гласным работником, ныне утверждённым зам[естителем] нач[альника] отдела — мл[адшим] лейтенантом госбезопасности т. ЕРОНОСОВЫМ.

За это время им завербовано 7 чел. осведомителей, из которых 3 чел. по объектам обслуживания, а остальное осведомление — по городу.

От приобретённой сети получено 56 агдонесений, из коих 25 — направлены в оперативные отделы для реализации.

Проведено 5 секретных съёмок по заданиям оперативных отделов.

За время пребывания бригады Наркомата в Тарнополе отделу оказана следующая практическая помощь:

Проведено совещание-беседа с разведчиками о задачах дальнейшей работы разведки.

В целях законспирирования разведчиков они переведены (временно) на жительство в гостиницу.

Совместно с тов. ЕРОНОСОВЫМ произведена вербовка одного осведомителя и предварительно подготовлено к этой вербовке ещё 3 человека

Составлен план насаждения агентурно-осведомительной сети на ноябрь м-ц с.г.

Изъят архив бывшей организации «ЛОПП»¹³, который представляет известную оперативную ценность и заслуживает тщательной его разработки.

Намечена консквартира для негласного состава, однако данный вопрос требует тщательной доработки.

Совместно с тов. ЕРОНОСОВЫМ принято 2 осведомителя, после чего был произведён обмен опытом этой работы.

Произведён учёт заезжих дворов по гор. Тарнополю.

Зам[еститель] нач[альника] Отдела т. ЕРОНОСОВ проинструктирован по всем вопросам работы отдела.

Необходимо сделать:

Немедленно приобрести для имеющегося состава разведки одежду, соответствующую данной местности, с тем, чтобы разведчиков привлечь к работе.

Пополнить состав разведки за счёт проверенной агентуры УНКВД, обнаружившей способности к этому. В целях предосторожности от расконспиривания агентуру желательно привлечь из числа имеющейся в уездных отделах.

Приобрести конскквартиру для негласного состава, т.к. работа разведки при отсутствии таковой в условиях г. Тарнополя немислима.

Отдельно, не смешивая с разведкой, подобрать конскквартиру для установщиков и негласного аппарата агентурно-осведомительного отделения.

Организовать гардероб для нужд отдела, который соответствовал бы условиям работы.

Насаждение сети произвести по объектам обслуживания с тем, чтобы в кратчайший срок минимально таковые охватить.

В ноябре месяце с.г. приобрести конскквартиру для приёма агентуры, т.к. существующее положение (встреча на улице и в здании УНКВД) впредь недопустимо.

Наряду с насаждением осведомительной сети, по плану на первое время [необходимо] создать 2 резидентуры:

- а) гостиницы и заезжие дворы,
- б) рестораны и закусовые.

Закончить учёт заезжих дворов, а также выявить и учесть держателей ночлегов, среди которых приобрести осведомление.

¹³ Йдеться про «*Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej*» — добровільне військово-патріотична організація Польщі, яка була створена 1923 р. Після 1939 р. припинила існування.

Завести карточный учёт лиц, проходящих по агентурным материалам, материалам наружного наблюдения и на устанавливаемых лиц.

Тщательно продумать вопрос о размещении разведчиков по квартирам на жительство, исходя при этом из принципов строгой конспирации.

НАЧАЛЬНИК ОПЕРГРУППЫ НКВД УССР

Ст[арший] Лейтенант Гос[ударственной] Безопасности ПОЛОЖИНСКИЙ

« » Ноября 1939 г.

г. Тарнополь.

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 11, арк. 20–39.
Оригінал. Машинопис.*

№ 7

**Доповідна записка наркома НКВС УРСР І. Серова
секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про арешт
членів ОУН у Збаразькому повіті Тернопільської області**

20 грудня 1939 р.

СОВЕРШЕННО-СЕКРЕТНО

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У
тов. ХРУЩЁВУ Н.С.

В дополнение к нашему №4810 от 19.XII-с/г. о выступлении в Тернопольской области сообщая следующее:

Выделенная Тернопольским УНКВД оперативная группа по пути в Збараж, около села Черняховцы¹ была остановлена группой неизвестных, численностью до 18 человек. При попытке выяснить причину остановки машины, неизвестные стали разбегаться. Двое из них были задержаны, и у каждого из них было отобрано по карабину.

¹ Село Чернихівці (нині Збаразького р-ну Тернопільської обл.).

Задержанные оказались жителями села Черняховцы ТУРОК² и КАЛЕЦКИЙ³.

Арестованные ТУРОК и КАЛЕЦКИЙ показали, что они являются членами ОУН, назвав при этом одного из руководителей организации ОУН БОЙКО⁴, который поляками содержался в тюрьме. С приходом же частей РККА был освобождён и бежал в Германию.

После его бегства организацию возглавил ЗЫНКО⁵ и БОРОК⁶, также кадровые ОУНовцы, которые и организовали выступление в селе Черняховцы.

Кроме того, ТУРОК назвал в качестве руководителя организации ОУН КРИНИЧНОГО⁷, проживающего в городе Тарнополе, который намечался к аресту в ночь на 20.XII-39 года.

² Турок Михайло Данилович народився у 1914 р. (с. Чернихівці). Заарештований 19 грудня 1939 р. Засуджений 31 березня 1941 р. Одеським обласним судом до смертної кари і незабаром страчений. Реабілітований 9 червня 1993 р.

³ Так у тексті. Ідеться про Скалецького Володимира Савовича, який народився у 1898 р. у с. Чернихівці. Заарештований 19 грудня 1939 р. Засуджений 31 березня 1941 р. Одеським обласним судом до смертної кари. Президія Верховної Ради УРСР замінила вирок на 10 років ув'язнення. Помер 7 січня 1942 р. у виправно-трудовому таборі у Свердловській обл. (РРФСР). Реабілітований 14 лютого 1992 р.

⁴ Бойко Володимир Григорович народився у 1912 р. (с. Чернихівці). Улітку 1941 р. повернувся на Збаражчину, діяв у підпіллі ОУН, воював в УПА. Загинув у рідному селі 23 лютого 1945 р. в бою із військово-чекістською групою. Місце поховання невідоме.

⁵ Так у тексті. Ідеться про Ленька Іллю Миколайовича, який народився 1908 р. у с. Верняки (нині Збараський р-н Тернопільської обл.). Заарештований 20 червня 1941 р. і відправлений у тюрму на Урал. Згідно з постановою Особливої наради при НКВС СРСР ув'язнений на 10 років. Помер 14 липня 1943 р. в тюрмі у Челябінську (РРФСР). Реабілітований 23 квітня 1964 р.

⁶ Так у тексті. Ідеться про Борака Івана Теодозійовича, який народився 1914 р. у с. Чернихівці. Після звільнення з польської тюрми у Тернополі у вересні 1939 р. перебрався в окуповану німецькими військами частину Польщі. За дорученням Проводу ОУН(б) повернувся на Тернопільщину. Загинув у квітні 1941 р. у бою зі спецгрупою НКВС УРСР. Похований у рідному селі.

⁷ Так у тексті. Ідеться про Керничного Мирона Дмитровича, який народився 1908 р. у с. Чернихівці. Заарештований 21 червня 1941 р. у Тернополі. Невдовзі відправлений в тюрму у Верхньоуральськ Челябінської обл. (РРФСР). Постановою Особливої наради при НКВС СРСР від

В Збаражевском уезде членами ОУН являются АДАМОВИЧ⁸, житель города Збаража, и РОТЫЧ⁹ — учитель села Иванчаны.

Арестованный священнослужитель ИВАНЧУК¹⁰ показывает, что в селах КОБЫЛЬЕ и ИВАНЧАНЫ на протяжении ряда лет существует организация ОУН, возглавляемая жителем села Кобылье — БЕЛЕЦКИМ¹¹, кулаком, кадровым ОУНцем.

БЕЛЕЦКИЙ после прихода частей Красной Армии приступил к организации вооружённого выступления против Советской власти.

Восемь дней назад БЕЛЕЦКИЙ созвал на квартире ИВАНЧУКА совещание актива ОУН, на котором поставил вопрос о необходимости начать выступление 18 декабря.

Присутствовавший священнослужитель Иванчук возражал против начала выступления, но большинством было принято предложение БЕЛЕЦКОГО и они выступили в ночь с 18 на 19 декабря с/года.

БЕЛЕЦКИЙ скрылся, принимаются меры розыска.

Всего к 22 часам 19.XII-с/г. Тарнопольским УНКВД арестовано 44 человека.

24 квітня 1943 р. ув'язнений на 3 роки у виправно-трудовому таборі. Загинув. Дата і місце смерті невідомі. Реабілітований 23 жовтня 1989 р.

⁸ Адамович Євген Данилович народився у 1914 р. (м. Збараж). Заарештований у грудні 1939 р. Перебував у тюрмі на Уралі, де й загинув. Дата смерті невідома.

⁹ Так у тексті. У с. Иванчаны учителем був Двораківський Іван Петрович, який народився 1911 р. (с. Иванчаны). Заарештований 22 грудня 1939 р. Засуджений 19 липня 1940 р. Тернопільським обласним судом на 1 рік ув'язнення. Перебував у тюрмі на Уралі. Згідно з даними кримінальної справи, звільнений 28 грудня 1943 р. Подальша доля невідома. Реабілітований 17 травня 1994 р.

¹⁰ Иванчук Микола Іванович народився у 1881 р. Закінчив Львівську духовну семінарію. Був священником у с. Иванчаны. Заарештований 19 грудня 1939 р. Засуджений 19 липня 1940 р. Тернопільським обласним судом на 6 років ув'язнення і 3 роки позбавлення прав із конфіскацією майна. Загинув 4 червня 1942 р. у виправно-трудовому таборі в Плесецькому р-ні Архангельської обл. (РРФСР). Реабілітований 14 листопада 1990 р.

¹¹ Білецький Іван Михайлович народився у 1907 р. (с. Кобылля, нині Збараського р-ну Тернопільської обл.). Із грудня 1939 р. діяв у підпіллі, від 1943 р. воював в УПА. Заарештований у 1945 р. у с. Хоми на Збаражчині та ув'язнений на 25 років. Покарання відбував у таборі у Хабаровському краї (РРФСР). Звільнений у 1960 р., поселився в Архангельській обл. (РРФСР). Там і помер у 1974 р.

По материалам показаний видно, что выступления были организованы одним руководством, так как характер выступления в этих сёлах одинаков. При сём по материалам следствия видно, что в выступлениях принимала участие и часть рабочей гвардии, принадлежащей к ОУНовской организации. Так, например, в городе Збараже Начальником политотдела милиции убит комендант рабочей гвардии, который обстрелял наших работников. Кроме того, и арестованный ТУРОК сам являлся рабочегвардейцем и показывает, что в выступлениях участвовал комендант рабочей гвардии КОМАРЬ¹² и рабочегвардеец МУДРОВСКИЙ¹³, которые нами арестованы.

Проведённая операция Тарнопольским УНКВД перед 18 декабря, где было арестовано ряд участников ОУНовской организации, даёт основание считать, что руководство ОУНовцев провело работу по выступлению.

Показаниями арестованных это подтверждается.

Оперативная группа НКВД УССР, выброшенная в Тарнопольское УНКВД, проводит работу на полное вскрытие организации ОУН, выявление и арест её руководителей.

Результаты работы оперативной группы будут доносить.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР

СЕРОВ

20 декабря 1939 года

№4838/сн

г. Киев.

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 47, арк. 45–48.
Оригінал. Машинопис.*

¹² Так у тексті. Ідеться про *Комара Данила Лукича*, який народився у 1904 р. у с. Чернихівці. Заарештований 19 грудня 1939 р. Засуджений 31 березня 1941 р. Одеським обласним судом до смертної кари, страчений. Місце поховання і дата смерті невідомі. Реабілітований 24 лютого 1992 р.

¹³ *Мудровський Іван* народився у 1898 р. у с. Чернихівці. Заарештований 19 грудня 1939 р. Засуджений 31 березня 1941 р. Одеським обласним судом до смертної кари. Президія Верховної Ради УРСР змінила вирок на 10 років ув'язнення. Помер у виправно-трудоному таборі у Свердловській обл. (РРФСР), дата смерті невідома.

№ 8

Постанова бюро Тернопільського обкому КП(б)У «Решение Политбюро ЦК КП(б)У от 19/1-40 г. “Вопросы, связанные с выселением осадников”»

3 лютого 1940 р.

1. Решение Политбюро ЦК КП(б)У от 19/1-40 г. по вопросам, связанным с выселением осадников, принять к руководству и неуклонному выполнению.

2. Обязать участковые тройки НКВД и Райкомы КП(б)У при выселении руководствоваться следующим:

а) В соответствии с постановлением СНК СССР и Политбюро ЦК КП(б)У от 19/1-40 г., подлежат выселению на общем основании и семьи осадников и лесной стражи украинцев, числящихся в воеводских списках, выявленные в процессе учёта осадников органами НКВД.

б) Подлежат выселению также семьи осадников и лесной стражи, которые к моменту учёта имели 3–4 морга, числящиеся в воеводских списках осадники и пользовавшиеся всеми преимуществами бывшего польского государства.

в) Начальникам Райотделов НКВД, совместно с Райкомами КП(б)У принять меры к снабжению зимней одеждой тех членов семей осадников, в особенности детей, которые нуждаются в зимней обуви и одежде, за счёт осадников, имеющих излишнее или же путём закупки в торгующих организациях.

г) Для перевозки к железнодорожным пунктам семей осадников, у которых к моменту переселения не оказалось лошадей, использовать лишних лошадей других осадников, или же привлечь для перевозки этих семей подводы местного крестьянского населения за плату.

3. Поручить участковым тройкам НКВД привлечь к работе, связанной с моментом непосредственного выселения осадников и лесной стражи, людей из местного населения, но при неременном условии — предварительной и тщательной их проверки.

4. Обязать участковые тройки и Секретарей РК КП(б)У обеспечить предварительное изучение обстановки работниками, которые будут производить непосредственную работу по выселению (изучение расположения посёлков и сёл, хозяйств осадников, подлежащих выселению, пути следования, заранее наметить подвод-

чиков, знающих дорогу от населённого пункта к железнодорожной станции и т.д.), с тем, чтобы работники, которые будут непосредственно проводить операцию, заранее знали бы внешнюю обстановку, в которой эта работа проходит.

5. Обязать начальников узлов и политотделов — Тарнополь т. Лейнова и Лапикова и Чертков тов. Сергеева и Карабановского обеспечить своевременную подачу вполне оборудованных вагонов под погрузку выселяемых осадников и лесной стражи, а также своевременную отправку эшелонов по назначению.

6. Поручить секретарю Обкома КП(б)У тов. Бельшеву установить непосредственный и тщательный контроль за точным выполнением плана перевозок выселения осадников и лесной стражи.

7. Обязать секретарей РК КП(б)У и председателей Райисполкомов обеспечить правильный учёт и тщательную сохранность оставленного имущества выселяемых осадников, разъяснив сельсоветам, что использование оставляемого имущества осадников производится за решением Райисполкомов и прежде всего на организацию культурно-социальных мероприятий.

8. Обязать секретарей РК КП(б)У и председателей Райисполкомов для организации и проведения описей оставшегося имущества осадников, а также организации его сохранения и т.д. подобрать соответствующих товарищей из местного актива с расчётом два человека на одно хозяйство осадника, организовав проведение этой работы через сельские советы и командированных товарищей из района.

9. Предложить райкомам КП(б)У выделить в помощь участковым опертройкам НКВД 500 человек членов, кандидатов ВКП(б) и комсомольцев для проведения оперативной работы по указанию участковой тройки НКВД (в разрезе районов прилагается).

10. Предложить секретарям РК КП(б)У подобрать соответствующую группу агитаторов для проведения массово-агитационной работы в каждое село, обратив особое внимание для посылки товарищей в село с большим количеством выселяющихся осадников.

11. Для проведения подготовительных работ организации помощи руководителям районов в вопросах выселения осадников и лесной стражи командировать 40 человек руководящего областного партийного актива (в разрезе районов прилагается).

12. Обком КП(б)У предлагает первым секретарям РК КП(б)У и председателям Райисполкомов детально ознакомиться с оперативным планом участковой тройки по вопросу выселения осадни-

ков и лесной стражи, в случае необходимости совместно с начальником райотделения НКВД внести уточнения с тем, чтобы заранее в полной мере подготовиться к предстоящей операции.

13. Обком КП(б)У возлагает полную ответственность на своевременную и качественную подготовку сложной и большой работы, связанной с выселением осадников и лесной стражи, и за тщательное проведение этой операции в районах на Райкомы КП(б)У и Райисполкомы и, в первую очередь, на первых секретарей Райкомов КП(б)У и председателей Райисполкомов, которые персонально вместе с начальником райотделения НКВД отвечают за проведение операции по выселению осадников и лесной стражи.

Секретарь Обкома КП(б)У

КОМПАНЕЦ

*Державний архів Тернопільської області (далі — ДАТО),
ф. П-1, оп. 1, спр. 6, арк. 139–140.
Засвідчена копія. Машинопис.*

№ 9

**Доповідна записка наркома НКВС УРСР І. Серова
наркому НКВС СРСР Л. Берії про кількість
репресованих та біженців у західних областях УРСР**

[після 5 квітня 1940 р.]

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

ЗАПИСКА ПО ПОВОДУ № 907

МОСКВА НКВД СССР

тов. БЕРИЯ Л. П.

В соответствии с Вашими заданиями проведён учёт семей репрессированных и беженцев. Сообщаю результаты по Западным областям УССР:

1. ДРОГОВЫЧСКАЯ ОБЛАСТЬ:

по семьям репрессированных:

1. Учтено семей репрессированных — 367 с общим количеством членов семей — 1239 человек.
2. Выявлено дополнительно — 41 человек глав семейств с 145 членами семьи.

3. Выявлено — 339 семейств с 1165 членами семейств, главы которых эмигрировали и скрылись.

Всего — 747 семей
— 2549 членов семей.

по беженцам:

Всего зарегистрировано — 4932 семьи беженцев с общим количеством — 15882 члена семьи.

Кроме того беженцев-одиночек — 6003 человек.

Всего беженцев — 21885 человек.

И изъявило желание выехать в Германию — 4070 семей или 13092 членов семей.

Одиночек — 4849.

Всего — 17941.

2. ВОЛЫНСКАЯ ОБЛАСТЬ:

по семьям репрессированных:

1. Учтено семей репрессированных — 662 с общим количеством — 2057 членов семьи.

2. Выявлено дополнительно — 149 глав семейств с 443 чл. семьи.

3. Выявлено — 174 семейства с 623 членами семейств, главы которых эмигрировали и скрылись.

Всего семей — 985
членов семей — 3123.

по беженцам:

Всего зарегистрировано — 6329 семей с общим количеством 16189 членов семей.

И изъявило желание выехать в Германию — 5651 семейство с общим количеством — 16189 членов семей.

3. РОВЕНСКАЯ ОБЛАСТЬ:

по семьям репрессированных:

1. Учтено семей репрессированных — 930 с общим количеством — 3010 членов семей.

2. Выявлено дополнительно — 284 глав семейств с 757 чл. семей.

3. Выявлено — 174 семьи с 557 членов семей, главы которых эмигрировали и скрылись.

Всего семей — 1388
членов семей — 4324.

по беженцам:

Всего зарегистрировано — 1808 семей беженцев с общим количеством — 5138 членов семей.

И изъявило желание выехать в Германию — 813 семей с общим количеством — 2543 члена семьи.

4. СТАНИСЛАВОВСКАЯ ОБЛАСТЬ:

по семьям репрессированных:

1. Учтено семей репрессированных — 847 с общим количеством — 2179 членов семей.

2. Дополнительно выявлено 23 семейства с 73 членами семейств.

3. Выявлено — 682 семейства, главы которых эмигрировали и скрылись, с общим количеством — 2305 членов семей,

Всего семей — 1552
членов семей — 4557.

по беженцам:

Всего зарегистрировано — 2113 семейств или 4555 членов семейств.

И изъявило желание выехать в Германию — 1478 семейств с общим количеством — 3340 членов семей.

5. ТАРНОПОЛЬСКАЯ ОБЛАСТЬ:

по семьям репрессированных:

1. Учтено семей репрессированных — 2107 с общим количеством — 5083 членов семей.

2. Выявлено дополнительно — 149 глав семейств с общим количеством — 465 чл.

3. Выявлено — 128 семейств, главы которых эмигрировали и скрылись, с общим количеством — 404 членов семей.

Всего семей — 2384 с общим количеством
— 5952 членов семьи.

по беженцам:

Всего зарегистрировано семей — 3464, членов семей — 6740.

И изъявило желание выехать в Германию — 2304 семьи, 5354 членов семей.

6. ЛЬВОВСКАЯ ОБЛАСТЬ:

по семьям репрессированных:

1. Учтено семей репрессированных — 1137 с общим количеством — 3431 членов семей.

2. Выявлено дополнительно — 2185 глав семей с общим количеством — 5824 члена семьи.
3. Выявлено — 294 семьи с общим количеством — 872 членов семей, главы которых эмигрировали и скрылись.
- Всего учтено — 3616 семейств с общим количеством — 10127 членов семей.

по беженцам:

Всего зарегистрировано — 26262 семейства с общим количеством — 53417 членов семей.

Изъявило желание выехать в Германию — 21437 семей с общим количеством — 40029 членов семей.

Итого по Западным областям Украины подготовлено для проведения операции:

1. Всего семей репрессированных — 6050 семей с общим количеством — 16999 членов семей
2. Выявлено дополнительно для операции — 2831 глав семейств, с общим количеством — 7707 членов семейств.
3. Выявлено — 1791 семей, с общим количеством членов семей — 5926, главы которых эмигрировали и скрылись.

К § 2.

ПРИМЕЧАНИЕ: В общее количество дополнительно выявленных членов семейств вошли и главы.

Всего подлежат к выселению семейств репрессированных — 10672, с общим количеством — 30632 человека.

по беженцам:

Всего учтено беженцев — 44908 семей с общим количеством — 107924 члена семьи.

Из них изъявило желание выехать в Германию — 35753 семейств с общим количеством — 85396 членов семей.

Из числа изъявивших желание выехать за границу — 35969 чел. или 43 % составляют по национальности евреи.

Кроме того, есть беженцы, изъявившие желание выехать

в Палестину	— 139 чел.
в Америку	— 130 - " -
в Литву	— 44 - " -
во Францию	— 43 - " -
в Румынию	— 34 - " -

в Чехословакию	— 18 - " -
в Венгрию	— 10 - " -
в Англию	— 6 - " -

Всего — 424 человека.

Оперативные группы **УНКВД** приступили к составлению планов операции, срок которых определен — 5 апреля¹.

Среди выявляемых насаждаются агентура, для освещений выселяемых, есть завербованные, которых намечаем оставить по месту жительства для дальнейшего выявления этого контингента.

1940 г.

НАРКОМ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УКРАИНСКОЙ ССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

СЕРОВ

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 33, спр. 25, арк. 101–106.
Оригінал. Машинопис.*

№ 10

**Витяг із виступу секретаря Тернопільського обкому КП(б)У
I. Компанця на першій обласній партійній конференції**

23 квітня 1940 р.

[...] Політичний стан області хороший, трудящі повнотою підтримують міроприємства Радянської влади, Комуністичної партії, велика кількість є комуністів, готових за Радвладу в любую хвилину віддати життя, це підтверджується наслідками виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР.

Проте не слід забувати, що в Тернопільській області під час існування польської влади було багато націоналістичних партій і організацій різних напрямків, які проводили роботу на закабалення трудящих колишньої Західної України, які зараз блокуються на спільній платформі боротьби проти Радвлади, а звідси

¹ РНК СРСР 2 березня 1940 р. ухвалила постанову про виселення громадян з території Західної України та Західної Білорусії. НКВС СРСР 5 квітня 1940 р. направив до РНК СРСР проект постанови РНК СРСР «Про порядок виселення осіб з областей Західної України та Білорусії». Докладніше див.: Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1: Накануне (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – М., 1995. – С. 168–171.

маємо організовану контрреволюційну діяльність ворожих елементів, якою і керують рештки антирадянських, політичних партій, що існували під час польської влади.

Тарнопільською обласною парторганізацією, виконуючи рішення XVIII з'їзду партії і вказівки товариша Сталіна про капіталістичне оточення, пророблена велика робота по викриттю і розгрому контрреволюційних сформувань, що проводили нелегальну роботу по підризу моці радянської влади.

З партій і організацій, що провадять контрреволюційну нелегальну діяльність, тепер є:

Польська фашистська партія «ОЗН», утворена в 1936 році по ініціативі Пілсудського¹.

Націонал-демократична партія «Сторонництво народове»² – буржуазна фашистська партія, організована більш 40 років тому.

Українська націоналістично-радикальна партія, заснована в 1890 році, есерівського напрямку.

Українське націонал-демократичне об'єднання «УНДО», утворене в 1933 році³.

Українська націоналістично-терористична організація «ОУН», що існувала нелегально при поляках, яка не вийшла з підпілля після визволення колишньої західної України.

Єврейська націоналістично-буржуазна партія «Сіон» і «Еритта Хаял».

Польська партія соціалістів «ППС». І ряд інших дрібних партій і організацій.

Сильно розвинута також діяльність польського і українського духовенства і різного роду сектантських груп.

Органами НКВС при допомозі парторганізацій області викрито цілий ряд контрреволюційних формувань, що проводили органі-

¹ Ю. Пілсудський помер у травні 1935 р., тож у наступному році ніяк не міг ініціювати створення вказаної партії (ОЗН; пол. *Obóz Zjednoczenia Narodowego*), як стверджує І. Компанець. У дійсності ОЗОН створено у лютому 1937 р.

² Після створення незалежної Польської республіки була створена партія «Національно-демократичний союз (*Związek Ludowo-Narodowy*), яка увійшла до правлячої коаліції. Ініціювала переговори із Західними державами щодо боротьби із більшовицькою Росією, виступала за колонізацію національних меншин Польщі. В 1928 р. була реорганізована у Національну партію (*Stronnictwo Narodowe*).

³ Насправді УНДО створене в липні 1925 р.

зовану антирадянську діяльність, направлену на повалення Радянської влади.

В м. Тарнополі викрита крупна польська повстанська організація, яка керувалася обласним центром, що здійснював керівництво діяльністю районних і низових організацій. Організація була утворена з числа польських націоналістів і ставила своїм завданням залучення бувших чинів польської армії і польської молоді в організацію.

Метою організації було повалення Радянської влади під час нападу на СРСР капіталістичних країн. Організація мала зброю.

Обласним центром цієї організації були утворені повстанські формування в Тербовлянському, Скалатському, Бучачському і інших районах.

Контрреволюція ставила і ставить ставку на залучення польської молоді на боротьбу проти Радянської влади, що підтверджується викритими контрреволюційними організаціями молоді.

В м. Тарнополі ліквідовано дві організації серед учнівської польської молоді, які ставили завданням повалення Радянської влади.

Викрита також організація польської молоді, яка ставила завданням проведення терору і керувалась підфіцером бувшої польської армії.

Ліквідована підфіцерська повстанська організація, що також ставила завдання повалення Радянської влади.

Українська націоналістично-терористична організація «ОУН», що керувалась з-за кордону, проводить також велику роботу по відновленню терористичних організацій для боротьби з Радянською владою, шляхом повалення останньої при допомозі збройного повстання. Були викриті утворені організації в Бережанському, Зборівському і Бучачському районах.

Мають місце прояви бандитизму в Бучачському, Зборівському і Монастириському районах. Бандитизм використовується в окремих місцях проти колгоспного ладу, що є одним з видів боротьби контрреволюції проти заходів партії і Радянської влади.

Викриті також повстанські організації «ОУН» по Вишнівецькому і Козовському районах, причому організація по Козовському району вчинила терористичний акт над активістом.

Рух серед бідняцької і середняцької частини села, що почався за організацію колективних господарств, з боку контрреволюційних і ворожих елементів села зустрічає впертий опір.

В селі Чистилово Велико-Глибочківського району куркуль Добуш Іван Левкович зумів організувати навколо себе бідняків і середняків, яких використовує проти організації колгоспів у цьому селі. Внаслідок обмануті ним бідняки і середняки ведуть агітацію про невступ в колгоспи. Ця антиколгоспна діяльність привела до того, що частина тих, що подали заяви, виходили з колгоспу. [...]

*ДАТО, ф. П-1, оп. 1, спр. 5, арк. 11–12.
Копія. Машинопис.*

№ 11

**Донесення начальника УНКВС по Тернопільській області
О. Вадіса та начальника оперативно-чекістських
груп НКВС СРСР О. Шкуріна наркомуну НКВС УРСР І. Сєрову
про роботу оперативно-чекістської групи НКВС СРСР**

25 квітня 1940 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ III РАНГА

тов. СЕРОВУ

В соответствии с приказом Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР тов. БЕРИЯ, Оперативно-Чекистская Группа НКВД СССР совместно с Начальником Управления НКВД проверила все имеющиеся агентурно-следственные материалы, выявила лиц, ведущих активную контрреволюционную работу, из числа которых было в течение 22–23 марта сего года арестовано 242 чел.

Агентурно-следственным путём было установлено, что существовавшие на территории Тернопольской области контрреволюционные повстанческие организации готовили вооружённое восстание против Советской власти в Западных областях Украины и Белоруссии. Руководители этих повстанческих организаций сознались и выдали ряд новых своих соучастников.

Таким образом, за время с 22 марта по 25-е апреля 1940 г. арестовано 540 человек.

Материалами следствия вскрыто, что в Тернопольской области существовал областной повстанческий центр, начало которого относится к ноябрю 1939 г. Этот центр имел непосредственную связь с повстанческой организацией Львовской области, с её руководителем, работающим под кличкой «Эмиль». Указанная повстанческая организация была создана главным образом из числа младшего и среднего ком. состава б. польской армии и учащихся из старших классов средних учебных заведений.

Для вооружённого восстания ликвидированная а/с повстанческая организация располагала необходимым оружием, а именно: револьверов разных систем до 70 штук, винтовок до 20 штук — патронов к ним — 3500–4000, станковых и ручных пулеметов 3 штуки.

Путём произведённых обысков на еврейском кладбище изъято 3 винтовки, 1875 винтовочных патронов, 13 гранат, отравляющее и взрывчатое вещество.

У члена областного центра САМБУР изъят один револьвер, 25 штук винтовочных патронов и взрыватель к гранате.

У руководителя районной повстанческой организации капрала БЕЛЕЦКОГО изъято 4 револьвера и 44 боевых патронов к ним.

У одного из членов польской молодёжной повстанческой организации РАУБО также изъят большой маузер.

Вскрыта и ликвидирована польская националистическая повстанческая молодёжная организация, в состав которой входила учащаяся молодёжь старших классов средних школ гор. Тернополя, в количестве 17 человек.

Из числа учащихся украинских националистов была вскрыта и ликвидирована организация в количестве 9 человек.

Руководитель этой организации МАЙКО на следствии показал, что он изготовил контрреволюционные листовки, направленные против Советской власти, а также готовил в день выборов в Верховные Советы к-р воззвания к населению не являться на голосование.

Кроме этого вышеупомянутая а/с организация вела подготовку к вооружённому выступлению в контакте с польскими националистами при поддержке буржуазных государств.

Для успешного проведения следствия по ликвидированным антисоветским организациям были созданы ЧЕТЫРЕ следственных группы: в Тернополе, Черткове, Кременце и Бережанах из числа опер. работников Районных Отделений.

В результате по состоянию на 25/IV-40 г. закончено:

в Бережанах — 45 дел на 45 человек
 - " - Чорткове — 133 - " - 147 - " -
 - " - Кременце — 113 - " - 113 - " -

Следственной Частью УНКВД совместно с опер. работниками Райотделений окончено 174 дела на 242 человека.

Оперативно-Чекистской группой закончено следственных дел 27 на 60 человек.

Помимо этого Оперативно-Чекистской группой завербовано из числа освобождаемых ПЯТЬ человек.

НАЧ[АЛЬНИК] УНКВД по ТАРНОПОЛЬСКОЙ] ОБЛ[АСТИ]
 КАПИТАН ГОСУДАРСТВЕННОЙ] БЕЗОПАСНОСТИ

В А Д И С

НАЧ[АЛЬНИК] ОПЕР[АТИВНО]-ЧЕК[ИСТСКИХ] ГРУПП НКВД СССР
 СТ[АРШИЙ] ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ] БЕЗОПАСНОСТИ

Ш К У Р И Н ¹

«25» апреля 1940 года
 г. Тарнополь.

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 33, спр. 44, арк. 9–11.
 Оригінал. Машинопис.*

*Опубликовано без архівної легенди та з окремими вилученнями:
 Органы государственной безопасности СССР
 в Великой Отечественной войне. Т. 1: Накануне
 (ноябрь 1938 г. — декабрь 1940 г.). — М., 1995. — С. 184–186.*

¹ Шкурін О.К. — із січня 1939 р. старший слідчий слідчої частини НКВС СРСР, із вересня 1939 р. помічник начальника слідчої частини НКВС СРСР. З вересня 1940 р. — перший заступник наркома НКВС Естонської РСР, із травня 1941 р. заступник наркома державної безпеки Естонської РСР. З листопада 1941 р. — заступник начальника ОВ Московського ВО, у 1942 р. начальник ОВ НКВС Фроловського табору спецпризначення, у 1943 р. начальник ОВ НКВС 53-ї армії, з лютого 1944 р. — ВКР «Смерш» 47-ї армії, з липня 1946 р. начальник УМДБ по Брянській області. Наказом МВС СРСР №1053 від 16 квітня 1954 р. звільнений у відставку за фактами, які дискредитують звання офіцера.

№ 12

**Доповідна записка заступника наркома НКВС УРСР
 Горлинського наркому НКВС СРСР Л. Берії про результати
 операції щодо виселення біженців із західних областей УРСР**

[не раніше 1 липня 1940 р.]

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗА ССР
 КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 1 РАНГА

тов. БЕРИЯ Л.П.

г. Москва.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

Итоги операции по выселению беженцев
 из западных областей УССР

В соответствии с постановлением Совнаркома СССР от 2 марта 1940 года №289127с/с НКВД УССР все беженцы, непринятые германским правительством и отказавшиеся от получения советских паспортов, 29–30 июня сего года из Западных областей УССР изъяты и направлены в северные районы Союза ССР.

Все подготовительные мероприятия и операция по выселению были проведены в соответствии с Вашими указаниями №894/Б от 7 марта и №2372/Б от 10 июня 1940 года.

В процессе подготовки всего изъявивших желание выехать в Германию беженцев было учтено:

По Львовской области:	20606 семей,	39850 чел.,	из них 7732 ч. одиночек.
" Вольнской	- " - 5452	- " - 12623 ч.,	из них 1750 ч. одиночек
" Дрогобычской	- " - 1787	- " - 5527 ч.	- " - 1201 ч. одиночек
" Тарнопольской	- " - 1070	- " - 2087 ч.	- " - 822 - " -
" Станиславской	- " - 1020	- " - 2208 ч.	- " - 612 - " -
" Ровенской	- " - 297	- " - 1264 ч.	- " - 299 - " -
ВСЕГО:	30232 сем.	63559 ч.,	из них 12416 ч. одиночек

Согласно Ваших указаний, операция по всех 6-ти областях была начата в ночь с 28 на 29 июня сего года.

29 июня изъятие беженцев в основном было закончено по Волынской, Дрогобычской, Станиславской, Тарнопольской и Ровенской областям. По Львовской области, благодаря большому количеству учтённых беженцев, операцию мы продолжали и закончили 1 июля.

Всего изъято:

По Львовской области:	15007 сем.,	332896 ч.,	из них	6949 ч.	одиночек.
" Волынской - " -	4149 - " -	12001 ч. - " -	841 - " -		
" Дрогобычской - " -	2553 - " -	6295 ч. - " -	1033 - " -		
" Тарнопольской - " -	1200 - " -	2646 ч. - " -	557 - " -		
" Станиславской - " -	1018 - " -	1979 ч. - " -	82 - " -		
" Ровенской обл. - " -	773 - " -	1957 ч. - " -	113 - " -		
ВСЕГО:	24700 сем.,	57774 ч.,	их них	9275 ч.	одиночек.

Количество беженцев, изъятых к выселению, против числа учтённых нами накануне операции, изменилось в сторону уменьшения.

Это явилось результатом того, что во время выселения не были изъятые или отсеяны:

- а) беженцы, получившие советские паспорта и не изъявившие желание выехать в Германию;
- б) профессора, врачи и студенты последних курсов, о которых ходатайствовали партийные организации;
- в) бывшие политзаключённые;
- г) больные,

а также исключены беженцы, часто передвигавшиеся и поэтому зарегистрированные дважды в разных городах.

Незначительное количество беженцев скрылось накануне и в момент самого выселения.

Операция обеспечивалась силами УНКВД Западных областей и наших войск, с привлечением советского и партийного актива.

Кроме того, в помощь местным УНКВД нами было командировано 2550 человек работников УГБ и милиции восточных областей.

Особых происшествий и эксцессов в период выселения не было.

Имели место отдельные проявления, нехарактерные для всей операции.

Так, например, 29.VI.40 г. у села Верба Вербского района Волынской области неизвестными был обстрелян из револьвера обоз с беженцами. Пострадавших не было.

На месте обстрела, во ржи, задержаны скрывшиеся от выселения беженцы ДИДОВСКИЙ С.А. и АДАМЧИК Ф.В. Производим расследование.

В момент операции 29.VI.40 г. около 120 человек беженцев-украинцев, проживавших в землянках и шалапах у гор. Владимир-Волынска Волынской области, отказались подчиниться и, вооружившись косами и вилами, пытались оказать сопротивление.

После прибытия на место вооружённой группы войск, на требование прекратить попытки к сопротивлению, все 20 семей погрузились в вагоны и были выселены.

Во время выселения отмечено несколько попыток покончить жизнь самоубийством и один случай самоубийства.

29.VI в г. Станиславе, в момент прихода в дом к беженцу ЯНК, последний застрелился из револьвера, а его жена пыталась покончить жизнь самоубийством, изрезала себя бритвой.

В г. Стрый Дрогобычской области беженец ГОФМАН, пытаясь покончить жизнь самоубийством, порезал вену на руке.

Озлобленные и антисоветски настроенные одиночки пытались, а в отдельных случаях и бежали, в момент изъятия.

В г. Добромиле Дрогобычской области при входе оперативной группы в дом, где проживал беженец ВОЛЬФ Л.А., последний, пытаясь бежать, выпрыгнул из окна 2 этажа и сломал себе ногу. ВОЛЬФ направлен в больницу.

В г. Владимир-Волынке, в момент конвоирования изъятых беженцев, 6 человек бросились бежать. После предупредительных выстрелов 4 человека задержаны, а двум удалось бежать. Приняты меры к задержанию.

Население Западных областей Украины к выселению отнеслось положительно. Жители городов Стрый и Дрогобыч не только одобрительно реагировали на это мероприятие, но и принимали активное участие в розыске беженцев, пытавшихся скрыться.

Со стороны контрреволюционного элемента, наряду с распространением провокационных слухов о предстоящем выселении поляков, зафиксированы антисоветские высказывания.

Инструктор физкультуры г. Тарнополя РАСЧУК Юзеф, поляк, в связи с выселением беженцев заявил: «...Этих людей посы-

лают в Россию на верную смерть, там жить невозможно. Высланные туда раньше пишут, что их заставляют много работать, а денег не платят».

Коммерческий директор «Ровенторга» в г. Ровно ПЕРЕЛЬМУТЕР говорит: «Я был в Ковеле и Луцке, где видел ужасную картину, производят выселение беженцев, забирают буквально всех, вывозят на Китайскую границу, там условия жизни страшные, голод, нищета, люди заранее определены на смерть. Это у большевиков называется социализм».

Жительница Ровно, полька МАЛИШЕВСКАЯ заявляет: «Выселение беженцев — это издевательство. Советская власть допускает то, чего нет даже в фашистских государствах. Выселяют евреев, люди устроились на новом месте жить, а их разоряют, этим выселением их окончательно грабят. Когда этому издевательству придёт конец».

Поляк, житель г. Тарнополя Михаил ГЕНРИХ заявил: «Опять вывозят поляков, но мы всё равно дождемся восстановления Польши».

В настоящее время проводим работу по оформлению для представления на рассмотрение Особого Сопевания дел беженцев-одиночек, которых нами арестовано 9275 человек.

Эта работа, особенно по Львову, где арестовано 6649 человек, затягивается в силу того, что провести следствие по такому количеству арестованных в короткий срок не представляется возможным, так как условий для содержания их в тюрьмах г. Львова нет, тюрьмы переполнены следственными арестованными УНКВД, а большинство задержанных беженцев-одиночек размещено в казарме, временно освобождённой воинской частью.

Содержание арестованных-одиночек в непригодном для этого помещении тормозит оформление на них дел, а кроме этого, в случае продолжительности, может иметь и нежелательные последствия, так как обеспечить нормальное содержание под стражей в таких условиях 6649 арестованных трудно.

Прошу разрешить отправку всех арестованных беженцев-одиночек с последующим оформлением на них дел для Особого Сопевания на месте в лагерях.

В целях окончания работы по выселению беженцев, изъявивших желание выехать в Германию, но непринятых немецким правительством, отказавшихся от получения советских паспортов

нами на местах проводятся дополнительные мероприятия по выявлению и изъятию всех скрывшихся от высылки.

Одновременно продолжаем работу по очистке пограничной 100 клм. полосы и режимных местностей от беженцев — нарушителей паспортного режима.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРКОМА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
СТ[АРШИЙ] МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

ГОРЛИНСКИЙ

« » июля 1940 г.

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 33, спр. 55, арк. 247–251.
Оригінал. Машинопис.*

№ 13

**Доповідна записка наркома НКВС УРСР І. Сєрова
наркому НКВС СРСР Л. Берії
про агентурно-оперативну роботу органів НКВС УРСР
у західних областях України за жовтень 1940 р.**

7 листопада 1940 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР
КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ I РАНГА

тов. БЕРИЯ Л. П.

г. Москва

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

**О результатах агентурно-оперативной работы
по борьбе с бандитизмом в Западных областях УССР
за октябрь м-ц 1940 г.**

За отчётный период в УНКВД Западных областей УССР в результате проведённых агентурно-оперативных мероприятий ликвидировано 12 бандгрупп.

Из них ОУНовских — 8, уголовных — 4.

Кроме этого, проводились операции по ликвидации отдельных групп ОУНовцев-нелегалов, пытавшихся вооружённым путём прорваться через границу в Германию.

Задержано бандитов — 42, пособников и укрывателей — 76 чел.

При задержании и операциях убито — 29 и ранено 10 человек из бандитского элемента.

При ликвидации бандгрупп изъято:

Винтовок	— 21
Карабинов	— 16
Револьверов	— 65
Винтовочн[ых] обрезов	— 5
Гранат	— 37
Боевых патронов раз[ных]	— 1183
Холодного оружия	— 5 экз.

В октябре месяце с.г. в Западных областях Украины зарегистрировано вооружённых ограблений — 37.

Террористических актов над советским активом сёл произведено — 15.

При них убито	— 8 чел.
Ранено	— 4 -"-
Избито	— 2 -"-

Диверсионных актов зафиксировано — 5 (поджог строений и имущества сельхозактива).

Во время проведения операций по ликвидации бандгрупп с нашей стороны имелись следующие потери:

Работников УГБ ранено	— 4 чел.
Работников РКМ убито	— 3 -"-
Военнослужащих войск НКВД:	
убито	— 2 -"-
ранено	— 1 -"-

Указанные выше данные по областям:

ЛЬВОВСКАЯ ОБЛАСТЬ.

Ликвидировано бандгрупп	— 4
Из них: ОУНовских	— 2
Политуголовных	— 2
Общее колич[ество] участников	— 37 чел.
Из них: убито	— 18 -"-
ранено	— 5 -"-.

При этом также арестовано укрывателей и пособников — 32 человека.

Вооружённых грабежей зарегистрировано — 14.

Диверсионных актов — 1 (поджог строения и имущества сельхозактива).

Наши потери при ликвидации бандгрупп:

Убито работников РКМ	— 1 чел.
Военнослуж. войск НКВД	— 2 -"-
Ранено работников УГБ	— 2 -"-
Военнослуж. войск НКВД	— 1 -"-.

За отчётный период в Бобрском и Перемышлянском районах обнаружена политуголовная бандгруппа БОГУША в составе 7 человек (справка прилагается)¹.

Всего на территории Львовской области учтено действующих бандгрупп — 13, с общим количеством участников — 50 человек.

Данных о проявлениях ранее учтённых бандгрупп: РОССОХИ, МЕХА, МИЦКЕВИЧА, КОНАРСКОГО, ГРАБАСА, СМОЛИНСКОГО, КОШУБЫ, СЕКОНТИКА и друг. не имеется.

Из состава бандгруппы ЯВОРСКОГО 23-го октября с.г. при операции убит бандит ЛЯЩУК Алексей.

Главарь банды КУШНИР Василий и бандит ГИРСКИЙ Михаил покончили жизнь самоубийством, остальные бандиты из района действий скрылись вместе с влитым агентом внутренняком «КЛИМОМ». Розыск банды продолжается.

ТАРНОПОЛЬСКАЯ ОБЛАСТЬ.

Ликвидировано бандгрупп	— 4
Из них: ОУНовских	— 2
уголовных	— 2

Общее количество участников — 24 чел.

Из них убито — 2 -"-.

Арестовано укрывателей и пособников — 24 человека.

За отчётный период на территории области зарегистрировано — 14 грабежей, из них — 2 вооружённых.

Террористических актов над советским активом сёл было произведено — 4.

При них: убито	— 1 чел.
избито	— 2 -"-.

Во время проведения операции по ликвидации бандгрупп с нашей стороны потерь не было

¹ Не публикуется.

РОВЕНСКАЯ ОБЛАСТЬ.

Ликвидирована одна ОУНовская бандгруппа нелегалов в количестве 6 человек, пытавшаяся совершить вооружённый переход границы в сторону Германии.

Во время операции застрелился главарь бандгруппы — кулак КОЛОЦКИЙ Богдан, остальные взяты живьём.

Арестовано укрывателей и пособников 15 человек.

Вооружённых грабежей зарегистрировано — 1.

Совершён теракт — 1 (ранение председателя сельсовета).

Потерь с нашей стороны во время операций не имелось.

Ранее учтённые бандгруппы нелегалов себя не проявляют.

СТАНИСЛАВСКАЯ ОБЛАСТЬ.

За отчётный период по области проводились операции по поимке отдельных групп и одиночек нелегалов ОУНовцев.

Задержано бандитов — 36 чел.

Из них: убито — 3 -"-.

ранено — 2 -"-.

Арестовано пособников и укрывателей — 5 человек.

Вооружённых ограблений зафиксировано — 3.

Терактов над советским активом сёл произведено — 1, убит — 1 человек.

Проявлений со стороны учтённых ранее бандгрупп не было.

Кроме этого, на территории Станиславской области учтено — 25 человек-нелегалов — члены контрреволюционных организаций, укравшиеся от арестов: осадники, конфидененты и уголовный элемент.

ДРОГОВЫЧСКАЯ ОБЛАСТЬ.

Ликвидированы 3 эмигрантские группы ОУНовцев, пытавшиеся совершить вооружённый переход границы в сторону Венгрии.

Арестовано 15 человек нелегалов.

Вооружённых ограблений зафиксировано — 3.

Совершён 1 теракт. Жертв нет было.

При ликвидации эмиграционно настроенных групп потерь не было.

ВОЛЫНСКАЯ ОБЛАСТЬ.

Ликвидировано 3 ОУНовских бандгрупп с общим количеством участников — 23 человека.

Из них: убито — 6 чел.

ранено — 3 -"-.

Помимо этого, 2 человека явились в органы УГБ с повинной.

Арестовано укрывателей и пособников — 10 человек.

Терактов над советским активом сёл произведено — 8.

При них: убито — 6 чел.

ранено — 3 -"-.

Диверсионных актов зарегистрировано — 4 (поджог строения и имущества сельактива).

Наши потери при ликвидации бандгрупп:

Убито работников РКМ — 2 чел.

За отчётный период учтена действующая ОУНовская террористическая бандгруппа ХОДЮКА Степана в составе 4 чел. (справка прилагается)².

Основные бандформирования создавались ОУНовскими организациями.

После проведённых операций и арестов многие участники «ОУН» перешли на нелегальное положение и, скрываясь по своим связям, проводят организационную работу, привлекая к контрреволюционной националистической деятельности новых лиц.

Руководство деятельностью террористических бандгрупп непосредственно возглавляются окружными и районными комендантами «ОУН».

Известно, что из полученных указаний закордонного центра нелегалы участники «ОУН» формируются отдельные вооружённые группы с целью прорыва в Германию.

Отмечено, что в некоторых западных областях Украины ОУНовскими организациями созданы небольшие боевые группы, совершившие уже ряд терактов над активистами сёл, кандидатами в депутаты в местные Советы.

В настоящее время на территории Западных областей Украины учтено бандгруппировок с общим количеством участников — 127 человек.

Из них: ОУНовских — 15 (участников — 70 чел.)

польских — 3 (-"- — 10 -"-)

уголовных — 11 (-"- — 47 -"-)

(сюда не включены одиночки и группы нелегалов ОУНовцев, формирующихся в ряде областей для ухода закордон).

² Не публикуется.

В целях быстрейшей и эффективной ликвидации очагов бандитско-террористических формирований, а также оставшихся неликвидированных бандгрупп на территории Западных областей УССР УНКВД выделены оперативные группы из сотрудников УГБ и РК Милиции, которые проводят агентурно-оперативные мероприятия непосредственно в районах нахождения учтённых бандгрупп и формирований.

О дальнейших результатах ликвидации ОУНовских бандформирований и бандгрупп буду докладывать.

ПРИЛОЖЕНИЕ: Две справки на вновь учтённые действующие бандгруппы за учтённый период³.

НАРКОМ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА
СЕРОВ

«7» ноября 1940 г.
г. Киев

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 33, спр. 44, арк. 95–105.
Оригінал. Машинопис.*

№ 14

**Доповідна записка наркома НКВС УРСР
І. Сєрова наркому НКВС СРСР Л. Берії
про арешти членів ОУН у західних областях УРСР**

[грудень 1940 р.]

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

ЗАПИСКА ПО ПОВОДУ 64795

МОСКВА НКВД СССР

ТОВ. БЕРИЯ Л. П.

В дополнение к нашему №4606/сн от 12.ХІІ. с.г. доношу пред-
варительные данные о результатах проводящейся нами операции
по изъятию руководящей части ОУНовских организаций в Запад-
ных областях УССР.

³ Не публікується.

Всего было намечено нами к изъятию лиц указанного контин-
гента 370 чел.: по гор. Львову — 80 чел., изъято — 60 чел., по
Станиславской области — 88 чел., изъято — 68 чел., по Дрого-
бычской области — 62 чел., изъято — 40 чел., по Волынской об-
ласти — 40 чел., изъято — 31 чел., по Тернопольской области —
100 чел. — операцию начинают сегодня ночью.

Всего по состоянию на 14 час. 21. ХІІ. с.г. изъято — 199 чел.

В гор. Львове при проведении операции на конспиративной
ОУНовской квартире, принадлежащей экспедитору облпотребсо-
юза ПАВЛУСЕВИЧ, было оказано вооружённое сопротивление.

В результате возникшей перестрелки убит следователь след-
части Львовского УНКВД САВИН, тяжело ранен работник 3-го
Спецотдела БОРОДЯНСКИЙ и получил среднее ранение работ-
ник милиции ХАЛИПА.

В этой же квартире убит родственник содержательницы квар-
тиры, личность которого устанавливается. По этому делу произ-
водится расследование, о результатах которого сообщим дополни-
тельно. По другим областям никаких эксцессов при проведении
операции не было.

Во время операции по гор. Львову изъяты планы нападения
на тюрьмы, планы дислокации частей РККА и НКВД, выписки
из единого генерального плана повстанческого штаба ОУН по гор.
Львову, изъято 3 гранаты и несколько пистолетов.

В Волынской области изъято много ОУНовской националистич-
еской литературы, один польский карабин.

Операция продолжается, о дальнейших результатах операции
сообщу дополнительно.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА
СЕРОВ

« » декабря 1940 г.
4776/ен.
гор. К и е в

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 33, спр. 25, арк. 254–255.
Оригінал. Машинопис.*

№ 15

**Доповідна записка наркома НКВС УРСР І. Сєрова
наркому НКВС СРСР Л. Берії про операції
з ліквідації підпілля ОУН у західних областях УРСР**

[грудень 1940 р.]

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

ЗАПИСКА ПО ПОВОДУ № 4820

МОСКВА НКВД СССР

ТОВ. БЕРИЯ Л. П.

В дополнение к нашим предыдущим сообщением доношу результаты операции по ликвидации ОУНовского подполья в Западных областях УССР.

Всего по Западным областям УССР арестовано ОУНовцев — 643 человек, в том числе по Львовской области — 371, Станиславской — 68, Дрогобычской — 47, Волынской — 37 и Тернопольской — 120.

При проведении операции в Тернопольской области имели место три случая вооружённого сопротивления со стороны ОУНовцев:

1. В селе Носов Подгаецкого района при аресте ОУНовца ПУШКА оперработники при входе в дом подверглись обстрелу, в результате которого был ранен в лицо оперуполномоченный 3 спецотдела УНКВД тов. СВИРИДОВ. Ранение относится к разряду тяжёлых, но жизни не угрожает.

2. В селе Телячье Подгаецкого района при аресте ОУНовца ЛАПШИНСКОГО в группу оперработников была брошена граната «Милса». Граната взорвалась, однако поражения сотрудникам не нанесла.

3. В селе Вербив Бережанского района убит оказавший вооружённое сопротивление при аресте надрайонный руководитель ОУНовской разведки СЕМЧИШИН, разыскиваемый нами.

В том же селе при аресте ОУНовца-боевика НАГОРНОГО жена последнего, выбив рамы из окна, пыталась бежать. После двухкратных предупредительных выстрелов и окриков «стой» НАГОРНАЯ продолжала бежать, в результате чего сделанным по ней выстрелом она была убита.

В числе 120 ОУНовцев арестованных по Тернопольской области руководящего состава: руководителей окружного провода —

2 человек, уездных руководителей — 2, надрайонных руководителей — 4, районных руководителей — 7, подрайонных руководителей — 3, курьеров и связистов — 7, содержателей явочных квартир — 8, боевиков — 2.

При аресте этих лиц изъято 2 револьвера, одна винтовка и 2 гранаты.

О результатах следственной работы с арестованными ОУНовцами сообщим дополнительно.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

И. СЕРОВ

« » декабря 1940 г.

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 33, спр. 25, арк. 276–277.
Оригінал. Машинопис.*

№ 16

**Доповідна записка наркома НКВС УРСР І. Сєрова
секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про операцію
з ліквідації підпілля ОУН у західних областях УРСР
в ніч на 21 грудня 1940 р.**

[не раніше 21 грудня 1940 р.]

ЦК КП(б)У

тов. ХРУЩЁВУ

В соответствии с ранее намеченными нами мероприятиями по ликвидации ОУНовского подполья в Западных областях Украины, в ночь на 21 декабря с.г. были проведены операции в Львовской, Станиславской, Дрогобычской, Тернопольской и Волынской областях.

В результате этих операций арестовано:

По гор. Л ь в о в у	86 человек
По районам Львовской области	285 - " -
По Станиславской области	68 - " -
По Тернопольской области	53 - " -
По Дрогобычской области	47 - " -
По Волынской области	37 - " -

Итого: 576 человек.

В числе арестованных по Львовской области имеются: руководитель окружной организации ОУН, руководитель городской организации ОУН, руководитель разведки окружной экзекутивы, руководитель диверсионной группы, несколько держателей явочных квартир, руководитель физкультурного отдела краевой экзекутивы, руководитель молодежной организации ОУН среди студентов и ряд других руководящих работников организации.

При проведении операции имели место вооружённые сопротивления, в результате которых убито 3 участника ОУН.

Потери с нашей стороны выражаются в следующем:

Убит 1 оперативный сотрудник Львовского УНКВД и 1 сотрудник милиции. Тяжело ранено два оперативных сотрудника Львовского УНКВД.

При арестах изъято: винтовок — 3, револьверов — 11, гранат — 6, множество националистической литературы и документов.

Проводится допрос арестованных, показаниями которых устанавливается ряд других участников организации, операции по изъятию их продолжают.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР

СЕРОВ

« » декабря 1940 года

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 33, спр. 25, арк. 274–275.
Оригінал. Машинопис.*

№ 17

Витяг із постанови пленуму Тернопільського обкому КП(б)У «Про роботу Збаразького та Гусятинського РК КП(б)У»

29 грудня 1940 р.

Заслухавши та обговоривши звітні доповіді секретарів Збаразького РК КП(б)У тов. Чернищенко та Гусятинського РК КП(б)У тов. Терещенко, пленум обкому КП(б)У відмічає, що партійні організації районів під час своєї роботи домоглися значних успіхів в справі зміцнення Радянської влади, соціалістичної перебудови економіки, організації нового соціалістичного життя для трудящих, що звільнені від польських панів і капіталістів.

Партійні організації районів провели значну роботу в справі розвитку промисловості, сільського господарства, розвитку народної освіти, української культури національної по формі, соціалістичної по змісту та охорони здоров'я трудящих.

З приходом Радянської влади в західні області України, трудящі селяни Збаразького району одержали 5003 га землі, 262 шт. рогатої худоби, Гусятинського району — 5155 га землі, коней 543 шт. і рогатої худоби 562 шт.

В Гусятинському та Збаразькому районах організовані 3 колгоспи, в яких об'єднано 205 бідняцько-середняцьких господарств. Колгоспи домоглися доброго врожаю, забезпечили високу оплату трудодня колгоспникам.

В Збаразькому та Гусятинському районах організовано 2 машинно-тракторних станції з кількістю 19 тракторів та різних сільськогосподарських машин, які надають велику допомогу колгоспам та бідняцько-середняцьким господарствам в справі піднесення сільського господарства.

Партійними організаціями проведено значну роботу в галузі розвитку народної освіти. По Збаразькому району замість існуючих раніш 39 початкових і середніх шкіл, в яких навчалось 4917 учнів, зараз працює 44, охоплено 5639 учнів.

По Гусятинському району кількість початкових та середніх шкіл збільшилась з 18 до 21, в яких зараз навчається 3838 учнів.

Велику роботу проведено по охороні здоров'я трудящих: по Збаразькому району відкрито районну лікарню, поліклініку, 2 сільських амбулаторії, 4 фельдшерсько-акушерських пунктів, дитяча та жіноча консультації. По Гусятинському району не було зовсім медичних закладів, тепер їх організовано 8.

Значну роботу проведено по висуванню із числа робітників, селян бідняків та середняків і трудової інтелігенції на радянську, господарську, кооперативну і другі роботи, товаришів відданих справі партії Леніна-Сталіна.

По Збаразькому району висунуто на керівну радянську, кооперативну і другу роботу 228 чол., в тому числі 29 жінок. По Гусятинському району висунуто на господарську, радянську і кооперативну роботи 172 чол.

Пленум обкому КП(б)У відмічає, що партійні організації районів провели велику роботу в період підготовки і проведення виборів до місцевих Рад депутатів трудящих. Внаслідок чого по

Збаражському району забезпечено явку на вибори 99,5 % виборців, голосувало за кандидатів в обласну Раду — 99,6 %, в районну — 99,54 %, в міську — 98,99 % та сільську — 98,91 %.

Поряд з цим, пленум обкому КП(б)У відмічає, що партійні організації Збаражського, Гусятинського районів в своїй практичній роботі мали ряд серйозних недоліків, не приділялось належної уваги в роботі первинних партійних організацій, внаслідок чого внутріпартійна робота поставлена незадовільно.

Великим недоліком у роботі Гусятинського РК КП(б)У є те, що зовсім відсутній контроль за виконанням власних рішень: із 168 питань, які слухалися на райкомі КП(б)У, порядком контролю попередніх рішень слухалося лише одне питання. Засідання РК КП(б)У в більшості проводилося без належної підготовки.

В окремих парторганізаціях збори провадяться нерегулярно. В парторганізації РК КП(б)У від 7.IX.1940 р. по 25.XI.1940 р. не провадилося жодного разу партзборів.

Пленум обкому КП(б) відмічає, що в Збаражському, Гусятинському та інших районних парторганізаціях вкрай незадовільно поставлена робота по зміцненню партійної і державної дисципліни, недостатньо приділяється увага в підвищенні ідейно-політичного рівня і марксистсько-ленінської свідомості кадрів, внаслідок чого є ряд фактів, коли допускаються грубі порушення рішень партії і уряду.

Окремі керівники в Збаражському та Гусятинському районах порушують революційну законність. Так, наприклад, голова РВК тов. Рець дав розпорядження Курниківській сільраді про обов'язкову посилку підвід по заводу палива для районних організацій та окремих службовців.

Чабаровецька сільрада Гусятинського району в своєму рішенні встановила обов'язкову здачу зерна державі по держзакупках, сільські ради сіл Городницьке, Трибухівка, Ніжборок-Новий¹ своїми рішеннями вилучили ряд будинків для кооперації, які належали окремими громадянам.

Сільська рада Раків-Кут за кражу дітьми голубів штрафувала громадян по 35 крб., в цій же сільраді було проведено обов'язкову здачу м'яса і сала по 5 кг з кожного господарства для сільради.

¹ Так у тексті. Правильна назва сіл — Городниця, Трибухівці, Нижбірок Новий.

В Гусятинському районі, під час проведення податкової² кампанії, мало місце порушення радянських законів. Є цілий ряд фактів, коли райфінвідділ недообкладав окремих купців та куркульських господарств, а окремі середняцькі господарства були обкладені, як куркульські.

Ці факти свідчать про те, що райкоми КП(б)У та райвиконкоми не приділяли належної уваги справі здійснення конкретного керівництва в проведенні в життя рішень партії та уряду.

Парторганізації районів ще недостатньо працюють по організаційно-господарському зміцненню колгоспів, МТС, внаслідок чого в колгоспному будівництві є серйозні недоліки: в колгоспі «17 вересня» Збаражського району незадовільно поставлена організація праці серед колгоспників, відсутній облік трудовнів, за останні 5 місяців кожному колгоспнику не записано трудовні в трудові книжки.

За останній час в колгоспі ім. Сталіна Гусятинського району трудова дисципліна серед колгоспників значно підупала. З 96 працездатних виходять на роботу лише 25–30 чол. Соціалістичне змагання не організовано, не практикується проведення виробничих нарад з колгоспним активом.

Пленум обкому КП(б)У відмічає, що наведені факти помилок і недоліків в роботі по Збаражському та Гусятинському районах мають місце і в інших районах області. [...]

*ДАТО, ф.П-1, оп.1, спр.5, арк.167–169.
Копія. Машинопис.*

² Так у тексті. Правильно — «податкової».

*Олександр Потильчак
(Київ)*

Реорганізація стаціонарних таборів для військовополонених в УРСР (1946–1950 рр.)

Potylchak O. Reorganization of stationary camps for prisoners of war in the Soviet Ukraine (1946–1950).

The author made complex analysis of forms and methods of organizational development of stationary camp net for prisoners of war on the territory of Soviet Ukraine during 1946–1950.

У проблематиці історії військового полону 1940–1950-х рр. чільне місце посідають питання його структурно-організаційної побудови. У цьому контексті цікавим, своєрідним і знаковим періодом стали повоєнні роки існування табірної мережі для військовополонених на території УРСР. Через специфіку історіографічного вивчення цього питання ще й до сьогодні сюжети, пов'язані зі структурною та організаційною розбудовою системи режимних установ для військовополонених зазначеного періоду, перебувають поза увагою дослідників військового полону. Виняток становить лише монографія А. С. Чайковського, де в одному з розділів дослідник побіжно охарактеризував динаміку організації стаціонарних таборів для військовополонених на території УРСР у повоєнний період¹. Тема, винесена у заголовок цієї статті, також стала предметом вивчення у нещодавно опублікованій монографії автора².

На основі документів із фондів Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України та Державного архіву громадських об'єднань України автор статті робить спробу комплексного аналізу особливостей функціонування, форм і методів структурно-організаційної розбудови стаціонарної табірної мережі для військовополонених на території Української РСР у 1946–1950 рр.

¹ *Чайковский А.С.* Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). – К., 2002. – С. 50–56.

² *Потильчак О.В.* Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954). – К., 2004. – С. 85–92; *Його ж.* Радянські табори військовополонених в Україні (1939–1954): організаційно-структурний аспект. – К., 2004. – С. 52–60.

Із закінченням Другої світової війни вся система роботи з військовополоненими у Радянському Союзі була суттєво скорегована, передусім, з урахуванням нових умов, обставин мирного часу, а також господарських планів керівництва СРСР і зростаючої потреби у використанні праці бранців війни. Україні та її промислово-сировинному і сільськогосподарському потенціалу відводилося у цьому контексті далеко не останнє місце.

Початок першого повоєнного року у діяльності органів Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС УРСР (УПВІ НКВС УРСР) вже традиційно позначився структурно-реорганізаційними змінами, пов'язаними з розширенням географії розміщення військовополонених в окремих районах України та поступовим зростанням їх чисельності в таборах. 16 січня 1946 р. з'явився наказ № 0044 заступника наркома НКВС СРСР по кадрах Б. П. Обручникова, в якому оголошувалися зміни у штатах УПВІ НКВС УРСР, ВВІ (Відділ у справах військовополонених та інтернованих) УНКВС Сталінської, Ворошиловградської та Дніпропетровської областей, відділень у справах військовополонених та інтернованих УНКВС Київської, Житомирської, Запорізької, Одеської та Харківської областей. Кількість працюючих у них співробітників зростає. Зокрема, у штаті УПВІ республіканського НКВС відтепер нараховувалось 78 осіб³.

У складі УНКВС Вінницької, Дрогобицької, Миколаївської, Полтавської, Станіславської та Чернігівської областей формувалися групи у справах військовополонених та інтернованих (ГПВІ УНКВС), штатні розписи Кам'янець-Подільського, Львівського, Сумського та Херсонського УНКВС поповнилися посадами старших оперуповноважених у справах військовополонених та інтернованих⁴. Відтепер структурні підрозділи системи військового полону охоплювали діяльністю 18 областей УРСР (із 23 існуючих на той час). Подібне структурно-територіальне розширення було економічним і стало наслідком не лише зростання чисельності військовополонених та розширення географії дислокації таборів, але й ускладнення функціонування самого відомства по роботі з військовополоненими та інтернованими.

³ Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВС України), ф. 46, оп. 1, спр. 91, прим. 20, арк. 1–8.

⁴ Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 152, прим. 6, арк. 1–1 зв.

Протягом 1946 р. в Україні тривала інтенсивна розбудова мережі стаціонарних таборів і їх відділень. У січні 1946 р. черговим виробничим режимним підрозділом (№ 16) із лімітом у 200 осіб поповнився склад стаціонарного табору для військовополонених № 159 (м. Одеса). Його контингент планували використати на відновленні місцевого санаторію НКВС УРСР⁵.

У лютому 1946 р. УПВІ НКВС УРСР отримало вказівки розформувати окремі табірні підрозділи. Зокрема, 12 лютого 1946 р. «у зв'язку зі звільненням житлового фонду [...] для розміщення робітників ХТЗ» відділення № 2 Харківського табору № 149 ліквідували, а військовополонених передали табірному відділенню № 9, лімітну чисельність котрого одночасно збільшили з 1500 до 2500 осіб⁶. Тоді ж з'явився ще один наказ, котрий стосувався організаційних питань. Через зміну програми автошляхового будівництва Головного управління шосейних доріг (ГУШОСДОР) НКВС СРСР⁷ було вирішено ліквідувати 5 виробничих таборів, закріплених за будовами цього відомства. В Україні ліквідації підлягав табір № 418 (м. Херсон). Його трудовий контингент, майно та особовий склад передали до іншого табору ГУШОСДОР — № 417 (м. Дніпропетровськ)⁸.

Насамкінець 12 лютого 1946 р. НКВС СРСР скасував попереднє рішення про ліквідацію табірної відділення № 9 Краматорського табору № 217, бранці якого працювали на підприємствах Часов-Ярського рудоуправління НКЧМ СРСР⁹.

Станом на 1 березня 1946 р. на території УРСР у діючих на той час 26 стаціонарних виробничих таборах утримувалося 242241 військовополонений¹⁰.

Структурно-реорганізаційні зміни у системі стаціонарних виробничих об'єктів НКВС СРСР для військовополонених ще з більшою інтенсивністю тривали й надалі. Так, у період із березня по листопад 1946 р. УПВІ НКВС УРСР та його низові ланки на

⁵ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 152, прим. 5, арк. 1.

⁶ Там само, прим. 15, арк. 1.

⁷ Рада Міністрів СРСР 20 квітня 1946 р. ухвалила постанову № 904-378сс «Про будівництво та реконструкцію автошляхів Міністерством внутрішніх справ СРСР у 1946–1950 рр.».

⁸ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 152, прим. 17, арк. 1.

⁹ Там само, прим. 16, арк. 1.

¹⁰ Там само, ф. 5, оп. 2, спр. 199, арк. 97–101.

основі наказів із центру створили десять нових табірних відділень у складі восьми таборів. Одночасно, одинадцять табірних підрозділів у десяти таборах було ліквідовано, а шість (у п'яти таборах) — змінили дислокацію. Чотирьом табірним управлінням (№ 186, 177, 217 та 275) та п'яти відділенням було змінено лімітну чисельність, а п'ять режимних підрозділів — реорганізовано шляхом об'єднання чи зміни профілю¹¹.

Типовими причинами ліквідації відділень було закінчення робіт на окремих підприємствах, необхідність звільнення приміщень таборів для розміщення інших установ, невідповідність житлового фонду для утримання військовополонених узимку, переведення контингенту до інших таборів тощо. Зокрема, табірне відділення № 6 табору № 186 (м. Сміла) ліквідували у березні 1946 р. через завершення робіт на цукровому заводі. За подібних обставин у травні 1946 р. розформували табірне відділення № 8 Полтавського табору № 134, бранці якого виявилися більше непотрібними на Шалигінському цукровому заводі¹². 17 травня 1946 р. з'явився наказ про ліквідацію відділення № 21 Київського табору № 62 та переведення його контингенту до режимного виробничого підрозділу № 20 цього ж табору¹³. Через відсутність елементарних умов для розміщення та утримання контингенту військовополонених 16 березня 1946 р. був підписаний наказ союзного Наркомату внутрішніх справ при ліквідацію табірної відділення № 7 (ст. Сіль, трест «Артемсіль» НКХП СРСР) Краматорського табору № 217). Негаразди з житлово-побутовими умовами розміщення полонених стали причиною ліквідації у вересні 1946 р. табірної режимної підрозділу № 13 табору № 149, трудовий контингент якого обслуговував цегельні заводи на ст. Основа Харківської області. Непідготовленість табірних бараків для утримання військовополонених узимку виявилася причиною роз-

¹¹ Підраховано автором за даними: ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 152, прим. 32, арк. 1; прим. 33, арк. 1.; прим. 34, арк. 1.; прим. 35, арк. 1; прим. 36, арк. 1; прим. 37, арк. 1; прим. 38, арк. 1; прим. 44, арк. 3; прим. 47, арк. 1; прим. 55, арк. 1; прим. 60, арк. 1; прим. 64, арк. 1; прим. 65, арк. 1; прим. 78, арк. 1; прим. 88, арк. 1; прим. 90, арк. 1; прим. 95, арк. 1; прим. 112, арк. 1; спр. 154, прим. 14, арк. 1; прим. 17, арк. 1; прим. 19, арк. 1; прим. 20, арк. 1; прим. 22, арк. 1; прим. 28, арк. 1.

¹² Там само, спр. 152, прим. 32, арк. 1; прим. 64, арк. 1.

¹³ Там само, прим. 78, арк. 1.

формування у жовтні 1946 р. табірних відділень № 7 (Коростенського табору № 110) та № 17 (табору № 280 міста Сталіно)¹⁴.

Через відсутність контингенту військовополонених НКВС СРСР 18 березня 1946 р. наказав ліквідувати табірне відділення № 8 Дніпропетровського табору № 315, яке свого часу створили для обслуговування буровугільних копалень у м. Олександрія. 18 квітня 1946 р. наказом заступника міністра внутрішніх справ СРСР В. В. Чернишова у складі Львівського стаціонарного табору для військовополонених № 275 було розформоване табірне відділення № 6 (м. Ковель) лімітною наповнюваністю 1000 осіб. Причиною такого кроку стала передача контингенту військовополонених бази МВС СРСР № 3602 для формування окремих робочих батальйонів¹⁵.

Нові ж табірні відділення, як і раніше, утворювалися (окрім оздоровчих режимних підрозділів) переважно за господарсько-виробничої необхідності. Проте все частіше основним методом їх організації виявлялося не комплектування новоприбулим контингентом, а перерозподіл мешканців існуючих табірних підрозділів, їх передислокація тощо. Ось лише кілька характерних прикладів. Для використання військовополонених на роботах будівельно-монтажного тресту № 3 МВС СРСР 19 липня 1946 р. було вирішено організувати у м. Тернополі табірне відділення № 13 (табір № 275 м. Львів). Із цією метою зменшили лімітну чисельність відділення № 7 та 11 цього табору, а вивільнений контингент працевлаштували у Тернополі¹⁶. Для підвищення випуску продукції у Берестовецькому кар'єрі ГУШОСДОР 21 червня 1946 р. МВС СРСР наказав організувати у складі табору № 306 (м. Шепетівка) табірне відділення № 7 з лімітною чисельністю 1000 військовополонених. Укомплектувати його передбачалося трудовим контингентом з інших, дислокованих в Україні, таборів військовополонених¹⁷.

Високий рівень захворюваності та смертності військовополонених, котрий спостерігався взимку 1945–1946 рр., змусив керівництво НКВС СРСР удатися до чергових структурно-реорганізаційних кроків у системі таборів. Директивою міністра МВС СРСР С. Н. Круглова № 16 від 16 січня 1946 р. «Про заходи зі зниження

захворюваності та смертності у таборах військовополонених», передбачалося створення оздоровчих відділень у таборах, які мали прийняти всіх ослаблених та хворих бранців¹⁸. Уже 1 квітня 1946 р. з'явився наказ про організацію низки таких підрозділів. Зокрема, на території України оздоровчі табірні відділення облаштовували у таборах № 110, 126, 149, 159 та 232. Їх загальна лімітна наповнюваність становила 5200 осіб¹⁹.

Окрім ліквідації існуючих та створення нових табірних підрозділів ГУПВІ МВС СРСР часто практикувало передислокацію відділень, злиття кількох табірних підрозділів в один та перепрофілювання режимних об'єктів. Наприклад, у наказі НКВС СРСР № 00213 від 16 березня 1946 р. читаємо:

«У зв'язку з клопотанням трестів “Радянськвугілля”, “Краснолучшахтбуд” та “Боково-Антрацит” НКВП західних районів СРСР, а також НКВС УРСР при перекиданні військовополонених, які працюють у цих трестах, з одних об'єктів на інші — наказую: 1. Народному комісару внутрішніх справ Української РСР генерал-лейтенанту Т. А. Строкачу табірне відділення № 11 табору НКВС № 256 [...] з лімітом у 1000 осіб передислокувати зі ст. Карахаш на ст. Щетово й вважати його при шахтах № 28 та 29 тресту “Боково-Антрацит”. Табірне відділення № 3 табору НКВС № 280 із лімітом у 1000 осіб, дислоковане на ст. Ханженково при шахті та житловому будівництві тресту “Радянськвугілля”, вважати при шахті “Холодна Балка” [...] з тим же лімітом»²⁰.

20 вересня 1946 р. «у зв'язку з доцільністю розміщення військовополонених в одному військовому містечку» союзне МВС доручило Т. А. Строкачу провести злиття табірних підрозділів № 7 та № 13 Львівського табору № 275 в одне відділення. Цікаво, що номер реорганізованому таким чином підрозділу залишили від першого (№ 7), а місцем дислокації відділення обрали базу другого — місто Тернопіль²¹.

Ще один характерний приклад функціонального перепрофілювання табірної підрозділу стався 4 квітня 1946 р. Читаємо в наказі МВС СРСР № 00281:

¹⁸ Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України: 36. док. / Упор. В. Левикін [Серія «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки». Вип. 6; Серія «Некрополістика в Україні». Вип. 2 (7)]. — К., 2002. — С. 36–37.

¹⁹ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 152, прим. 44, арк. 1–2.

²⁰ Там само, прим. 34, арк. 1.

²¹ Там само, спр. 154, прим. 14, арк. 1.

¹⁴ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 152, прим. 35, арк. 1; спр. 154, прим. 17, арк. 1; прим. 20, арк. 1; прим. 22, арк. 1.

¹⁵ Там само, спр. 153, прим. 37, арк. 1; прим. 55, арк. 1.

¹⁶ Там само, прим. 112, арк. 1.

¹⁷ Там само, прим. 90, арк. 1.

«Із метою проведення оздоровчих заходів у таборі МВС для військовополонених № 177, [...] реорганізувати прийнятно-розподільче табірне відділення № 9 табору МВС № 177 у с. Яцево Чернігівського району на 500 осіб в оздоровче табірне відділення»²².

Ще у квітні 1946 р. МВС СРСР підготувало та направило на місяць наказ (№ 0030546), а згодом і директиву (№ 119-46) про «укрупнення таборів і табірних відділень і встановлення лімітної чисельності, виходячи з фактичної наявності військовополонених». На підставі цих рішень УПВІ МВС УРСР, ВВІ УМВС областей і управління таборів провели масштабну роботу, результатом якої стала чергова докорінна реорганізація табірної господарства дислокованих в УРСР стаціонарних режимних об'єктів для військовополонених.

Заступник міністра внутрішніх справ СРСР В. В. Чернишов 29 листопада 1946 р. підписав наказ МВС СРСР № 001048 «Про організаційні зміни у складі таборів МВС для військовополонених на території Української РСР і встановлення їм лімітної чисельності». Відповідно до цього нормативного документа, майбутні організаційні зміни стосувалися 22-х стаціонарних таборів із 25-ти функціонуючих на той час у республіці. Зокрема, розформували управління таборів № 186 (м. Сміла Київської обл.) та № 304 (м. Станіслав), а також 36 табірних відділень інших таборів. Натомість було утворено лише 3 нових відділення, а 6 режимних табірних підрозділів передали у підпорядкування іншим управлінням таборів. Окрім усього, табори та їх відділення отримали нові ліміти, які відтепер були наближеними до реальної чисельності військовополонених у режимних установах. Найбільші контингенти та кількість відділень мали табірні управління № 62 (31000 військовополонених, 28 табірних відділень), № 144 (24000 бранців у 17 табірних підрозділах), № 280 (20000 у 20-ти відділеннях)²³. Листопадіві організаційні зміни не торкнулися лише трьох стаціонарних таборів для військовополонених у системі ГУШПОСДОР МВС СРСР (№ 414, 415, 417).

Завершилися поточні структурно-реорганізаційні зміни лише 28 грудня 1946 р. Тоді у складі стаціонарного табору № 280 (м. Сталіно) було створене відділення № 27 лімітною наповнюваністю 400

військовополонених. Останніх планували використати на авторемонтних роботах²⁴. За неповними даними, на 1 січня 1947 р. мережа стаціонарних виробничих установ для військовополонених в Українській РСР охоплювала 24 табори у складі 224 табірних відділень із загальною лімітною чисельністю понад 240000 осіб.

Протягом 1947 р. мережа стаціонарних таборів для військовополонених, дислокованих в Україні, продовжувала зазнавати суттєвих змін. В умовах фактичного припинення надходження нових партій військовополонених поступове зменшення їх контингентів у таборах (репатріація непрацездатних, смертність, утечі, засудження) тягнуло за собою ліквідацію чи передислокацію останніх. Одночасно продовжувала існувати гостра необхідність в організації нових режимних виробничих об'єктів, передусім для забезпечення виконання важливих урядових народногосподарських програм. Таким чином, чи не вперше з часу закінчення війни склалася ситуація, коли єдиним можливим методом подальшого вдосконалення табірної господарства в УРСР залишалася реорганізація установ та перерозподіл контингентів військовополонених.

У січні–грудні 1947 р. ГУПВІ МВС та його республіканські структури ліквідували в УРСР 2 стаціонарні табори, 45 табірних відділень. 12 табірних підрозділів, а також табір № 177 змінили сою дислокацію, 3 відділення — перепрофілювали. Натомість було утворено 5 нових табірних управлінь та 33 відділення²⁵. Десятки об'єктів утримання військовополонених змінили свою нумерацію та лімітну чисельність²⁶.

7 січня 1947 р. «у зв'язку з відсутністю умов для утримання військовополонених» МВС СРСР наказом № 0010 ліквідувало та-

²⁴ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 154, прим. 59, арк. 1.

²⁵ У доповідній МВС УРСР від 19 січня 1948 р. йдеться про 82 розформованих та 113 створених протягом року відділень у таборах на території України (див.: ДА МВС України, ф. 5, оп. 1, спр. 237, арк. 191). На наш погляд, подібні розбіжності у цифрах викликані тим, що до числа ліквідованих табірних відділень чиновники республіканського МВС зарахували і підрозділи, передані новоутвореним таборами № 470, 471, 472, 473 та 474, а до організованих — табірні відділення, передані останнім зі складу таборів № 144, 242 та 280. Проте, за своїм змістом, це була типова структурна реорганізація існуючої в УРСР системи таборів та їх відділень.

²⁶ Підраховано автором за даними: ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 168, 170.

²² ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 152, прим. 47, арк. 1.

²³ Там само, спр. 154, прим. 46, арк. 1–26.

бірне відділення № 11 Кадіївського табору № 144. Контингент військовополонених перевели у табори, які були обладнані для проживання взимку²⁷. Подібні ж негаразди з житлово-побутовими умовами стали причиною розформування протягом 1947 р. ще низки табірних підрозділів. Зокрема, у березні було ліквідоване відділення № 20 Сталінського табору для військовополонених № 280, у жовтні — табірне відділення № 4 табору № 134 (с. Улянівка Сумської обл.), а у грудні 1947 р. розформували по одному режимному виробничому табірному підрозділу у таборах № 110, 256 та 275²⁸.

Необхідність використання трудового контингенту на інших об'єктах стала причиною розформування у січні 1947 р. табірної відділення № 11 табору для військовополонених № 256 (м. Красний Луч)²⁹. Наприкінці зими 1947 р. відмовилися від подальшого використання робочих рук військовополонених дирекції Корнинського цукрового заводу (Житомирська обл.) та Ямпільського лісопункту міністерства чорної металургії (Сумська обл.). Наслідком цих рішень господарських органів стала ліквідація у березні виробничих режимних підрозділів (№ 5 табору для військовополонених № 110 та № 3 табору № 134), котрі обслуговували ці підприємства. У квітні 1947 р. через подібні причини були розформовані табірні відділення № 8 (табір № 217) та № 1 (табір № 280)³⁰. Як економічно нерентабельне та збиткове 4 березня 1947 р. було розформоване табірне відділення № 5 Дніпропетровського табору № 315, бранці якого працювали на залізорудних копальнях області³¹.

Тривав процес розвитку продовольчо-фуражної інфраструктури таборів МВС для військовополонених, дислокованих в УРСР. 4 травня 1947 р. наказом МВС СРСР № 00463 було започатковане формування сільськогосподарських табірних відділень у структурі таборів № 217 та 242³².

Рада Міністрів СРСР 14 березня 1947 р. ухвалила постанову № 1022-305 с «Про відправку на батьківщину непрацездатних військовополонених та інтернованих, які працюють на підприєм-

ствах вугільної промисловості західних районів». Із 18000 в'язнів таборів для військовополонених, які підпадали під репатріацію, на долю «українських таборів» припадало понад 1200³³. Згодом репатріювали військовополонених австрійців та угорців. Загалом же на кінець 1947 р. з території України на батьківщину було репатрійовано 114626 військовополонених, із них 52947 німців, 7928 громадян Австрії, 39850 — Угорщини, 5083 — Румунії, 897 — Японії та 7921 бранців інших національностей³⁴.

У результаті чисельність контингенту таборів скоротилася, що спричинило зміни в організаційній структурі. Наприклад, 13 червня 1947 р. «у зв'язку з частковою репатріацією військовополонених угорців і німців» було розформовано відділення № 2 і 5 Сумського табору № 134, змінено лімітну чисельність його табірних підрозділів та порядкову нумерацію³⁵. Міністр внутрішніх справ СРСР С. Н. Круглов 11 липня 1947 р. підписав наказ № 00725 «Про приведення штатів таборів МВС для військовополонених у відповідність із наявністю у них контингентів». Згідно з документом, зменшення лімітної кількості контингенту чекало 10 таборів (№ 253, 125, 144, 256, 62, 275, 126, 136, 415, 177) у 8 областях Української РСР. Переведення табірних управлінь на нові ліміти та штатну чисельність особового складу вимагалось завершити до 1 серпня 1947 р.³⁶ Протягом липня–листопада 1947 р. через репатріацію частини бранців було також розформовано табірні відділення: № 5 і 6 Чернігівського табору для військовополонених № 177; № 8 табору № 149 (м. Харків); № 6 табору № 217 (м. Краматорськ); № 10 табору № 242 (м. Горлівка); № 4, 7, 9, 11, 12, 13, 14 табору № 159 (м. Одеса) та деякі інші³⁷.

Наслідком репатріації військовополонених у 1947 р. стали структурно-реорганізаційні зміни і у системі Управління у справах військовополонених та інтернованих — Відділів у справах військовополонених та інтернованих — Груп у справах військовополонених та інтернованих МВС УРСР. Спочатку у липні 1947 р. УПВІ республіканського МВС за вказівкою з Москви провів реорганіза-

²⁷ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 168, прим. 3, арк. 1–2.

²⁸ Там само, прим. 38, арк. 1; спр. 170, прим. 59, арк. 1; прим. 89, арк. 2.

²⁹ Там само, спр. 168, прим. 5, арк. 1.

³⁰ Там само, прим. 31, арк. 1; прим. 53, арк. 1; прим. 64, арк. 1.

³¹ Там само, прим. 32, арк. 1.

³² Там само, прим. 67, арк. 1.

³³ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 168, прим. 61, арк. 1, 6.

³⁴ Там само, ф. 5, оп. 2, спр. 237, арк. 191.

³⁵ Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 168, прим. 96, арк. 1–2.

³⁶ Там само, спр. 170, прим. 9, арк. 1–4.

³⁷ Там само, прим. 12, арк. 1; прим. 14, арк. 1; прим. 24, арк. 1–2; прим. 82, арк. 1–3.

цію у складі окремих відділів власного апарату, а також скоротив шати груп у справах військовополонених та інтернованих УМВС Станіславської і Херсонської областей³⁸.

Через зростання обсягів роботи з репатріації військовополонених МВС СРСР вирішило створити у системі республіканських УПВІ відповідні структури, котрі б опікувалися цим питанням. 5 вересня 1947 р. С. Н. Крутлов підписав наказ № 00944 «Про формування відділень із репатріації військовополонених та інтернованих у складі МВС БРСР, УРСР і Молдавської РСР». Відділення по репатріації військовополонених та інтернованих (ВРВПІ) створювалися у структурі УПВІ за рахунок скорочення штатних одиниць. Місцем дислокації ВРВПІ УПВІ МВС УРСР була ст. Коломия Львівської залізниці. Згідно з положенням, затвердженим цим наказом, новостворювані ВРВПІ

«[...] організуються для контролю й керівництва роботою з перевірки та обслуговування ешелонів із репатрійованими військовополоненими та інтернованими на прикордонних станціях [...]»³⁹.

Наказ союзного міністерства продублювали у Києві вже 5 вересня 1947 р. Причому, штат ВРВПІ УПВІ МВС УРСР (7 осіб) був укомплектований за рахунок скорочення відповідних посад у складі ВВІ УМВС Житомирської та Вінницької областей⁴⁰.

Рада Міністрів СРСР 10 вересня 1947 р. ухвалила чергову постанову, котра мала далекосяжні наслідки для табірної мережі військового полону в УРСР. Ідеться про рішення передати значні контингенти військовополонених для використання на підприємствах паливно-енергетичної галузі. Наслідком ухвалення подібного рішення стала чергова реорганізація табірної господарства — скорочення контингентів військовополонених в одних таборах, їх передислокація, ліквідація існуючих та організація нових табірних управлінь і відділень. Уже 19 вересня 1947 р. МВС СРСР своїм наказом ліквідувало стаціонарний табір для військовополонених № 15 у м. Артемівську. Його контингент передали особливому шляхово-будівельному корпусу МВС, а також таборах № 149, 315, 217 та 125.

30 жовтня 1947 р. розформували й табірне управління № 136 (м. Полтава) та його 5 відділень. Весь контингент військовопо-

лонених було передано для використання у вугільну промисловість Донбасу⁴¹. Із метою працевлаштування бранців військового полону на вугільних копальнях передислокували цілі табірні управління. Зокрема, 4 жовтня 1947 р. з'явився наказ союзного МВС про зміну дислокації стаціонарного табору № 177 — із Чернігова його перевели до м. Чистяково Сталінської області. Для поповнення трудового контингенту табору йому передали частину військовополонених із сусіднього табору № 280, дислокованого в обласному центрі. Відтак на 30 жовтня 1947 р. у складі Чистяківського табору № 177 перебувало 12 табірних відділень із лімітом в 11550 бранців. Табірне управління № 280 (м. Сталіно) відтепер об'єднувало 32 відділення загальною лімітною наповненістю 33500 осіб⁴². Окремим таборах, які позбулися частини власних контингентів військовополонених, зменшили лімітну чисельність. Так вчинили, наприклад, зі стаціонарними таборами № 100 (м. Запоріжжя), № 149 (м. Харків), № 232 (м. Стрий) та № 253 (м. Вінниця), котрим зменшили загальний ліміт із 28600 до 25200 осіб⁴³.

Одночасно тривала організація нових таборів і табірних відділень. Наприклад, виконуючи рішення уряду, МВС СРСР 30 вересня 1947 р. санкціонувало облаштування нових табірних відділень у таборах № 242 та 280. Зокрема, у складі Горлівського табору № 242 утворювалися 14 нових виробничих режимних підрозділи (№ 13–26), а стаціонарний табір для військовополонених № 280 (м. Сталіно) поповнився аж 21-м новоствореним відділенням (№ 21–41)⁴⁴. У жовтні 1947 р. одразу 22 табірних підрозділи поповнили штати таборів № 144, 256 та 125. У складі Кадіївського табору № 114 облаштували 9 нових відділень (№ 19–27) загальною лімітною наповнюваністю 5300 військовополонених. Табір № 256 (м. Красний Луч) зарахував до свого штату 10 відділень (№ 12–21) із лімітом у 10300 осіб. Склад Лисичанського табору № 125 поповнили 3 табірних відділення (№ 7–9) загальною лімітною наповненістю 2500 бранців⁴⁵.

⁴¹ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 170, прим. 50, арк. 1; прим. 65, арк. 1.

⁴² Там само, прим. 56, арк. 1–8.

⁴³ Там само, прим. 60, арк. 1.

⁴⁴ Там само, прим. 53, арк. 1–5.

⁴⁵ Там само, прим. 62, арк. 1–4.

³⁸ ДА МВС України, ф. 46, оп. 1, спр. 104, арк. 4–5.

³⁹ Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 170, прим. 45, арк. 1–6.

⁴⁰ Там само, ф. 46, оп. 1, спр. 104, арк. 141–142.

Усе ж апогеєм організаційно-структурного реформування виробничої табірної мережі у 1947 р. стало формування нових управлінь таборів, що були укомплектовані трудовим контингентом за рахунок так званого «розукрупнення» існуючих режимних установ і перерозподілу бранців, що в них утримувалися. Наприклад, 1 листопада 1947 р. наказом № 001125 МВС СРСР ініціювало організацію стаціонарного виробничого табору для військовополонених № 470. Місцем дислокації його управління було визначено с. Свердловськ Ворошиловградської області. Трудовим фондом п'ять його новостворених табірних відділень забезпечили, передавши військовополонених зі складу сусіднього табору № 256 (м. Красний Луч). Усі роботи з організації табору керівництво союзного МВС вимагало завершити до 20 листопада поточного року⁴⁶.

У грудні 1947 р. у структурі режимних об'єктів МВС СРСР для військовополонених на території УРСР одразу з'явилися 4 нових стаціонарних табори: № 471 (м. Макіївка), № 472 (м. Єнакієве), № 473 (м. Червоноармійськ Сталінської обл.) і № 474 (м. Алчевськ). На комплектування сформованих таборів передали 33 табірних відділення зі складу донбаських таборів № 144, 242, 256 та 280. У результаті проведеної структурної реорганізації на початок січня 1948 р. у складі табору № 471 перебувало 15 табірних виробничих підрозділів із загальним лімітом 16200 військовополонених. Решта табірних управлінь об'єднували: № 472 – 9 відділень (11050 осіб), № 473 – 4 (5250 осіб), № 474 – 6 режимних виробничих підрозділів із лімітною наповненістю 6800 осіб. Наслідком подібної перетасовки контингенту військовополонених стало скорочення граничних лімітів таборам-донорам – № 242, 256, 280 із 72000 до 43950 військовополонених⁴⁷.

На завершення ГУПВІ МВС СРСР урегулювало штати таборів для військовополонених, розташованих в УРСР. 29 грудня 1947 р. з'явився наказ № 001313 «Про приведення штатів таборів МВС для військовополонених у відповідність із фактичною наявністю контингенту в них». Протягом грудня 1947 – січня 1948 рр. було зменшено лімітну численність контингенту дев'яти таборам (№ 315, 110, 62, 306, 417, 275, 126, 134, 217) до загального рівня – 58100 військовополонених⁴⁸.

⁴⁶ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 170, прим. 69, арк. 1–3.

⁴⁷ Там само, прим. 87, арк. 1–7.

⁴⁸ Там само, прим. 106, арк. 1–3.

На 1 січня 1948 р. мережа стаціонарних виробничих установ МВС СРСР для військовополонених в УРСР охоплювала 26 таборів у складі 266-ти табірних відділень із загальною лімітною чисельністю понад 258000 осіб та 9 окремих робочих батальйонів. Проте реальна чисельність їх контингенту станом на 1 січня 1948 р. становила 201500 військовополонених⁴⁹.

Окрему категорію установ у системі ГУПВІ МВС СРСР становили режимні табори. Початок їх організації було покладено 9 вересня 1944 р. наказом НКВС СРСР № 001130 «Про утримання особливих категорій військовополонених у таборах № 99 та № 171»⁵⁰. Тоді ж було затверджено і положення «Про режимні табори НКВС для військовополонених». Останні призначалися для утримання військовополонених

«[...] учасників звірств і злодіянь; [...] активних фашистів і співробітників розвідувальних, контррозвідувальних та каральних органів воєнної розвідки; [...] утікачів із таборів, спецшпиталів та тих, хто виявляє активні прагнення до організації втеч. [...] Режим та охорона у цих таборах мають забезпечити надійну ізоляцію бранців від оточуючого населення та створення умов, що виключали б будь-які можливості для втечі [...]»⁵¹.

На території УРСР табірні підрозділи особливого режиму почали з'являтися у другій половині 1947 р. Цьому передував наказ С. Н. Круглова № 00664 від 26 червня 1947 р. «Про незадовільну охорону військовополонених у таборах МВС прикордонної смуги та заходи з посилення охорони й режиму утримання військовополонених у зонах і на роботах»⁵². Піддавши гострій критиці «вкрай незадовільну» охоронно-режимну роботу таборів, зокрема й дислокованих в УРСР, № 62, 110, 159, 232 та 280 союзний міністр сформулював першочергові завдання щодо зниження кількості втеч військовополонених. Передбачалося здійснити концентрацію та ізоляцію у спеціальних режимних таборах бранців, котрі розглядалися як військові злочинці, реальні і потенційні політичні противники, «ідеологічні» опонентів тощо. До переліку військовополонених особливої категорії поступово зарахували також бранців, засуджених за різноманітні політичні та кримінальні злочини.

⁴⁹ ДА МВС України, ф. 5, оп. 2, спр. 237, арк. 190.

⁵⁰ Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 162, арк. 41 зв.

⁵¹ Там само, арк. 42.

⁵² Там само, спр. 170, прим. 4, арк. 1–4.

Заступник міністра внутрішніх справ СРСР І. О. Серов, підписавши 14 серпня 1947 р. відповідний наказ, санкціонував реорганізацію виробничих табірних підрозділів у режимні та створення нових режимних табірних відділень у стаціонарних виробничих таборах № 242 (м. Горлівка), № 280 (м. Сталіно) та № 256 (м. Красний Луч). Усього у складі трьох названих таборів у гранично короткі терміни (до 20 серпня 1947 р.) мало бути створено 4 відділення особливого режиму, загальною лімітною наповненістю 4000 осіб⁵³.

Упродовж 1948 р. мережа особливо-режимних табірних відділень постійно вдосконалювалася. Під час репатріації 1946–1948 рр. на батьківщину відправляли майже виключно тих військовополонених, котрі не були скопрометовані військовими злочинцями чи не представляли оперативної або «політичної» зацікавленості для органів держбезпеки. Із часом у таборах залишалось все більше колишніх військовослужбовців підрозділів СС, співробітників військової розвідки та контррозвідки, польової жандармерії, поліції, охоронних частин, підозрюваних чи звинувачених у вчиненні військових злочинів на окупованій території, організації руху опору в таборах, саботажі і диверсії на виробництві, утечі, навмисному заподіянні фізичних ушкоджень і каліцтв (у надії бути репатрійованими як непрацездатні). Саме цьому контингенту ГУПВІ МВС і знаходило місце в режимних таборах і табірних відділеннях. Тут слід також мати на увазі, що територія України була транзитною зоною репатріації. Відфільтровані на цьому шляху та затримані від репатріації перелічені вище категорії військовополонених доправлялися у місцеві табори, а тому поступово кількість так званого «особливого контингенту» зростала. У ході реорганізації табірних відділень Київського табору № 62 16 січня 1948 р. у його складі з'явилися режимні відділення № 4 і 6. У квітні 1948 р. черговим режимним підрозділом (№ 13 із лімітом 600 осіб) поповнилося табірне управління № 280 (м. Сталіно). У режимне відділення для утримання «особливого контингенту» із числа інтернованих групи «Б» з 19 жовтня 1948 р. перепрофілювали виробничий табірний підрозділ № 16 табору № 242 (м. Комсомольськ). 28 жовтня режимне табірне відділення № 3 розформованого табору № 470 (с. Свердловськ) передали до складу табірної управління № 256 (м. Красний Луч), де йому було присвоєно номер 15.

⁵³ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 162, прим. 34, арк. 1–2.

Виробниче відділення № 2 табору № 149 (м. Харків) 4 листопада 1948 р. реорганізували в режимне з лімітом у 1900. Статус режимних 25 грудня 1948 р. отримали табірне відділення № 6 Запорізького табору № 100 і 1-ше табірне відділення табору № 110 (м. Коростень)⁵⁴.

Розширюючи мережу режимних табірних установ для військовополонених, ГУПВІ МВС СРСР одночасно зміцнювало їх охоронно-режимну інфраструктуру та кадри. Так, 30 жовтня 1948 р. з'явився наказ С. Н. Круглова, згідно з яким у штаті управлінь таборів для військовополонених особливого режиму запроваджувалася посада заступника начальника управління табору по режиму та охороні⁵⁵. В окремих табірних відділеннях розширювалися штати охорони та оперативних працівників.

1948 рік для системи радянського військового полону виявився переломним. Саме з цього часу почалося суттєве скорочення мережі таборів, управлінь, відділів, відділень і груп у справах військовополонених та інтернованих МВС–УМВС.

На наш погляд, причин цього декілька. *По-перше*, серед військовополонених (та й інтернованих) була величезна кількість людей старшого віку, хворих, ослаблених, а, отже, непрацездатних бранців. Природно, що режим не бажав далі утримувати цю армію чужинців, не маючи з них жодного зиску. *По-друге*, на Заході зростало занепокоєння громадської думки з приводу тривалої затримки військовополонених у СРСР. До того ж, тривала інтенсивна підготовка до підписання нової міжнародної конвенції з питань військового полону. Керівництво СРСР також було залучене до цього процесу, тож і надалі демонстративно порушувати положення чинної Женевської конвенції 1929 р., підриваючи повоєнний міжнародний авторитет СРСР, Й. В. Сталінові та його оточенню було не вигідно.

Процес репатріації розпочався з урядової постанови № 34-123сс, ухваленої 15 лютого 1948 р., котрою з таборів військовополонених звільнялися молдавани — громадяни СРСР⁵⁶. Рада Міністрів СРСР 21 лютого 1948 р. ухвалила постанову «Про репатріацію в

⁵⁴ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 190, прим. 9, арк. 3; прим. 66, арк. 1; спр. 193, прим. 27, арк. 1; прим. 34, арк. 1–2; прим. 41, арк. 2; прим. 52, арк. 1; прим. 88, арк. 1; прим. 89, арк. 1.

⁵⁵ Там само, спр. 193, прим. 46, арк. 1.

⁵⁶ Там само, спр. 190, прим. 39, арк. 1–2.

1948 р. 300000 осіб хворих і малопрацевдатних військовополонених німців»⁵⁷.

5 квітня 1948 р. уряд прийняв постанову № 1099-393с «Про репатріацію угорських і румунських військовополонених», відповідно до якої із таборів звільнялося 93802 угорця та 46946 румунів⁵⁸, а 12 квітня — постанову «Про репатріацію військовополонених японців у 1948 році»⁵⁹. Наступною урядовою постановою 22 червня 1948 р. було санкціоновано репатріацію 257 генералів і старших офіцерів — громадян Австрії⁶⁰. Виконуючи рішення уряду та відповідні накази союзного міністерства, УПВІ МВС УРСР і його низові ланки протягом березня–жовтня 1948 р. репатріювали на Батьківщину 107989 військовополонених⁶¹. Абсолютна більшість репатріантів — це були військовополонені похилого віку (старші 50-ти років), непрацевдатні та малопрацевдатні бранці (3 і 4 груп працевдатності).

Наслідком широкомасштабної репатріації стали чергові структурно-організаційні зміни у системі УПВІ–ВВІ–ГВІ МВС–УМВС УРСР. Протягом першого кварталу 1948 р. було ліквідовано табори № 417 (м. Дніпропетровськ), № 306 (м. Шепетівка), № 134 (м. Суми) та № 232 (м. Стрий), розформовано 46 табірних відділень⁶². Наказом МВС СРСР 12 квітня 1948 р. було розформовано апарати у справах військовополонених та інтернованих УМВС Дрогобицької та Сумської областей⁶³.

У квітні–липні 1948 р. УПВІ МВС УРСР за наказом із Москви розформувало табірне управління № 253 (м. Вінниця) та 24 відділення в різних таборах військовополонених⁶⁴. У травні–червні 1948 р. наказами МВС СРСР та МВС УРСР було змінено штати управління, відділів, відділень і груп у справах військовополонених та інтернованих. Відтепер у складі УПВІ МВС УРСР працювало

⁵⁷ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 190, прим. 31, арк. 1.

⁵⁸ Там само, прим. 60, арк. 1.

⁵⁹ Там само, прим. 61, арк. 1–2.

⁶⁰ Русский архив: Великая Отечественная война: Иностранные военнопленные второй мировой войны в СССР. Т. 24 (13) / Под общ. ред. В. А. Золотарёва. – М.: Терра, 1996. – С. 479.

⁶¹ ДА МВС України, ф. 5, оп. 1, спр. 299, арк. 3, 66, 90.

⁶² Там само, арк. 2; ф. 45, оп. 1, спр. 190, прим. 9, арк. 8; прим. 51, арк. 1; прим. 54, арк. 1–2; спр. 194, прим. 1, арк. 2.

⁶³ Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 190, прим. 63, арк. 1.

⁶⁴ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 299, арк. 66.

76 осіб. Відповідні відділи УМВС Ворошиловградської та Сталінської областей нараховували 50 співробітників кожен. У відділеннях при УМВС Дніпропетровської та Київської областей — 9 та 4 працівники. Групи у справах військовополонених та інтернованих у складі УМВС Миколаївської та Житомирської областей мали у складі, відповідно, 2 та 1 співробітника⁶⁵.

Паралельно були здійснені кроки, щоб збалансувати реальну кількість військовополонених у таборах з їх лімітною наповненістю. Це означало суттєве скорочення штатів. 4 червня 1948 р. з'явився і відповідний наказ МВС СРСР. Міністрам внутрішніх справ республік і начальникам УМВС областей наказувалося встановити нову лімітну чисельність і типові штати в існуючих таборах військовополонених. Особовий склад управлінь таборів, який вивільнявся, мав бути працевлаштований у системі ГУТАБ МВС СРСР⁶⁶.

Знайшла застосування і частина приміщень розформованих табірних відділень для військовополонених. На їх базі Управління виправно-трудова таборів і колоній МВС УРСР організувало табірні пункти для в'язнів — радянських громадян. Наприклад, 31 травня 1948 р. з'явився наказ міністра внутрішніх справ УРСР Т. А. Строкача про організацію на місці розформованих таборів для військовополонених нових табірних підрозділів, де передбачалося розмістити в'язнів-інвалідів. Усього облаштовувалося 6 таких колоній — у Вінниці, Шепетівці, Фастові, Одесі, Запоріжжі, Львові та Стрию (колишні табірні відділення № 1 і 5 табору № 253, № 14 — табору № 62, № 4 — табору № 159, № 5 — табору № 100, № 1 і 5 табору № 275). Загальна лімітна наповненість новостворюваних підрозділів ГУТАБ становила 6650 осіб⁶⁷. Подібне перепрофілювання табірних підрозділів для утримання вітчизняного контингенту в'язнів відбувалося й надалі.

У липні–жовтні 1948 р. у системі УПВІ МВС УРСР було ліквідовано управління таборів № 177 (м. Чистяково), № 217 (м. Краматорськ), № 472 (м. Єнакієве), № 473 (м. Червоноармійськ) та № 474 (м. Ворошиловград), розформовано 48 табірних відділень⁶⁸. У

⁶⁵ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 192, прим. 11, арк. 1–3; ф. 46, оп. 1, спр. 116, прим. 5, арк. 1–12.

⁶⁶ Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 192, прим. 17, арк. 1.

⁶⁷ Там само, ф. 46, оп. 1, спр. 116, арк. 455–457.

⁶⁸ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 299, арк. 89–90.

жовтні–грудні 1948 р. розформували управління таборів № 470 (с. Свердловськ) та 126 (м. Миколаїв). Контингент першого передали на комплектування існуючих таборів для військовополонених ГУШОСДОР МВС СРСР. Паралельно було ліквідовано й 29 табірних відділень у різних таборах⁶⁹. Зазнали чергових змін апарату УПВІ–ВВІ–ГВІ республіканського МВС. Наказом С. Н. Круглова від 3 грудня 1948 р. було ліквідовано групи у справах військовополонених та інтернованих при УМВС Вінницької, Кам'янець-Подільської та Миколаївської областей.

УПВІ МВС УРСР, відділи у справах військовополонених та інтернованих УМВС Сталінської та Ворошиловградської областей, відділення при УМВС Дніпропетровської, Одеської та Запорізької областей та відповідні групи на Львівщині, Київщині й Житомирщині отримали нові штати⁷⁰. Відтепер центральний апарат УПВІ МВС СРСР мав 54 співробітника, ВВІ УМВС по Сталінській та Ворошиловградській областях — по 34, відділення в Одесі та Запоріжжі — по 3, Харкові — 5, Дніпропетровську — 7. ГВІ УМВС Київської, Житомирської та Львівської областей мали у складі одного оперативного працівника⁷¹. Таким чином, станом на 1 січня 1949 р. органи по роботі з військовополоненими та інтернованими існували лише у центральному апараті МВС УРСР і восьми обласних управліннях.

Однак незважаючи на масштабну репатріацію, табірна мережа ГУПВІ МВС УРСР у 1948 р. мала забезпечувати широкомасштабну та ефективну трудову експлуатацію військовополонених. Проводячи масову репатріацію, ГУПВІ МВС СРСР намагалося якомога ефективніше розпорядитися наявними трудовими ресурсами. Саме тому продовжували вживатися такі структурно-організаційні заходи, як облаштування нових табірних відділень, передислокація існуючих таборів, реорганізація окремих табірних підрозділів, зміна лімітної чисельності контингенту, штатної чисельності особ-

⁶⁹ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 193, прим. 37, арк. 1–2; прим. 38, арк. 1–2; прим. 41, арк. 1–2; прим. 48, арк. 1; прим. 54, арк. 1–2; прим. 57, арк. 1–2; прим. 58, арк. 1–2; прим. 60, арк. 1–2; прим. 65, арк. 1–2; прим. 71, арк. 1; прим. 74, арк. 1–2; прим. 78, арк. 1–2; прим. 91, арк. 1–3.

⁷⁰ Там само, прим. 77, арк. 1–2.

⁷¹ Там само, ф. 46, оп. 1, спр. 116, прим. 107, арк. 1–8.

вого складу тощо. Так, у січні–жовтні 1948 р. було організовано 11 нових табірних відділень, а у грудні 1948 р. — 30⁷².

У цей час нові табірні відділення створювалися лише за гострої виробничої необхідності, адже трудовий фонд військовополонених невпинно скорочувався. Одночасно здійснювалася передислокація цілих табірних управлінь, окремих табірних відділень і невеликих контингентів військовополонених, як усередині табірної мережі УРСР, так і поза нею. Зокрема, у січні–березні 1948 р. із Харківського табору № 149 триста бранців етапували у табір № 280 (м. Сталіно), а контингент Дніпропетровського табору № 315 поповнили 950 військовополонених із таборів № 149, 232, 275. У той самий табір № 315 доправили 1193 бранця із таборів і робочих батальйонів військовополонених, дислокованих у Білорусії, Ленінградській та Владимирській областях РРФСР. У таборі № 62 (м. Київ) було сконцентровано 945 військовополонених — угорців, румунів та австрійців, які перебували на обліку в оперативних відділах⁷³.

Що стосується передислокації табірних управлінь, то вона зачепила лише систему ГУШОСДОР МВС СРСР. І це не випадково, адже саме програма шляхового будівництва на території УРСР була загальносоюзним пріоритетом. Тому з огляду на неминучу й скору репатріацію основної маси військовополонених дорожнє будівництво мало бути завершене якомога швидше⁷⁴.

У січні 1948 р. із с. Голіцине (Московська обл., РРФСР) до м. Харкова передислокували табір для військовополонених № 401, що перебував у підпорядкуванні ГУШОСДОР МВС СРСР. У березні 1948 р. у його складі нараховувалося 10 табірних відділень загальною лімітною чисельністю контингенту 11300 осіб⁷⁵.

Міністр внутрішніх справ СРСР С. Н. Круглов 17–18 грудня 1948 р. підписав накази про передислокацію табірних управлінь № 414 і 424. Перше змінило київську «прописку» на Запоріжжя,

⁷² ДА МВС України, ф. 5, оп. 1, спр. 299, арк. 2, 66, 90; ф. 45, оп. 1, спр. 193, прим. 84, арк. 2; прим. 85, арк. 2.

⁷³ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 299, арк. 2.

⁷⁴ Відповідно до постанови РМ СРСР № 3551-1442с від 22 вересня 1948 р., будівництво асфальтобетонного шляху Москва – Харків – Сімферополь було цілковито покладене на МВС СРСР. Терміном закінчення визначено червень 1950 р. (див.: ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 193, прим. 18, арк. 1).

⁷⁵ Там само, спр. 190, прим. 40, арк. 1–2.

а табір № 424 було передислоковано з П'ятигорська (Ставропольський край, РРФСР) до м. Мелітополя (Запорізька обл., УРСР). Сконцентрований у таборах двадцятитисячний трудовий фонд військовополонених мав забезпечити добудову автошляху Москва—Харків—Сімферополь. Одночасно реорганізували існуючі табірні відділення цих таборів, утворивши 30 нових підрозділів⁷⁶.

1948 р. у системі таборів військовополонених з'явилася ще одна цікава структурна новація — так звані «табірні відрядження». Виникли вони як підрозділи табірних відділень, що створювалися для забезпечення робочою силою окремих підприємств і будівництв. Так, 13 травня 1948 р. у структурі табірної відділення № 10 Ворошиловградського табору № 144 створили відрядження лімітом у 500 військовополонених, які працювали на будівництві Кадіївського сажового заводу та приміщень місцевої виправно-трудова колонія. Згодом цей підрозділ підпорядкували табірним відділенням № 13, потім № 1, а 27 листопада 1948 р. його було розформовано.

Два табірних відрядження з контингентом 250 осіб кожне з 23 червня 1948 р. з'явилися у складі управління табору № 62. Військовополонені тут працювали на об'єктах міністерств внутрішніх справ та державної безпеки УРСР⁷⁷.

Поступово створення фактично позаштатних табірних відряджень стало поширеним явищем структурно-реорганізаційних заходів табірних адміністрацій. Тому МВС СРСР вирішив їх нормативно врегулювати. Заступник міністра внутрішніх справ СРСР І. О. Серов 30 липня 1948 р. підписав наказ № 00916 «Про запровадження у складі табірних відділень таборів МВС для військовополонених штатних підрозділів — відряджень і встановлення для них типового штату».

«Із метою скорочення витрат на утримання апаратів табірних відділень таборів для військовополонених, — читаємо в документі, наказу: 1. Встановити у складі виробничих табірних відділень таборів МВС для військовополонених штатні підрозділи — відрядження, формування та розформування котрих проводити лише за наказом МВС СРСР. 2. Запровадити [...] оголошений [...] окремим до-

⁷⁶ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 190, прим. 84, арк. 1–5; прим. 85, арк. 1–5.

⁷⁷ Там само, спр. 192, прим. 7, арк. 1–2; прим. 30, арк. 1–2; спр. 193, прим. 12, арк. 2; прим. 71, арк. 1.

датком типовий штат для відряджень виробничих табірних відділень таборів МВС для військовополонених [...]».

Заступник міністра внутрішніх справ СРСР вимагав від тодішнього начальника ГУПВІ МВС СРСР генерал-лейтенанта Т. П. Филипова провести ревізію усіх табірних відділень із контингентом 300 військовополонених і менше, та до 5 вересня 1948 р. підготувати проект про перепрофілювання як мінімум 80 % останніх відрядження табірних відділень. Одночасно необхідно було переглянути вже існуючі позаштатні відрядження й ті з них, котрі доцільно було б зберегти (не більше 60 %), оформити до 5 вересня 1948 р. уже як штатні відрядження табірних відділень.

Затверджений типовий штат для відряджень табірних відділень був мінімально можливим — усього 8 осіб. Серед них начальник відрядження (майор—капітан), 2 чергових офіцери (ст. лейтенант—лейтенант), 4 вахтери (сержант—молодший сержант), комірник (молодший сержант). При цьому остання посада запроваджувалася лише у відрядженнях, віддалених від табірних відділень⁷⁸.

Керуючись вищезгаданим наказом, органи УПВІ МВС УРСР протягом вересня—грудня 1948 р. реорганізували у табірні відрядження кілька малокомплектних табірних відділень. Наприклад, 29 вересня 1948 р. у відрядження при табірному відділенні № 11 табору № 62 було переформовано табірне відділення № 12, контингент якого працював на об'єктах будівництва МВС УРСР у м. Києві⁷⁹.

Водночас активно облаштовували й нові табірні підрозділи цього типу. Так, 14 грудня 1948 р. у складі чотирьох табірних відділень табору № 401, щойно передислокованого на територію УРСР, було організовано 5 відряджень (лімітом 200–250 військовополонених кожне). 18 грудня 1948 р. чотири табірних відрядження (лімітом від 150 до 250 осіб) поповнили штати трьох виробничих відділень (№ 9, 18 і 19) табору № 424 (м. Мелітополь)⁸⁰. Організація відряджень у структурі окремих табірних відділень тривала й надалі.

На початку 1949 р. на території Української РСР діяло 16 стаціонарних таборів (три з них, а саме № 401, 414 та 424, підпорядковувалися безпосередньо МВС СРСР) у складі 197 табірних

⁷⁸ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 192, прим. 62, арк. 1–2.

⁷⁹ Там само, спр. 193, прим. 25, арк. 2.

⁸⁰ Там само, прим. 81, арк. 1–5; прим. 85, арк. 1–5.

відділень із загальним лімітом 149630 осіб. За даними офіційної статистичної звітності УПВІ МВС УРСР, станом на 10 жовтня 1948 р. реальна кількість військовополонених у таборах становила 147170, що майже збігалось з лімітною наповненістю.

Паралельно тривала репатріація основної частини контингентів таборів військовополонених і робочих батальйонів інтернованих іноземців із СРСР та УРСР.

Окрім репатріації, основними завданнями УПВІ МВС УРСР на 1949 р. визначалися покращення ефективності трудового використання військовополонених й інтернованих, оздоровлення контингенту та зміцнення його фізичного стану, посилення режиму й охорони мешканців табірних бараків у зв'язку з репатріацією, формування режимних таборів⁸¹.

Виконуючи урядові постанови від 6 та 19 лютого, 15 червня 1949 р. про репатріацію військовополонених та інтернованих австрійських громадян, німців, японців⁸² ГУПВІ МВС СРСР спланував і провів протягом 1949 р. репатріацію військовополонених та інтернованих із таборів на території УРСР. Її масштаби виявилися найбільшими за всі попередні роки. Із квітня по жовтень 1949 р. було репатрійовано 36256 військовополонених. Зокрема, у квітні-червні 1949 р. із таборів України вивезли 11326 осіб, у липні-вересні 1949 р. — 24930 військовополонених⁸³. Протягом листопада-грудня з таборів ГУПОСДОР МВС СРСР, дислокованих на території УРСР (№ 401, 414, 424), планувалося репатріювати 21561 військовополоненого. Вивільнені приміщення таборів до 1 січня 1950 р. мали заповнити 11500 вітчизняних в'язнів⁸⁴.

Результатом репатріації військовополонених та інтернованих стало відчутне скорочення табірної мережі на території УРСР. МВС СРСР 20 січня 1949 р. санкціонувало ліквідацію табору № 125 (м. Лисичанськ), а 17 лютого 1949 р. був підписаний наказ про розформування табірної управління № 275 (м. Львів). Водночас табірне відділення № 3 цього табору стало транзитним — тут розміщували відібраних для репатріації австрійських, угорських і ру-

мунських військовополонених, а підпорядковувалося воно УМВС Львівської області.

У липні 1949 р. припинив існування табір № 315 у Дніпропетровську. На початку вересня ліквідували табірне управління № 149 (м. Харків), місяцем пізніше — табори № 242 (м. Комсомольськ) та № 471 (м. Макіївка). 11 листопада 1949 р. було розформовано табір № 256, управління якого дислокувалося у м. Красний Луч⁸⁵.

Ліквідацію табірних управлінь супроводжувало розформування більшої частини їх підрозділів та масштабна передислокація контингенту. Упродовж 1949 р. перестали існувати 114 табірних відділень, 21 табірний підрозділ було передано до складу інших таборів, а 4 — змінили дислокацію в межах табірних управлінь⁸⁶. Через скорочення контингенту 4 відділення реорганізували у табірні відрядження (№ 2 — табору № 414, № 3 та 9 — табору № 424, № 13 — табору № 471)⁸⁷. Однак попри триваючу масову репатріацію військовополонених, плани їх трудового використання залишилися у силі, вимагаючи відповідного забезпечення.

Протягом 1949 р. ГУПВІ МВС СРСР та його республіканські структури продовжували здійснювати структурні реорганізаційні заходи у системі таборів для військовополонених на території УРСР. Створювалися нові табірні відділення та відрядження, змінювали профіль окремі табірні підрозділи й управління таборів.

Переміщенням трудового контингенту бранців із вугільних копалень Донбасу на будівництво тресту «Сталіншахтбуд» 26 березня 1949 р. у складі табору № 242 (м. Комсомольськ) було створене табірне відділення № 18 (лімітом 1500 осіб) із дислокацією на шахті «Ново-Кондратьєвка». У складі табору № 62 (м. Київ) у квітні, червні та серпні 1949 р. влаштували 3 табірні відрядження. Перше з них лімітною чисельністю 80 осіб організували у м. Кременці для відбудови санаторію МВС СРСР. Інші два, із лімітом 250 та 100 осіб відповідно, були створені в передмісті та приміській зоні столиці радянської України, біля селищ Святошин і Конча-

⁸¹ ДА МВС України, ф. 5, оп. 2, спр. 313, арк. 1–5, 16–18.

⁸² Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 213, прим. 29, арк. 1–9; Русский архив: Великая Отечественная война: Иностранные военнопленные второй мировой войны в СССР. — С. 500–501, 510–513.

⁸³ ДА МВС України, ф. 5, оп. 2, спр. 313, арк. 12–15, 33, 43.

⁸⁴ Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 215, прим. 72, арк. 1–9.

⁸⁵ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 213, прим. 9, арк. 1–3; прим. 25, арк. 1–3; спр. 215, прим. 16, арк. 1–2; прим. 25, арк. 1–2; прим. 46, арк. 1–2; прим. 67, арк. 1–2; прим. 89, арк. 1–2.

⁸⁶ Підраховано за даними: ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 213, прим. 7–102 ж; спр. 215, прим. 1–119.

⁸⁷ Там само, спр. 215, прим. 17, арк. 1–2; спр. 213, прим. 78, арк. 1; прим. 85, арк. 1.

Заспа. Бранці цих табірних відряджень використовувалися на будівництві житла для робітників заводу «Більшовик» та дачного містечка Ради Міністрів УРСР⁸⁸.

Суттєве зростання частки затриманого контингенту, котрий за рішенням директивних органів СРСР активно піддавався тиску, репресіям і каральним акціям із боку оперативно-слідчих структур УПВІ МВС УРСР, прокуратури та суду викликало необхідність посилення охорони й режиму утримання цієї категорії військовополонених. Відтак, низка табірних відділень управлінь були репрофільовані на особливо-режимні об'єкти та паралельно створено кілька нових.

Міністр внутрішніх справ СРСР С. Н. Круглов 8 червня 1949 р. підписав накази про реформування у режимні стаціонарних виробничих таборів № 159, 144 і 280 та про організацію нового режимного табору № 460. Зокрема, табір № 159 (м. Одеса) мав прийняти до своїх режимних відділень 3700 румунських бранці, які перебували на обліку оперативних відділів системи ГУПВІ. У двох режимних табірних відділеннях Ворошиловградського табору № 144 передбачалося утримувати 4200 бранців. Табір № 280 (м. Сталіно) відтепер об'єднував 5 режимних підрозділів із загальною чисельністю 4100 військовополонених. Тоді ж на базі режимного табірної відділення № 2 табору № 315 (м. Дніпропетровськ) організували табір особливого режиму для військовополонених № 460 із лімітом 3500 осіб. У грудні 1949 – січні 1950 рр., виконуючи спеціальне розпорядження МВС СРСР, сюди доправили всіх засуджених військовополонених, які утримувалися у внутрішніх та пересильних в'язницях на території УРСР.

У травні–червні 1949 р. новоствореними режимними підрозділами поповнилися табори № 471 (м. Макіївка) та № 410 (м. Харків). У червні–липні 1949 р. набули статусу режимних табори у Коростені (№ 110 — у складі 5-ти табірних відділень із лімітом 3100 осіб) та Києві (№ 62 — у складі 6-ти режимних табірних відділень із лімітом 6500 осіб)⁸⁹.

⁸⁸ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 213, прим. 45, арк. 1; прим. 70, арк. 1; прим. 101, арк. 1; спр. 215, прим. 38, арк. 1–2.

⁸⁹ Там само, спр. 213, прим. 96, арк. 1–2; прим. 98, арк. 1–2; прим. 87, арк. 1–2; прим. 92, арк. 1–2; спр. 215, прим. 1, арк. 1; прим. 27, арк. 1; ф. 5, оп. 2, спр. 314, арк. 246.

Скорочення табірної мережі та пов'язані з цим структурно-реорганізаційні зміни зачепили й сферу управління системою військового полону. У підпорядкування МВС УРСР та УМВС Харківської й Запорізької областей 2 лютого 1949 р. передали стаціонарні виробничі табори ГУПОСДОР МВС СРСР № 401, 414 і 424. У відповідному наказі міністра внутрішніх справ СРСР зазначалося, що таке територіальне підпорядкування мало на меті підвищити ефективність поточного керівництва таборами військовополонених⁹⁰.

Чергові зміни чекали й на республіканські та обласні структури по роботі з військовополоненими й інтернованими. У лютому 1949 р. частково скоротили штати відділів у справах військовополонених та інтернованих УМВС Сталінської і Ворошиловградської областей. Тоді ж у зв'язку із закінченням репатріації основної маси військовополонених румунів та угорців під розформування підпало відділення з репатріації УПВІ МВС УРСР, базоване на ст. Коломия Львівської залізниці. У квітні 1949 р. нові скорочення зачепили відділи військовополонених та інтернованих УМВС Ворошиловградської, Сталінської та Запорізької областей⁹¹.

У серпні–вересні 1949 р. відбулася вже докорінна реорганізація штатів відділів і відділень у справах військовополонених та інтернованих УМВС областей. Зокрема, наказом МВС СРСР № 00779 від 13 серпня 1949 р., який був дубльований у вересні МВС УРСР, установлювалися нові штати ВВІ УМВС Сталінської (20 осіб), Ворошиловградської (15 осіб) областей. У складі відповідних відділень управлінь Запорізької, Харківської та Дніпропетровської областей відтепер працювало, відповідно, 6, 5 та 3 співробітники.

Відділення УМВС Одеської області, а також групи у справах військовополонених та інтернованих УМВС Житомирської, Київської та Львівської областей розформували. Відтепер структурні підрозділи системи військового полону охоплювали своєю діяльністю, крім центрального апарату МВС УРСР, лише 5 областей України — Сталінську, Ворошиловградську, Дніпропетровську, Харківську та Запорізьку⁹².

⁹⁰ ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 213, прим. 16, арк. 1.

⁹¹ Там само, спр. 213, прим. 17, арк. 1; ф. 46, оп. 1, спр. 135, прим. 20, арк. 1–2; ф. 45, оп. 1, спр. 213, прим. 21, арк. 1; ф. 46, оп. 1, спр. 135, прим. 29, арк. 1; ф. 45, оп. 1, спр. 213, прим. 40, арк. 1; ф. 46, оп. 1, спр. 135, прим. 35, арк. 1.

⁹² Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 215, прим. 34, арк. 1–5; ф. 46, оп. 1, спр. 136, арк. 91–98.

Подібні структурно-реорганізаційні зміни свідчили, що радянський режим зовсім не збирався повною мірою виконувати проголошені обіцянки про остаточну репатріацію військовополонених у 1949 р. Станом на 1 січня 1950 р. на території Української РСР ще продовжували функціонувати 10 стаціонарних таборів для військовополонених (6 із них — режимні) у складі 67-ми табірних відділень із лімітом понад 56000 осіб. Серед контингенту значну частку становили військовополонені, колишні військовослужбовці СС, СА та СД, частин карального і спеціального призначення, жандарми й поліцейські, розвідники та контррозвідники, бранці, звинувачені у вчиненні військових, політичних і кримінальних злочинів у таборах, саботажі, диверсіях і навмисному завданні собі тілесних ушкоджень на виробництві.

Серед цих військовополонених та інтернованих були державні чиновники високого рангу, священики, журналісти, керівники фірм, засобів масової інформації, активні члени різних політичних партій і громадських організацій країн, що воювали проти СРСР. Виправдати подальше перебування більшості цих бранців у полоні можна було лише шляхом засудження останніх. Адже військовополонені, визнані судом військовими, політичними чи кримінальними злочинцями, автоматично переходили в категорію в'язнів ГУТАБ.

Підбиваючи підсумки організаційно-структурної діяльності органів радянського військового полону на території УРСР у 1946–1950 рр., слід відзначити, що окреслений період виявився піковим у розвитку всієї системи роботи з військовополоненими. Після Другої світової війни вона була суттєво відкоригована з урахуванням нових умов, обставин мирного часу, господарських планів керівництва СРСР, а також зростаючої потреби у використанні праці полонеників.

У контексті організаційно-структурної роботи органів ГУПВІ–УПВІ–ВВІ в УРСР у досліджуваній період треба відзначити два етапи, кожен з яких вирізнявся суттєвими особливостями. Перший тривав із січня 1946 р. по грудень 1947 р. і позначився структурно-реорганізаційними змінами, пов'язаними з розширенням географії розміщення військовополонених в окремих районах УРСР та поступовим зростанням їх чисельності в таборах. Саме у цей час в Україні тривала інтенсивна розбудова таборів і їх відділень, а структурно-реорганізаційні зміни мережі відбувалися з най-

більшою інтенсивністю. Нові стаціонарні виробничі установи для військовополонених у 1946–1947 рр. утворювалися (окрім оздоровчих режимних підрозділів) здебільшого за господарсько-виробничою необхідністю.

Головними принципами у структурній розбудові системи таборів, що їх НКВС (МВС) застосувало в УРСР, були ресурсно-виробничий і територіально-галузевий. Перший означав, що трудові ресурси військовополонених концентрувалися переважно у виробничій сфері, а другий передбачав розміщення їх контингентів у таборах лише на підприємствах стратегічно важливих галузей і в тих регіонах, де відчувалася гостра нестача робочих рук. У цьому контексті основними методами табірної адміністрації в «українському» регіональному сегменті радянської системи військового полону все частіше виявлялися не комплектування установ новоприбулими бранцями, а перерозподіл контингентів існуючих табірних підрозділів, зменшення їх чисельності, передислокація останніх, злиття кількох табірних відділень та їх функціональне перепрофілювання.

Водночас типовими причинами ліквідації табірних відділень були завершення робіт на окремих підприємствах, необхідність звільнення табірних приміщень для розміщення інших установ, невідповідність житлового фонду для утримання військовополонених узимку, переведення контингенту до інших таборів.

Із другої половини 1947 р. ще одним фактором, що суттєво впливав на організаційно-структурну діяльність УПВІ МВС УРСР, стала репатріація військовополонених. Як наслідок, мережа стаціонарних таборів для військовополонених почала невпинно скорочуватися. Продовжувала існувати гостра необхідність в організації нових режимних виробничих об'єктів, передусім для забезпечення виконання важливих урядових народногосподарських програм. У цих умовах єдиною можливою метою подальшого розвитку табірної господарства в УРСР залишалися реорганізація установ і перерозподіл контингентів військовополонених.

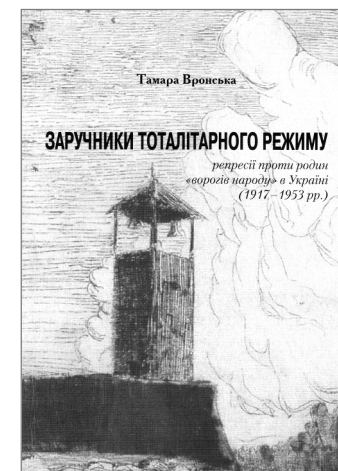
Другий етап повоєнного структурно-організаційного адміністрування табірної мережі для військовополонених на території УРСР датуємо 1948–1950 рр. У зазначений час діяли два основних чинники, що визначали сутність подальшого функціонування таборів. З одного боку — це початок масової репатріації бранців, з іншого — необхідність подальшого забезпечення виконання стратегічно важливих економічних програм та завершення проектів. З огля-

ду на перший чинник (репатріацію) почалося суттєве скорочення мережі таборів, управлінь, відділів, відділень і груп у справах військовополонених та інтернованих МВС–УМВС. У результаті, чисельність контингенту поступово скоротилася до мінімуму та поступово розпочалася ліквідація табірної мережі.

Однак табори ГУПВІ МВС СРСР, як і раніше, мали забезпечувати широкомасштабну та ефективну трудову експлуатацію військовополонених. Органи УПВІ–ВВІ МВС–УМВС УРСР в умовах репатріації намагалися більш ефективно розпорядитися наявними трудовими ресурсами. Відтак, саме в 1948–1950 рр. значно розширюється мережа табірних установ особливого режиму, де утримувалися військовополонені, затримані від репатріації з різних мотивів. Розбудовуючи їх, органи ГУПВІ МВС СРСР продовжували застосовуватися такі структурно-організаційні заходи, як організація нових таборів і відділень, передислокація існуючих, реорганізація окремих підрозділів, зміна лімітної чисельності контингенту та штатної чисельності особового складу тощо.

Протягом 1948–1950 рр. табірна мережа на території УРСР значною мірою виконувала функціональне навантаження транзитної зони у ході репатріації військовополонених та інтернованих. Відфільтровані на цьому шляху та затримані від репатріації бранці війни, як правило, доправлялися у місцеві табори, а тому поступово відсоток так званого «особливого контингенту» у загальній чисельності військовополонених на території Української РСР зростав.

РЕЦЕНЗІЇ

Тамара Вронська.
Заручники тоталітарного режиму:
репресії проти родин
«ворогів народу» в Україні
(1917–1953 рр.). – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2009. – 486 с. –
Бібліограф.: с. 458–478.

Роман Подкур
(Київ)

«Сімейне заручництво» як форма державного терору

Проблема розгорнутого під час радянської доби широкомасштабного державного терору вже має доволі розлогу історіографію. Зокрема, слід згадати виданий Головною редколегією науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» бібліографічний покажчик, який містить понад 4,5 тис. позицій¹, а також

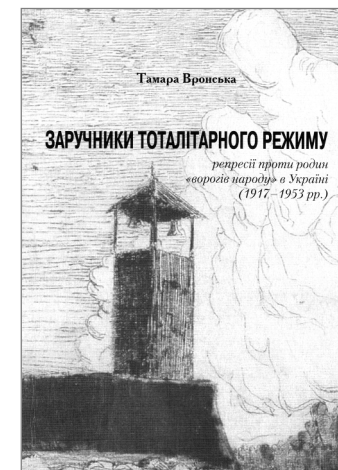
¹ Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.): Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; Упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.

ду на перший чинник (репатріацію) почалося суттєве скорочення мережі таборів, управлінь, відділів, відділень і груп у справах військовополонених та інтернованих МВС–УМВС. У результаті, чисельність контингенту поступово скоротилася до мінімуму та поступово розпочалася ліквідація табірної мережі.

Однак табори ГУПВІ МВС СРСР, як і раніше, мали забезпечувати широкомасштабну та ефективну трудову експлуатацію військовополонених. Органи УПВІ–ВВІ МВС–УМВС УРСР в умовах репатріації намагалися більш ефективно розпорядитися наявними трудовими ресурсами. Відтак, саме в 1948–1950 рр. значно розширюється мережа табірних установ особливого режиму, де утримувалися військовополонені, затримані від репатріації з різних мотивів. Розбудовуючи їх, органи ГУПВІ МВС СРСР продовжували застосовуватися такі структурно-організаційні заходи, як організація нових таборів і відділень, передислокація існуючих, реорганізація окремих підрозділів, зміна лімітної чисельності контингенту та штатної чисельності особового складу тощо.

Протягом 1948–1950 рр. табірна мережа на території УРСР значною мірою виконувала функціональне навантаження транзитної зони у ході репатріації військовополонених та інтернованих. Відфільтровані на цьому шляху та затримані від репатріації бранці війни, як правило, доправлялися у місцеві табори, а тому поступово відсоток так званого «особливого контингенту» у загальній чисельності військовополонених на території Української РСР зростав.

РЕЦЕНЗІЇ

Тамара Вронська.
Заручники тоталітарного режиму:
репресії проти родин
«ворогів народу» в Україні
(1917–1953 рр.). – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2009. – 486 с. –
Бібліограф.: с. 458–478.

Роман Подкур
(Київ)

«Сімейне заручництво» як форма державного терору

Проблема розгорнутого під час радянської доби широкомасштабного державного терору вже має доволі розлогу історіографію. Зокрема, слід згадати виданий Головною редколегією науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» бібліографічний покажчик, який містить понад 4,5 тис. позицій¹, а також

¹ Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.): Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; Упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.

показчик Національної парламентської бібліотеки, що презентує більше 4 тис. монографій, статей, збірників документів, спогадів, матеріалів конференцій тощо².

Поява монографічної праці Т. Вронської «*Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.)*» свідчить не лише про широке виявлення та оприлюднення невідомих архівних документів, накопичення дослідницького досвіду у вивченні політичних репресій радянської доби. У розлогіх історіографії та невичерпних архівних тенетах автор виокремила цілком новий напрям досліджень у глобальній темі державного терору радянської доби. Із тексту монографії стають зрозумілими науково-дослідницькі перспективи не лише для вчених-істориків.

Так, широке поле конкретних досліджень фахівців з історії держави і права — це проблема формування правової та нормативної бази заходів із репресування членів сімей «ворогів народу» протягом 1917–1953 рр., їх подальшої соціалізації у радянському суспільстві та в умовах незалежної України, діяльність комісій щодо створення проекту кримінального кодексу тощо. Психологи можуть спрямувати науковий погляд на поведінку жінок та дітей — членів сімей «ворогів народу» — в екстремальній ситуації арешту, тюрми, спецпоселення, табору, дитячого будинку, звільнення та адаптації у суспільстві. Окреслено напрям досліджень і для соціологів — це ставлення радянського суспільства до «ворогів народу», членів їх сімей, амністованих, реабілітованих, «асоціалів» тощо. Практика доводить, що міждисциплінарні студії дають найбільш вагомий результат. Тож сподіватимемося на широку палітру майбутніх наукових досліджень із проблеми сімейного заручництва в умовах державного терору в Україні.

Цілком логічно, що Т. Вронська розпочала вивчення сімейного заручництва, як форми більшовицької каральної практики, із 1917 р. Ідеться не лише про впровадження якобінського досвіду на теренах колишньої Російської імперії через створення спеціальних каральних структур. Так, 21 листопада 1917 р., за пропозицією Ф. Держинського, при Петроградському військово-революційному комітеті була сформована Комісія по боротьбі з контррево-

² Репресії в Україні (1917–1990 рр.). Науково-допоміжний бібліографічний показник / Авт.-упор.: Є. Бабич, В. Патока; Авт. вступ. ст. С. Білокін. — К.: Смолоскип, 2007. — 519 с.

люцією. Згодом постановою РНК від 20 грудня 1917 р. — ВНК. Паралельно діяв Комітет по боротьбі з погромами та контрреволюцією (т. зв. «75-та кімната Смольного») на чолі з В. Бонч-Бруєвичем. На місцях при військово-революційних комітетах працювали штаби по боротьбі з контрреволюцією.

В Україні у грудні 1917 р. було організовано Харківський надзвичайний штаб по боротьбі з контрреволюцією, який очолив С. Петриківський. Дещо пізніше його реорганізували у Харківський губернський головний штаб, із 27 лютого 1918 р. — отримав назву Головного штаб Донецької республіки по боротьбі з контрреволюцією. Водночас, при народному комісарі по боротьбі з контрреволюцією В. Антонові-Овсієнку діяла Харківська надзвичайна комісія, яка займалася виявленням контрреволюціонерів і вела слідство в їх справах³.

До речі, діяльність В. Антонова-Овсієнка, як борця з контрреволюцією, була відома й за межами України. Так, розбираючи конфлікт «між працею і капіталом», харківськими підприємцями та робітниками, він заарештував 15 промисловців, вимагаючи від них 1 млн. руб. для виплати робітникам. Акція В. Антонова-Овсієнка, без сумніву, сподобалася В. Леніну, який у телеграмі від 29 грудня 1917 р. писав:

«Схвалюю і вітаю арешт мільйонерів-саботажників у вагоні 1 і 2 класу. Раджу послати їх на півроку на примусові роботи в копальні»⁴.

Маємо чи не один із перших прикладів заручництва як засобу психологічного тиску при вирішенні локальної проблеми.

Створення відповідних структур стало наслідком усвідомленої політики насильства, що її проводили більшовики. Автор рецензованої праці, аналізуючи постанови вищих партійних та державних органів, ініціативи лідерів РКП(б)–ВКП(б), переконливо доводить, що цілеспрямований державний терор стосовно окремих соціальних груп населення став головним інструментом більшовицької «соціальної хірургії» при творенні нової «радянської спільності людей».

Настанови на здійснення тотального насильства видавалися безпосередньо партійним керівництвом. Так, у липні 1918 р. В. Ле-

³ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). — Харьков: Основа, 1990. — С. 33–34.

⁴ Ленін В.І. Телеграма В. О. Антонову-Овсієнку // Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 50. — С. 21–22.

нин перед відправкою на роботу в Україну прийняв групу комуністів. Серед них був і призначений у грудні того року головою Всеукраїнської надзвичайної комісії І. Шварц. Які вказівки давав лідер російських більшовиків — достеменно невідомо. Однак, власне, ставлення до окремих соціальних груп він висловив наступним чином:

«Якщо для ствердження пролетарської диктатури в усьому світі нам необхідно знищити всіх слуг царизму і капіталу, то ми перед цим не зупинимося і з честю виконаємо завдання, покладене на нас революцією»⁵.

Така готовність ліквідувати великі й чисельні соціальні групи лише віталася лідерами більшовицької партії. Це означало, що за певних умов (громадянська війна, економічна ситуація, державний терор, агітаційно-масова робота) сформувався прошарок людей, світогляд яких дозволяв здійснювати масштабні загальнодержавні каральні акції. Для партійно-радянських чиновників, активістів, співробітників правоохоронних органів постанови політбюро ЦК ВКП(б), РНК СРСР та відомчі нормативні акти заміняли чинний кримінальний кодекс. Принцип «революційної доцільності» повністю нівелював здобутки Конституції СРСР.

Механізм «революційної доцільності» Т. Вронська яскраво продемонструвала на долях дружин та дітей «ворогів народу». У результаті прискіпливого аналізу архівно-кримінальних справ ЧСИР (рос. аббревіатура від «член семьи изменника родины») було виявлено, що слідчі й не намагалися довести винуватість конкретної особи у «контрреволюційній діяльності» — достатньо було лише підтвердити факт родинних стосунків і спільного проживання. На допитах абсолютна більшість жінок стверджували про помилковість арешту чоловіків та власну непричетність до інкримінованих їм злочинів. Вони заперечували навіть факти розмов на політичні теми у колі друзів чи знайомих. Окрім упевнених висновків співробітників органів держбезпеки про «контрреволюційні злочини» підслідних, жодних інших «доказів» у справах не було.

У звинувачувальному вирокі дружинам «ворогів народу» інкримінувалося «проживання спільно з чоловіком», «обізнаність із контрреволюційною діяльністю чоловіка» та «недонесення органам державної безпеки». Відтак, конкретні докази щодо здійснення

⁵ Мельгунов С.П. Красный террор в России 1918–1923. – Москва, 1990. – С. 43.

кримінального злочину були непотрібні. Вище партійно-державне керівництво від самого початку визначило, що члени сімей «ворогів народу» засуджуватимуться лише у позасудовому порядку.

Іншій категорії ЧСИР — дітям — Т. Вронська приділила дещо менше уваги. Автор детально розглянула механізм відлучення дітей від батьків, їх влаштування у дитячі приймальники-розподільники, «дитячі будинки особливого режиму наркомату освіти» та колонії у рамках виконання оперативного наказу НКВС СРСР № 00486 «Об операции по репрессированию жён и детей изменников родины». Однак поза увагою залишилися проблеми функціонування дитячих установ у структурі НКВС СРСР. На мою думку, це пов'язане, по-перше, із масштабністю досліджуваної проблеми, а, по-друге, зумовлюється певним браком матеріалів, які потребують негайного розсекречення, опрацювання і систематизації в архівах Міністерства внутрішніх справ України та Служби безпеки України.

Опрацювання документів галузевих державних архівів СБ України та МВС України дасть можливість увести у науковий обіг матеріали сформованого у 1935 р. у структурі адміністративно-господарського управління НКВС СРСР відділу трудових колоній для неповнолітніх. Наявність у його складі відділень постачання та збуту і фінансово-планового відділення свідчить про залучення дитячих виробничих майстерень до промислового виробництва, тобто про дитячу експлуатацію. Так, державний виробничий план дитячих трудових колоній у 1936 р. становив 135 млн. руб.⁶ Таким чином, головний принцип сталінського ГУЛАГу — самоокупність — поширювався і на дитячі заклади.

Інформаційні можливості галузевих архівів СБ України та МВС України в окресленому Т. Вронською напрямі свідчать про широкі наукові перспективи для майбутніх дослідників державного терору радянської доби.

Безперечною новизною у вітчизняній історіографії стало дослідження Т. Вронською історичних аспектів еволюції сталінської репресивної політики стосовно родин «контрреволюціонерів». Опрацювавши в Державному архіві Російської Федерації документи секретаріату НКВС–МВС СРСР, Верховного суду СРСР, наркомату (міністерства) юстиції автор зуміла простежити ме-

⁶ Дети ГУЛАГа. 1918–1956 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева. – Москва: Международный фонд «Демократия», 2002. – С. 202.

ханізм ухвалення підзаконних актів та відомчих директив про встановлення кримінальної відповідальності членів родин «ворогів народу», проявити позицію В. Молотова, М. Єжова, Л. Берії, А. Вишинського у процесі формування юридичного підґрунтя для репресування дружин і дітей «контрреволюціонерів» та «зрадників». У монографії аналізується робота двох (1934–1937 рр. та 1946–1947 рр.) комісій щодо підготовки проектів нових кримінальних кодексів. На засіданнях активно обговорювалася проблема санкцій для членів родин «зрадників батьківщини». Через листування партійно-державної верхівки СРСР з керівництвом зацікавлених наркоматів та установ Т. Вронській удалося розкрити концептуальну позицію радянських лідерів щодо ставлення до жінок і дітей — членів сімей «ворогів народу».

Цікавим видається розгляд автором проблеми сімейного заручництва через призму депортацій родин членів ОУН та УПА, як форми «упокорення та радянзації» Західної України у 1939 – на початку 1950-х рр. Депортації із західноукраїнського регіону детально описані у вітчизняній історіографії. Окремі вчені, серед іншого, згадували і про сімейне заручництво. Однак ґрунтовна інтерпретація депортацій членів сімей ОУН та УПА як різновиду сімейного заручництва з історичним аналізом механізму підготовки та практичної реалізації постанов вищих органів влади й управління СРСР, вочевидь, здійснена вперше.

Широке застосування більшовицьким режимом сімейного заручництва, на думку автора, доводить його ефективність в умовах функціонування сталінської деспотії, прикритої формальною «радянською демократією». Через сім'ю/родину режим намагався:

- упокорити окремі соціальні та національні групи населення;
- дезорієнтувати особистість, яка замість спротиву режиму змушена була думати про стратегії виживання сім'ї;
- здійснити колонізацію нових територій Радянського Союзу (наявність сім'ї змушувала спецпоселенця налагоджувати життя у визначених державною нових місцях поселення).

Слід також зауважити новацію, запропоновану автором щодо періодизації державного терору у СРСР⁷. Традиційний початок

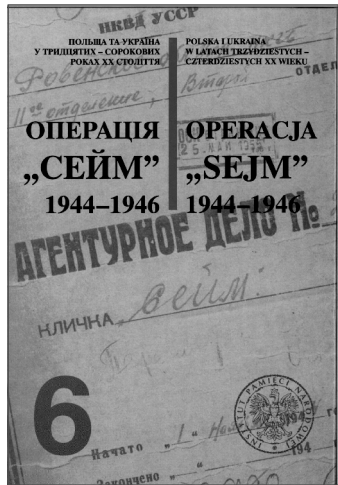
одного з репресивних періодів — 1 грудня 1934 р., коли, скориставшись загибеллю С. Кірова було прийнято надзвичайно суворі зміни до Кримінально-процесуального кодексу СРСР щодо термінів розслідування справ про терор, перебіг судового засідання, негайне виконання вироків авторка пропонує перенести на 8 червня 1934 р. Адже саме у цей день було запроваджено принципові зміни до чинних кримінальних кодексів СРСР і союзних республік щодо встановлення карної відповідальності широкого кола членів сімей військовослужбовців. Сім'я офіційно ставала заручницею режиму. Відтоді й з'явилися специфічні абревіатури та усталені вирази ЧСИР, ЖИР (рос. «член семьи изменника родины», «жена изменника родины»), «діти ворогів народу» тощо. Така новація цілком вмотивована і свідчить про ретельну підготовку Й. Сталіна до заздалегідь запланованої чергової «соціальної чистки» радянського суспільства. Убивство ж С. Кірова стало лише приводом для розгортання репресій.

Важливо, що подібні монографічні дослідження мають не тільки наукову цінність. Опрацьований великий масив архівних документів партійно-радянських структур, органів державної безпеки, міліції, прокуратури переконливо доводить асоціальність, антигуманність, аморальність більшовицької системи. Загибель сотень тисяч громадян радянської України, маргіналізація широких верств населення не дають підстав стверджувати про «ефективність менеджменту Сталіна». У громадськості з'явилися нові аргументи для широкої дискусії з прихильниками держави «з керованою демократією».

⁷ Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 451–454.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

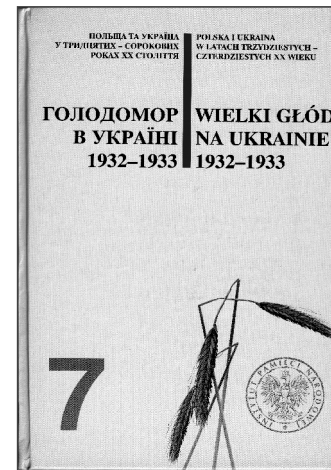
Операція «Сейм» 1944–1946 // Польща та Україна в тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 6. – Варшава; Київ, 2007 – 1357 с.

дається з трьох розділів. Перший розкриває мету, процес підготовки та початок операції. У другому — висвітлено оперативні заходи, здійснювані органами НКВС і НКДБ проти польського підпілля. У третьому розділі розповідається про фінальну фазу операції «Сейм».

Галузевий державний архів Служби безпеки України; Міністерство внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща; Ін-т національної пам'яті: Комісія з розслідування злочинів проти польського народу; Ін-т політичних і етнопольських досліджень НАН України; *Упорядники:* З. Гайовнічек, С. Кокін, П. Кулаковський, М. Маєвський, Є. Тухольський, В. Худзюк, Ю. Шаповал.

На основі розсекречених архівних документів СБУ, а також документів з польських архівів, книга висвітлює операцію радянських органів державної безпеки під кодовою назвою «Сейм» проти польського підпілля, яку було здійснено на території України у 1944–1946 рр. Книга скла-

Голодомор в Україні 1932–1933 // Польща та Україна в тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 7. – Варшава; Київ, 2008. – 1216 с.

Галузевий державний архів Служби безпеки України; Міністерство внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща; Ін-т національної пам'яті: Комісія з розслідування злочинів проти польського народу; Ін-т політичних і етнопольських досліджень НАН України; *Упорядники:* З. Гайовнічек, С. Кокін, П. Кулаковський, М. Маєвський, Є. Тухольський, В. Худзюк, Ю. Шаповал.

В книзі вміщено 230 документів з Галузевого державного архіву СБУ, а також Центрального військового архіву у Варшаві. Основу книги складають документи радянських органів державної безпеки, польської розвідки, дипломатії, поліції і адміністрації.

Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. Київ: ВД «Стилос», 2007. – 604 с.

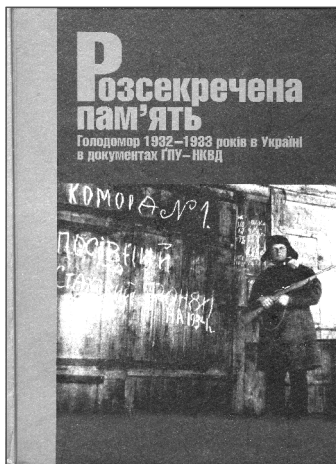

Служба безпеки України; Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000». *Упорядники:* В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін, О. Стасюк, Ю. Шаповал.

У виданні представлено документи радянських органів державної безпеки, що містять додаткову архівну інформацію про причини, перебіг і наслідки найстрашнішої трагедії українського народу – Голодомору 1932–1933 років.

Документи розповідають про здійснення органами держбезпеки масових політичних репресій, у тому числі й з метою приховування правди про Голодомор. Майже 70 років ці документи зберігалися під грифами секретності та були не доступними для дослідників та громадськості.

Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. 2-ге видання. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.

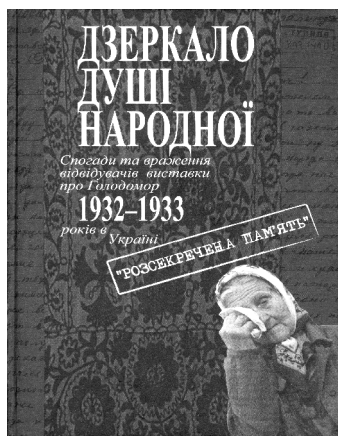

Служба безпеки України; Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000». Редколегія: С. Богунов, В. Борисенко, В. Даниленко (відп. ред.), О. Іванків, С. Кокін, О. Копитько, О. Стасюк, В. Холод, Ю. Шаповал. *Упорядники:* В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін, О. Стасюк, Ю. Шаповал.

У збірнику представлено документи радянських органів державної безпеки, що містять додаткову архівну інформацію про причини, перебіг і наслідки трагедії українського народу Голодомору 1932–1933 років. Документи розповідають про здійснення органами держбезпеки масових політичних репресій, у тому числі й з метою приховування правди про Голо-

домор. Майже 70 років ці документи зберігались під грифами секретності та були не доступними для дослідників та громадськості.

Дзеркало душі народної: спогади та враження відвідувачів виставки про Голодомор 1932–1933 років в Україні «Розсекречена пам'ять». – Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 767 с.

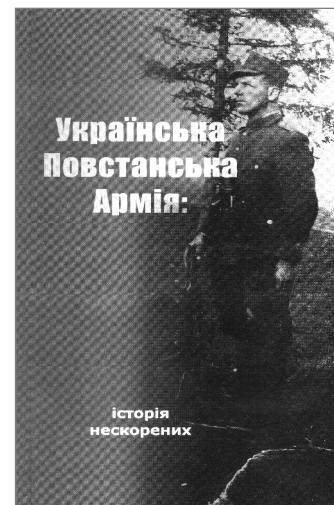

Галузевий державний архів Служби безпеки України; *Упорядник* В. Даниленко.

В книзі факсимільного типу вміщено свідчення, спогади, враження — записи, які зроблені у Книгах відгуків відвідувачами виставки «Розсекречена пам'ять», що була організована Службою безпеки України в 2006–2008 роках в усіх регіонах України та за кордоном.

Записи віддзеркалюють ставлення людей різного, соціального статусу, віку до Голодомору 1932–1933 років.

Українська Повстанська Армія:сторія нескорених. – Львів; Київ, 2008. – 85 с. іл.

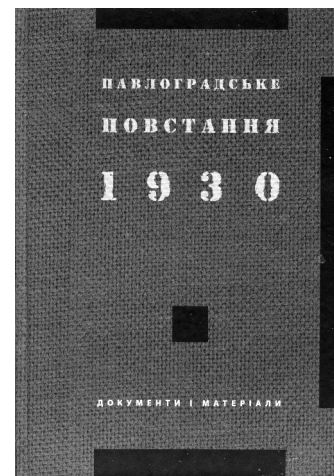
Центр досліджень визвольного руху; Служба безпеки України. Автори: В. В'ятрович, Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Содоля.

В ілюстрованій брошурі містяться зображення 31 стенду однойменної фотодокументальної виставки та короткі пояснення до них, які висвітлюють історію ОУН і УПА періоду 1929–1955 років.

Каталог відкриває вступне слово Президента України В. Ющенка, в якому він схвально відгукується про роботу щодо розсекречення та вивчення документів з історії України ХХ століття, які зберігаються в Галузевому державному архіві СБ України.

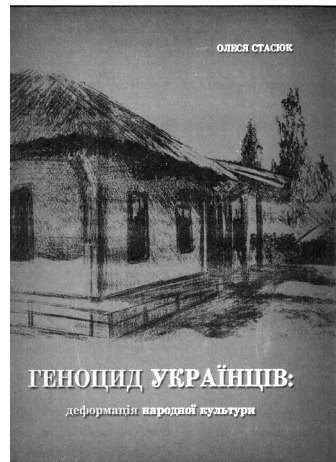
Про зміст виставки та її завдання розповідається у вступній статті радника Голови СБ України В. В'ятровича. Каталог безкоштовно надавався відвідувачам виставки під час проведення її в усіх обласних центрах України.

Павлоградське повстання 1930. Документи і матеріали. – Київ: Український письменник, 2009. – 379 с., іл.

Галузевий державний архів Служби безпеки України, Міжнародна громадська організація «Інститут україністики»; Редколегія: В. Верстюк, В. В'ятрович, В. Даниленко, С. Кокін, В. Марочко, Ю. Мицик; *Упорядник:* В. Даниленко.

У збірнику вперше в українській історіографії розкрито антирадянське повстання селян 1930 р. на Дніпропетровщині. Спогади очевидців та їхніх нащадків, документи, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, свідчать про масовий опір селян України політиці колективізації, розкуркулення та хлібозаготівель. Показано роль ДПУ УСРР у придушенні збройного повстанського руху, що становив загрозу насадженню комуністичного режиму.

О. Стасюк. Геноцид українців: деформація народної культури. – Київ: ВД «Стилос», 2008. – 224 с.

У книзі на основі документальних матеріалів, у тому числі з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, та усної історії розкривається етнографічний аспект геноциду українського народу. Масив архівних джерел та усних свідчень, використаний у книзі, неспростовно доводить масштаб руйнівного впливу на всі сфери української традиційної культури, внаслідок чого була порушена тяглість народних традицій та перерваний природний зв'язок поколінь.

Ю. Терещенко, Т. Осташко. Український патріот з династії Габсбургів: науково-документальне видання. – Київ: Темпора, 2008. – 382 с.: іл.

Книга оповідає про життя і діяльність Вільгельма Габсбурга-Лотрінгена, представника однієї з найславетніших монархічних династій Європи. В. Габсбург, якого українські військові називали Василем Вишиваним, тісно пов'язав власну долю з українським визвольним рухом, за що заплатив власним життям, яке трагічно обірвалося в тюремній лікарні Лук'янівської в'язниці м. Києва. Документальні матеріали слідчої справи В. Габсбурга, його мемуари, зразки поезій та прози дають змогу краще зрозуміти цю яскраву постать українського національного відродження першої половини ХХ століття. Вперше публікується листування В. Габсбурга з К. Гужковським М. Васильком, митрополитом А. Шептицьким та іншими українськими громадсько-політичними діячами, яке проливає світло на маловідомі сторінки суспільно-політичного життя України доби Першої світової війни та українських національно-визвольних змагань 1914–1921 рр. У книзі вміщено багатий ілюстративний матеріал. Видання розраховане на широкий загал читачів: всіх, хто цікавиться історією України.

літом А. Шептицьким та іншими українськими громадсько-політичними діячами, яке проливає світло на маловідомі сторінки суспільно-політичного життя України доби Першої світової війни та українських національно-визвольних змагань 1914–1921 рр. У книзі вміщено багатий ілюстративний матеріал. Видання розраховане на широкий загал читачів: всіх, хто цікавиться історією України.

Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. – Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1313 с.

Упорядники: В. Даниленко, С. Кокін.

У збірнику подаються документи, оригінали або копії яких зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Більшість з них друкується вперше. Публікація унікальних, донедавна суворо засекречених документів відкриває нові грані глибокої обізнаності спецслужб у питаннях наближення світової війни та фашистської агресії проти СРСР у червні 1941, передвоєнного соціально-економічного життя країни, а водночас — нові сторінки національно-визвольної боротьби.

Книга розрахована на науковців, політиків, викладачів, студентів і курсантів навчальних закладів, усіх, хто цікавиться історією спецслужб і Другої світової війни.

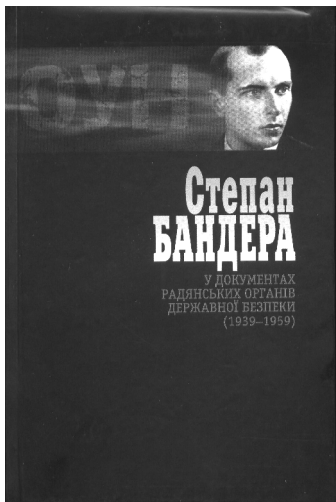
Бофони: грошові документи ОУН і УПА. – К.: Університет банківської справи Національного банку України, 2008. – 192 с.

Служба безпеки України; **Автор-упорядник** О. Клименко. За ред. В. Даниленка; Редакційна колегія: С. Богунов, В. В'ятрович, В. Даниленко, О. Ішук, Я. Калакура, С. Кокін, Н. Миронець, В. Сергійчук.

В книзі кольоровим друком найбільш повно подано всі відомі боністам в Україні та за кордоном грошові документи та боргові зобов'язання українського визвольного руху. Основу колекції становлять бофони, що мали служити прототипом майбутніх українських грошей, конфісковані радянськими органами державної безпеки. На даний момент вони описані й взяті на спеціальний облік у Галузевому державному архіві СБ України.

Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959). – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 1. – 680 с.

Галузевий державний архів Служби безпеки України, Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України. Редакційна рада: В. Богдан, В. В'ятрович, С. Кокін, В. Сергійчук, Н. Сердюк.

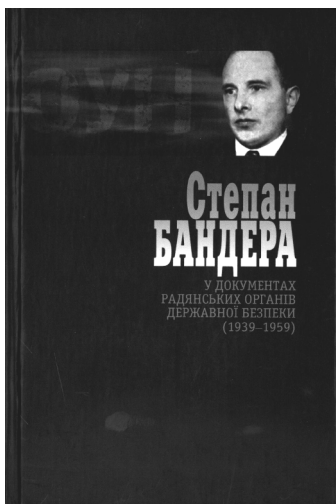
У пропонованій збірці документів з колишніх таємних архівів розповідається про життя і діяльність Голови Револьюційного Проводу Організації Українських Націоналістів Степана Бандери, сто років від дня народження якого виповнилося 1 січня 2009 р.

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться постаттю С. Бандери та історією українського національно-визвольного руху в ХХ столітті.

Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 2. – 640 с.

Галузевий державний архів Служби безпеки України, Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України.

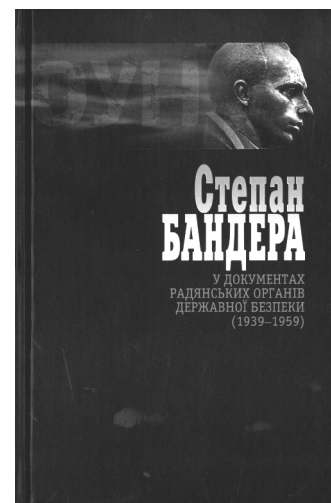
Редакційна рада: В. Богдан, В. В'ятрович, С. Кокін, В. Сергійчук, Н. Сердюк.

Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959). – Київ: ПП Сергійчук М. І., 2009. – Т. 3. – 648 с.

Галузевий державний архів Служби безпеки України, Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України.

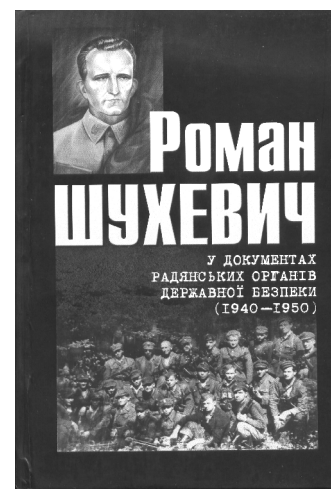
Редакційна рада: В. Богдан, В. В'ятрович, С. Кокін, В. Сергійчук, Н. Сердюк.

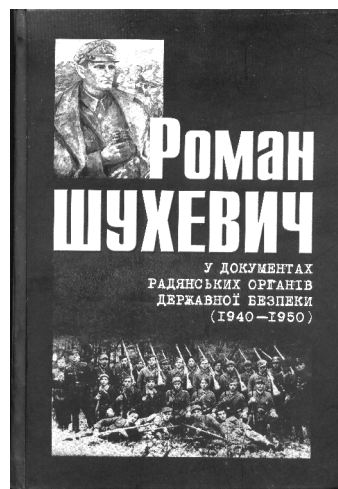

Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). У 2-х т. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2007. – Т. 1. – 640 с.

Галузевий державний архів Служби безпеки України; Ін-т національного державознавства; Редакційна рада: С. Богунов, С. Кокін (співголова), В. Сергійчук (співголова), Н. Сердюк, О. Скіпальський.

У збірці документів з колишніх таємних архівів розповідається про життя і діяльність Головного командира Української Повстанської Армії Романа Шухевича, 100 років від дня народження якого виповнилося 30 червня 2007 р. Видання розраховане на усіх, хто цікавиться постаттю Р. Шухевича та історією українського національно-визвольного руху в ХХ столітті.

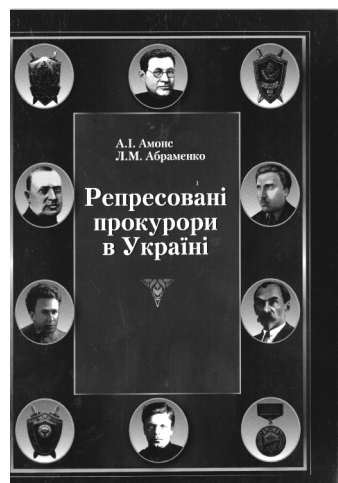

Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). У 2-х т. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2007. – Т. 2. – 584 с.

Галузевий державний архів Служби безпеки України; Ін-т національного державознавства; Редакційна рада: С. Богунов, Г. Боряк, С. Кокін (співголова), М. Ратушний, О. Рубльов, В. Сергійчук (співголова), Н. Сердюк, О. Скіпальський.

А. Амонс, Л. Авраменко. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. – К.: Істина, 2009. – 567 с.

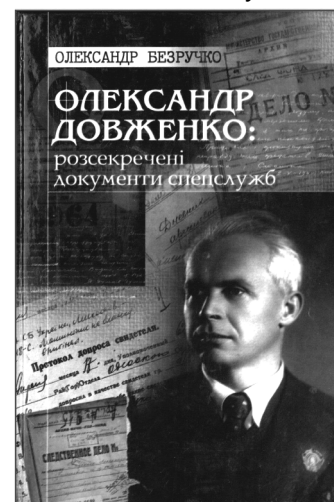

До книги увійшли документи, архівні матеріали спецслужб, нариси про долю прокурорських працівників в Україні, пов'язані з масовими політичними репресіями на підставі рішень позасудових і судових органів не лише за часів терору 1937–1938 років, а й в інші періоди більшовицького правління та фотографії місць поховання розстріляних під час сталінських репресій.

Автори розповідають, підтверджуючи відповідними архівними документами, як з перших днів правління більшовицька влада встановила «червоний терор» в Україні. Під його жорна на підставі сфабрикованих правоохоронними органами УРСР

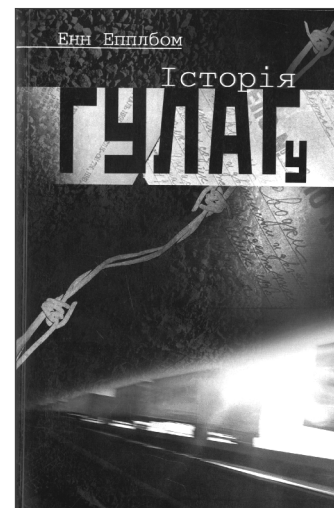
справ, а в перші роки радянської влади і без них, потрапляли не лише кращі представники українського народу: вчені, військові, діячі культури, науки і мистецтва, представники інтелігенції, робітників та селян, а й прокурорсько-слідчі працівники, які далеко не завжди погоджувалися з методами більшовицького правління та терором, що застосовувався проти українського народу.

О. Безручко. Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужби. – Київ: Сучасний письменник, 2008. – 232 с.

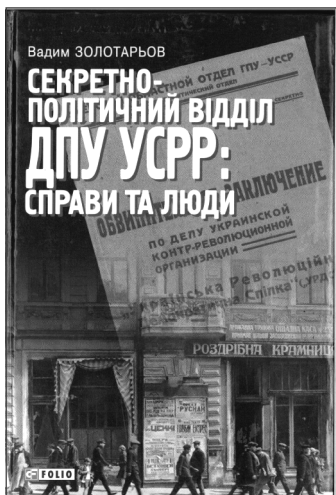
У книзі розповідається про маловідомі сторінки життя видатного українського кінорежисера О. П. Довженка на основі аналізу розсекречених архівних документів часів громадянської війни, репресій тридцятих років, Голодомору та сталінської опали часів Другої світової війни. Чільне місце у дослідженні займають документи справи-формуляра «Запорожець» на Олександра Довженка Галузевого державного архіву Служби безпеки України, а також передані із ГДА СБ України до фонду № 1196 «Документи діячів літератури і мистецтва з відомчих архівів прокуратури, суду і органів КДБ України» Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України та у фонд №263 «Колекція позасудових справ реабілітованих» Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Е. Енпльбом. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенка. – Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – 511 с. – Бібліогр.: с. 497–511.

«Історія ГУЛАГу» (Пулітцерівська премія 2004 р.) — перша систематична праця, присвячена хронології, причинам і наслідкам розвитку репресивного апарату Радянського Союзу і системи концентраційних таборів як його складової. На основі фактів автор доводить, що система радянських карально-трудова таборів була небаченим за масштабами і жорстокістю інструментом експлуатації, гноблення і винищення комуністичною владою народів Радянського Союзу. Енн Енпльбом спирається як на відомі, опубліковані свідчення, так і на результати власної дослідницької праці в архівах колишнього Радянського Союзу.

В. Золотарьов. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. Харків: Фоліо, 2007. – 319 с.

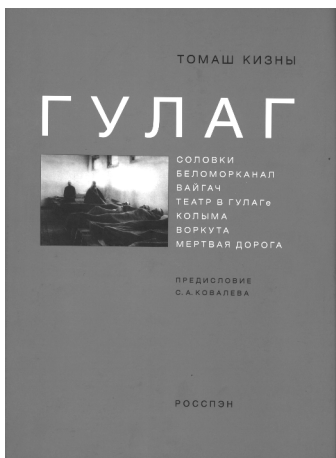

Секретно-політичний відділ Державного політичного управління УСРР був організований 5 квітня 1931 р. У цей час його співробітники розробляли найбільш резонансні справи «Українського національного центру», «Української військової організації», «Справи боротьбистів», «Польської організації військової», а також на справи на сотні українських письменників та діячів культури.

До видання увійшли чотири нариси про керівників цього відділу у той час: Г. Люшкова, Ю. Кривця, М. Александровського, Б. Козельського. Неупереджена інформація допоможе зрозуміти, що ж все-таки було вирішальним у діяльності радянських каральних органів — особливі риси характеру чекістів та їх професійний хист

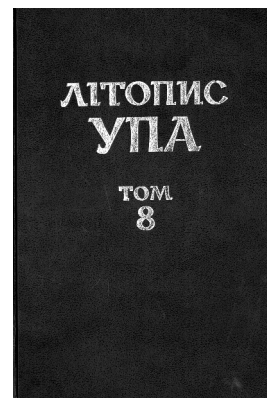
чи директиви найвищого партійного керівництва.

Т. Кизны. ГУЛАГ: Соловки. Беломорканал. Вайгач. Театр в ГУЛАГе. Колыма. Воркута. Мертвая дорога / Пер. с польського. 2-е изд., испр. – М: РОССПЭН, 2007. – 486 с.: ил.

Польський фотограф і журналіст Томаш Кизны п'ятнадцять лет досліджував архивні фотодокументи і знімав сучасні рештки ГУЛАГа. Книга являється итогом этой работы: на 480 фотографіях представлені історическіе і сучасні види шести лагерних комплексів і крупних строек ГУЛАГа, в отдельном разделе даны материалы о деятельности лагерных театров. Снимки из архивов и личных собраний документируют жизнь в этих лагерях с 1923 по 1956 г. На современных фотографиях, сделанных автором в 1990–2003 гг., показаны развалины лагерей, портреты бывших узников и людей, живущих «на островах ГУЛАГа» в наше время.

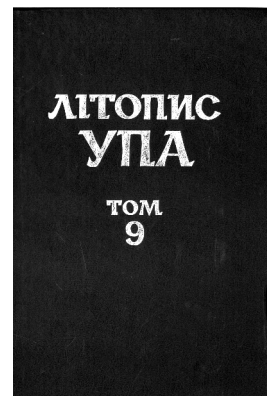
Наукове видання «Літопис Української повстанської армії». Т. 8. «Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946. Документи і матеріали». – Київ; Торонто, 2006. – 1448 с.

Редакційна рада: П. Сохань (співголова), П. Потічний (співголова), С. Богунов, Г. Боряк, Я. Шашкевич, В. Лозицький, Р. Пиріг, Л. Футала, Ю. Шаповал. **Упорядники:** О. Вовк, С. Кокін.

У книзі зібрані документи керівництва УПА–Північ і УПА–Південь, крайового проводу ОУН ПЗУЗ і НВРО, а також підлеглих підрозділів і структур, що діяли на території Волині, Полісся і Поділля у 1944–1946 рр. Документи висвітлюють маловідомі широкому загалу в Україні героїчні сторінки боротьби членів та організацій національно-визвольного руху за самостійну соборну українську державу, дають можливість більш широко відтворити історію України в кінці та по завершенню Другої світової війни.

Наукове видання «Літопис Української повстанської армії». Т. 9. «Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля. Протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА, 1944–1953. Книга перша: 1944–1945». – Київ; Торонто, 2007. – 912 с.

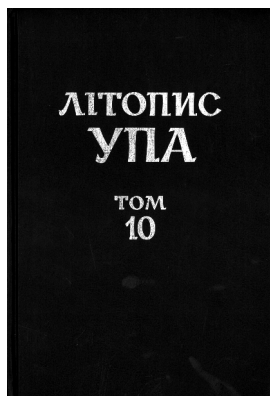

Редакційна рада: П. Сохань (співголова), П. Потічний (співголова), С. Богунов, Г. Боряк, Я. Шашкевич, В. Лозицький, Р. Пиріг, Л. Футала, Ю. Шаповал. **Упорядники:** О. Іщук, С. Кокін. Науково-допоміжна група: Д. Бойко.

У книзі вміщено документи з архівних кримінальних справ членів Центрального проводу ОУН(б) М. Степаняка, О. Луцького і П. Дужого, керівників Буковинського проводу ОУН(б) А. Галицької та М. Гайдука, командирів військових округ УПА Ф. Воробця, В. Левовича, О. Польового, Ю. Стель-

машука, керівників УПА різних рангів С. Басюка, Я. Белінського, Д. Вітовського, М. Дужого, В. Павлика. У протоколах їх допитів, складених радянськими слідчими, висвітлюються політичні, організаційні, військові та інші питання творення і діяльності УПА на досить великій території — від Полісся на Півночі до Буковини на Півдні, від Київщини на Сході й до так званого Закерзоння на Заході.

Наукове видання «Літопис Української повстанської армії». Т. 10. «Життя і боротьба генерала Тараса Чупринки (1907–1950). Документи і матеріали» // Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2007. – 831 с.

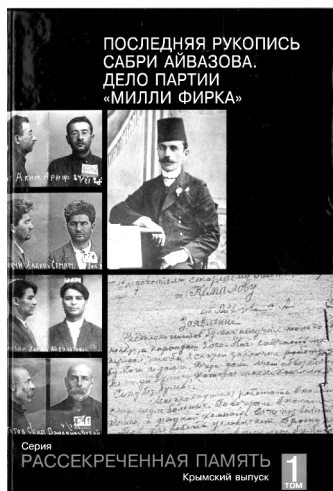
Національна Академія Наук України; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Видавництво «Літопис УПА»; Державний комітет архівів України; Державний архів Служби безпеки України.

Упорядники: С. Богунов, В. Даниленко, А. Кендій, С. Кокін, В. Лозицький, М. Посівнич.

У книзі зібрані документи та матеріали за 1907–2005 рр., які характеризують основні віхи життя і діяльності керівника українського визвольного-революційного руху в 1943–1950 рр. ген. Романа Шухевича («Тараса Чупринки») та присвячені його пам'яті.

Поряд з документами Галузевого державного архіву СВ України до збірника увійшли документи Центрального державного архіву СВ України, м. Львів, і частково — ЦДАВО України, а також матеріали, які публікувалися в «Літописі Української Повстанської Армії» (Торонто) та інших виданнях.

Для істориків, архівістів, викладачів вузів, студентів та усіх, хто цікавиться історією України.

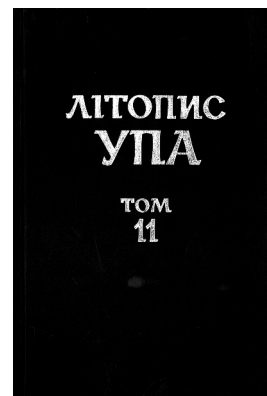

Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. – Симферополь: Изд-во «Доля», 2009. – 352 с. илл. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск.

Под общей редакцией В. Пшеничного, Р. Лесюка, С. Лунина, И. Полякова.

Составители: А. Валякин, Р. Хаяли.

Наукове видання «Літопис Української повстанської армії». Т. 11. «Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва» «Турів» «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). Документи» // Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2007. – 831 с.

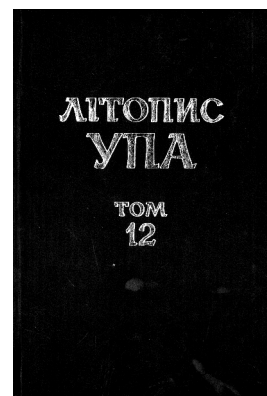

Національна Академія Наук України; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Видавництво «Літопис УПА»; Державний комітет архівів України; Центральний державний архів громадських об'єднань України, Галузевий державний архів Служби безпеки України.

Упорядник В. Ковальчук.

До книги увійшли 353 раніше не опублікованих документи з різних територіальних осередків ОУН(б) і запілля УПА на Волині й Південному Поліссі (Північно-західні українські землі) за серпень 1942 – грудень 1943 рр. Джерела репрезентують діловодство Крайового проводу, округ, районів ОУН(б) на ПЗУЗ (серпень 1942 – вересень 1943 рр.) а також округ, надрайонів, районів, кушців, підрайонів і станиць запілля УПА на ПЗУЗ (вересень–грудень 1943 р.). Залучені до збірника документи висвітлюють маловідомі в Україні та за її межами героїчні сторінки діяльності українського Руху опору в роки Другої світової війни.

Наукове видання «Літопис Української повстанської армії». Т. 12. «Военна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943–1952 рр. Книга 1» // Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2009. – Т. 12. – 795 с.

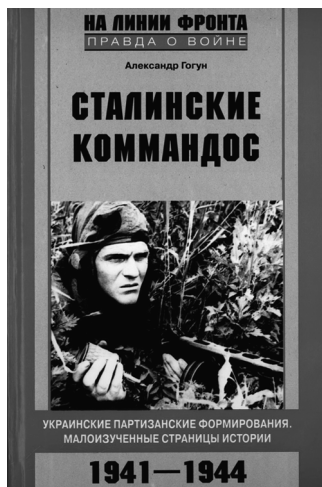

Національна Академія Наук України; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Видавництво «Літопис УПА»; Державний комітет архівів України, Галузевий державний архів Служби безпеки України.

Упорядники: В. Мороз, О. Вовк.

Збірник містить документи командування і окремих підрозділів, пресові видання воєнної округи «Буг», як також звітно-інформативні документи керівництва ОУН на Львівщині.

А. Гогун. Сталінські командос. Українські партизанські формування. Маловивчені сторінки історії. 1941–1944. – Москва: ЗАТ Центр поліграф, 2008. – 477 с. – (На лінії фронту. Правда про війну).

В цій монографії на основі унікального по об'єму і різноманіттю комплексу документальних матеріалів з архівів Німеччини, Польщі, Росії і України детально досліджуються маловідомі сторінки діяльності червоних партизанів в Україні в 1941–1944 рр. Різномічне вивчення протистояння, що відбувалося на окупованій німцями території, дозволило автору зробити обґрунтовані висновки про базові особливості радянських формувань, а також представити цілісну, багаторівневу і об'єктивну картину стратегії і тактики партизанської боротьби в Україні.

Сталінізм в радянській провінції: 1937–1938 рр. Масова операція на основі наказу № 00447 / Москва: Російська політична енциклопедія (РОССПЭН), Німецький історичний інститут в Москві, 2009. – 927 с.: табл., діагр. – (Історія сталінізму).

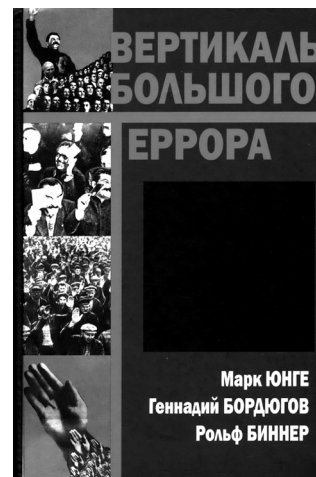

Упорядники: М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Біннер.

Автори книги — історики Росії, України і Німеччини, — ґрунтуючись на архівних дослідженнях, проведених у регіонах колишнього Радянського Союзу, суттєво розширюють картину «Великого терору». В полі їх зору знаходиться наймасовіша операція 1937–1938 років — «куркульська», сигналом до проведення якої став наказ НКВС СРСР №00447. В центрі вивчення опинилися долі тисяч людей — колишніх «куркулів», «білих» офіцерів і царських чиновників, меншовиків, есерів і анархістів, ув'язнених з таборів та в'язниць, кримінальних злочинців, членів релігійних общин, учасників локальних повстань, колишніх чекістів, причетних до репресій.

Вертикаль великого терору. Історія операція по наказу НКВС № 00447 / Москва: Новий Хронограф, 2008. – 784 с.

Асоціація дослідників російського суспільства (АИРО-XXI) М. Юнге, Г. Бордюгов, Р. Біннер.

Історія реалізації «операції» НКВС СРСР стали центральним елементом «Великого терору». В книзі відтворюються документальні свідчення про етапи масових репресій, подаються детальні авторські пояснення про спрямованість головного удару, стосунках центру і периферії, ролі каральних органів, участі партії і окремих представників громадськості в операції, досліджуються проблема інформаційного потенціалу архівно-кримінальних справ. Автори дають власну відповідь на питання: чи була «операція» НКВС СРСР соціальною чисткою суспільства, чи була черговим виступом проти політичних опонентів ВКП(б).

Книга розрахована на фахівців та усіх, хто цікавиться історією.

Огляд підготувала
старший науковий співробітник ГДА СБ України
Т. Сергійчук